

Leids Jaarboekje 2010

Leids Jaarboekje

2010

Jaarboekje

voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken

2010

HONDERDENTWEEDE DEEL

HISTORISCHE
VERENIGING OUD LEIDEN

Colofon

Basisontwerp: Coördesign Leiden

Zetwerk: Grafaria Leiden

Scanwerk: Ed van der Vlist / Grafaria

Druk: Nautilus Leiden

Bindwerk: Mosmans Pijnacker

Omslag: Rembrandt van Rijn, Historiestuk, 1626. Olieverf op paneel (detail). Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam.

Tegenover titelpagina: de nieuwbouw van Achmea aan de Schipholweg. Het ontwerp van architect Fons Verbeijen is ontleend aan De Stijl van Theo van Doesburg. Foto R.C.J. van Maanen.

Voorwoord

Kleine veranderingen kunnen grote gevolgen hebben. Vorig jaar is het verenigingsgedeelte van het *Leids Jaarboekje* achterin geplaatst en zijn de verschillende jaaroverzichten bij elkaar gezet, als afsluiting van de reeks historische artikelen. Dit jaar krijgt deze nieuwe indeling een duidelijke markering in de inhoudsopgave. Bovendien is er gesleuteld aan de achterkant van het *Leids Jaarboekje*. De tekst is sprekender gemaakt, de website wordt vermeld en de titels van de artikelen zijn opgenomen, zodat ieder die het *Leids Jaarboekje* ter hand neemt, of dat nu iemand is die het bij u ziet liggen dan wel een koper, onmiddellijk geconfronteerd wordt met de rijke inhoud.

Al deze wijzigingen hebben tot doel de uitstraling van het *Leids Jaarboekje* te vergroten. Een attractieve buitenkant roept nieuwsgierigheid op naar de binnenkant. En een aantrekkelijke inhoud stimuleert lezers lid te worden van de Historische Vereniging Oud Leiden.

De lange traditie dat het *Leids Jaarboekje* aandacht besteedt aan veranderingen in het stadsbeeld en archeologische en bouwhistorische vondsten, wordt dit jaar voortgezet via een nieuwe vorm van samenwerking tussen de redactie van het *Leids Jaarboekje* en de gemeentelijke afdeling Monumenten en Archeologie. Deze stelt ons digitaal de door ons uit haar Jaarverslag geselecteerde teksten en illustraties ter beschikking, die wij vervolgens ten behoeve van ons specifieke doel mogen bewerken. Graag wil ik ook op deze plek het hoofd van de afdeling, Martijn Andela, daarvoor hartelijk bedanken.

Ten aanzien van de redactie valt te melden dat Christiaan Vogelaar, conservator oude kunst van Stedelijk Museum De Lakenhal Elizabeth den Hartog opgevolgd is als redactielid met specifieke kunsthistorische expertise. Onze secretaris, Lenie Witkam, hebben we kunnen feliciteren wegens het behalen van het doctoraal-examen geschiedenis.

Rudi van Maanen, voorzitter redactie *Leids Jaarboekje*

Het echtpaar Van Doesburg-Millius in het atelier Kort Galgewater 3, ca. 1919. RKD, Den Haag, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam.

Theo van Doesburg en de internationale avant-garde

Vanuit Leiden de wijde wereld in

Doris Wintgens Hötte

In Stedelijk Museum De Lakenhal was in het najaar van 2009 de tentoonstelling *Van Doesburg & the International Avant-Garde. Constructing a New World* te zien. Het betrof een internationaal samenwerkingsproject tussen Museum De Lakenhal in Leiden en Tate Modern in Londen. Beide musea hadden zo hun eigen redenen om aandacht aan Van Doesburg te besteden.

Voor Museum De Lakenhal lag de directe aanleiding in het feit dat de ‘roots’ voor het wereldwijd optreden van Van Doesburg in Leiden lagen. Theo van Doesburg – die van 1916-1921 in Leiden woonde – had voordat hij naar Leiden kwam al aan de wieg gestaan van een aantal kunstverenigingen. Ook het Leidse kunstklimaat probeerde hij nieuw elan in te blazen met de oprichting in 1916 van de Leidsche Kunstclub ‘De Sphinx’ waar onder anderen Harm Kamerlingh Onnes en J.J.P. Oud lid van werden. Al gauw echter kreeg hij ruzie over de te volgen koers binnen deze vereniging en dit noopte hem tot nadenken over een nieuwe groepering, een beweging van homogener samenstelling. Aldus richtte Van Doesburg in 1917 in Leiden De Stijl op, een beweging van kunstenaars en architecten gegroepeerd rondom het tijdschrift *De Stijl*. De Stijl zou uitgroeien tot een internationaal erkende en furore makende beweging waarvan Theo van Doesburg de inspirator was.

Museum De Lakenhal heeft in 1999 in de tentoonstelling en in de bijbehorende publicatie *Dageraad van de Moderne Kunst. Leiden en Omgeving 1890-1940* al uitvoerig aandacht besteed aan de stimulerende invloed van Van Doesburg op het kunstklimaat in Leiden in de periode 1916-1921. Vanaf 1921 richtte Van Doesburg zijn aandacht echter op het buitenland. Voor De Lakenhal was het

Doris Wintgens Hötte is kunsthistorica en sedert 1979 werkzaam als conservator moderne kunst bij Stedelijk Museum De Lakenhal.

interessant om deze wereldberoemde kunstenaar, die zijn eerste schreden op het gebied van de avant-garde had gezet in Leiden, verder te volgen in het buitenland en tegelijkertijd het internationale netwerk waarvan hij de spil vormde voor het voetlicht te brengen. Na in 1999 het netwerk in Leiden en omgeving in kaart te hebben gebracht, volgde nu het Europese.

Toen de voorbereidingen voor deze tentoonstelling al in een vergevorderd stadium waren, bleek dat Tate Modern in Londen met een zelfde soort tentoonstelling bezig was. Bij hen paste een tentoonstelling over Van Doesburg binnen een serie tentoonstellingen gewijd aan de grote pioniers van de avant-garde uit de eerste helft van de 20ste eeuw.

De twee musea – die wat betreft omvang, collectie en aantallen bezoekers sterk van elkaar verschilden – vonden elkaar in hun enthousiasme en expertise op het gebied van Van Doesburg en gingen een voor beide partijen uitermate vruchtbare samenwerking aan. Hierdoor konden de expositie en de publicatie ook uitgebreider worden. In Leiden was de tentoonstelling te zien van 16 oktober 2009 tot 3 januari 2010, in Londen van 3 februari tot 16 mei 2010.

Van Doesburg in Leiden

Van Doesburg verhuisde in 1916 naar Leiden, omdat hier zijn geliefde Lena Millius woonde. Zij had een baan als boekhoudster bij de Leidse Zeepziederij.

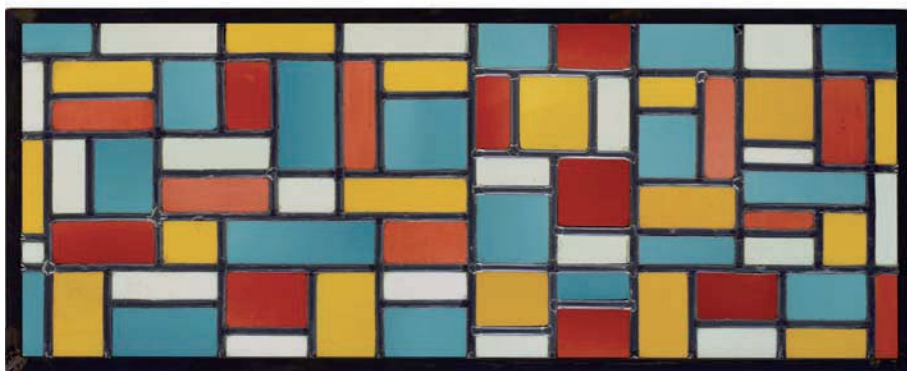
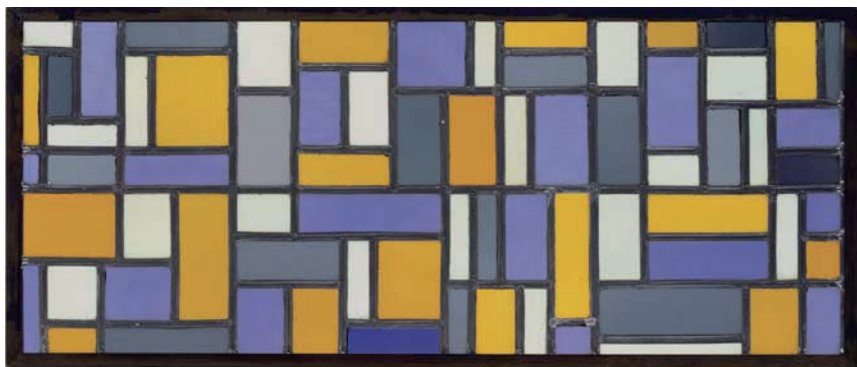
Theo van Doesburg, Voorstudie voor glas in lood Compositie VIII (De Blauwpoortsbrug), 1917/1918. Gouache op papier. Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam, schenking Van Moorsel.

In Leiden rekende Van Doesburg radicaal af met het verbeelden van de uiterlijke verschijningsvorm. Hij stortte zich op het ‘doorbeelden’ van een herkenbaar motief naar abstracte composities. Naturalistische tekeningen van alledaagse onderwerpen werden in verschillende stadia ‘vernietigd’ en ondergingen stapsgewijze een metamorfose, totdat uiteindelijk composities van rechthoekige vlakken en kleuren resteerden. Een goed voorbeeld van deze werkwijze zijn de gouaches die Van Doesburg van de Blauwpoortsbrug in Leiden maakte, het uitzicht vanuit zijn atelier aan het Kort Galgewater. Deze tekeningen resulteerden – door het steeds verder abstraheren van de oorspronkelijke voorstelling – in geheel abstracte composities in glas en lood. Deze waren bestemd om als bovenlicht te fungeren in huizen, ontworpen door de Leidse architect J.J.P. Oud, in de wijk Spangen in Rotterdam. Het samengaan van architectuur en schilderkunst was een onderwerp dat deze twee vrienden vaak met elkaar bespraken en inhoud gaven. Ook het ontwerp dat Van Doesburg maakte voor de vloer in de hal van vakantiehuis De Vonk in Noordwijkerhout (1918), eveneens een ontwerp van Oud, getuigt daarvan.

De Stijl

In 1917 richtte Van Doesburg in Leiden het tijdschrift *De Stijl* op, samen met Piet Mondriaan, Bart van der Leek, Vilmos Huszár en J.J.P. Oud. Zij vormden een groep van schilders, architecten en ontwerpers die streefden naar een autonome, universele kunst. Deze zienswijze zou een richtinggevende rol moeten spelen bij hun streven naar een nieuwe mens en een nieuwe samenleving. Zij waren overtuigd van de sociale rol van kunst, design en architectuur, koesterden een utopisch vertrouwen in nieuwe technologie en geloofden dat kunst de toekomst kon veranderen. Hun ideeën over de nieuwe kunst publiceerden de ‘medewerkers’ in het tijdschrift *De Stijl*. Het ‘tijdschriftje’ – zoals het in het eerste nummer wordt genoemd – kwam in de eerste jaren gemiddeld eenmaal per maand uit. Toch speelde dit tijdschrift, waarvan Van Doesburg de enige redacteur was, van begin af aan een rol van betekenis in binnen- en buitenland. Het was van meet af aan de bedoeling om *De Stijl* tot een tijdschrift van internationale allure te maken. Pas na de Eerste Wereldoorlog, toen de grenzen weer open waren, kreeg Van Doesburg de kans dit ook daadwerkelijk waar te maken. Het tijdschrift *De Stijl* werd hét tijdschrift van de internationale avant-garde.

In de beginjaren werden de ideeën van De Stijl uitgewerkt in teksten in het gelijknamige tijdschrift en uitgevoerd in de kunstwerken, typografie, meubels en

Theo van Doesburg, Compositie VIII, 1918-1919. Glas in lood. Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam.

architectuur. De praktijk was echter weerbarstiger dan de theorie. De homogeniteit van De Stijl – als zou men uitsluitend vlakke composities maken, opgebouwd uit lijnen en kleurvlakken, in de primaire kleuren rood, geel en blauw – wordt vaak erg overdreven. Zo hield Mondriaan zich tot 1920 niet aan de primaire kleuren, maar was hij de andere kunstenaars ver vooruit door zijn kunstwerken van begin af aan direct als abstracte composities te ontwerpen, zonder dat daaraan een voorstelling naar de zichtbare realiteit vooraf ging. Van der Leek echter bleef vasthouden aan een uitgangspunt in de visuele werkelijkheid, maar paste wel de primaire kleuren toe. Van Doesburg begon pas in 1920 geheel abstracte composities te maken, zonder verwijzing naar de zichtbare realiteit, paste zelden

de primaire kleuren toe en beperkte zich niet tot uitsluitend horizontale en verticale lijnen. Het statische, uitgebalanceerde evenwicht in primaire kleuren dat Mondriaan ambieerde – en wat uiteindelijk hét beeldmerk van De Stijl zou worden – was bij Van Doesburg vaak ver te zoeken.

Theo van Doesburg was een man die voelde voor actie, voor beweging, voor nieuwe contacten en nieuwe ideeën. Leiden en Nederland werden hem al gauw te benauwd. *Holland is absoluut niet tot nieuw leven te wekken. Ik richt mij dan ook speciaal tot het buitenland* zo schreef hij in april 1920 aan zijn vriend, de architect J.J.P. Oud.¹

Van Doesburg in Duitsland

En inderdaad reisde Van Doesburg aan het eind van dat jaar naar Duitsland om contacten te leggen met kunstenaars en coryfeeën op het terrein van beeldende kunst en architectuur. Hij raakte onder de indruk van het werk van Viking Eggeling en Hans Richter, twee kunstenaars die probeerden abstracte films te maken waarbij geometrische vormen groter en kleiner worden, voor en achter elkaar schoven als ware het een bewegend schilderij. Maar helemaal enthousiast raakte Van Doesburg over het Bauhaus in Weimar, dat in 1919 onder leiding van Walter Gropius van start was gegaan. Hij rook kansen om de visie van De Stijl en zijn ideeën over een samengaan van schilderkunst en architectuur binnen dit kunstinstituut uit te dragen. Teruggekeerd in Leiden schreef hij dan ook krijshartig in een brief aan zijn vriend Anthony Kok dat hij in Weimar alles op zijn kop heeft gezet en *daar overal het vergif van de Nieuwen geest rondgestrooid* had.² Drie maanden later vertrok hij definitief naar Weimar, vastbesloten om daar ‘missiewerk’ voor De Stijl te gaan verrichten. Aan zijn zijde voegde zich niet Lena Millius, zijn echtgenote, maar Nelly van Moorsel, een jonge pianiste uit Den Haag. Zij zou zijn derde echtgenote worden. De relatie met Lena Millius is overigens altijd zeer hecht gebleven.

Van Doesburg was vast van plan de expressionistische tendens aan het Bauhaus te ondermijnen en om te buigen naar de ideeën van De Stijl. Aan het Bauhaus zelf heeft Van Doesburg nooit les gegeven. Hij infiltreerde binnen het Bauhaus door cursussen omtrent De Stijl te geven aan Bauhausstudenten en -docenten in zijn eigen atelier of in dat van een goede vriend.

Karl Peter Röhl, Werner Graeff, Max Burchartz en Egon Engelen waren leerlingen van het eerste uur en raakten in de ban van Van Doesburg. De Hongaarse Bauhausstudenten Peter Keler, Andor Weininger en Farkas Molnár richtten

samen met de architect Alfred Forbát de KURIGroep op: Konstruktief, Utilitair, Rationeel, Internationaal. Zij waren zo onder de indruk van de ideeën van Van Doesburg dat zij ook binnen de muren van het Bauhaus pleitten voor universele beeldmiddelen. Dat viel niet in goede aarde bij de leiding.

Toch was volgens ingewijden de invloed van Van Doesburg op het Bauhaus groot. Samen met een aantal constructivistische kunstenaars in Duitsland – de Rus El Lissitzky en de Hongaren Moholy-Nagy, László Péri en Sándor Bortnyik – bewerkstelligde hij dat de algemene tendens op het Bauhaus verschoof van individualisme en expressionisme naar een universele beeldtaal met gebruikmaking van de techniek.

Ook in organisatorisch opzicht liet Van Doesburg van zich horen: Van Doesburg stond aan de wieg van de Internationale Fraktion der Konstruktivisten en in de zomer van 1922 richtten Van Doesburg, El Lissitzky, Karel Maes, Hans Richter en Max Burchartz de K. I. op (Konstruktivistische Internationale Schöpferische Arbeitsgemeinschaft). Zo ontwikkelde Theo van Doesburg zich in Duitsland tot een belangrijke, centrale figuur binnen de internationale avant-garde.

Dada

Rond 1920 raakte Van Doesburg ook geïnteresseerd in de Dadabeweging. Met haar anti-kunst houding en anarchistische mentaliteit was de Dadabeweging vrijwel het tegenovergestelde van De Stijl. Toch publiceerde Van Doesburg zijn Dada-opvattingen en –werken in *De Stijl*, onder het pseudoniem I.K. Bonset (een anagram van ‘ik ben sot’). Niemand wist dat I.K. Bonset dezelfde persoon was als Van Doesburg. Van Doesburg kon dit doen doordat hij de enige redacteur was van het tijdschrift *De Stijl* en dus een machtspositie had. Hij nodigde ook buitenlandse Dadakunstenaars uit om in *De Stijl* te publiceren. Later richtte hij speciaal voor zijn dadaïstische activiteiten het tijdschrift *Mécano* op.

In september 1922 organiseerde Van Doesburg een groot congres in Weimar, waarvoor hij zowel constructivisten als dadaïsten uitnodigde. Deelnemers waren onder anderen Nelly en Theo van Doesburg, László en Lucia Moholy-Nagy, Hans Richter, Tristan Tzara, Hans Arp, Kurt Schwitters, Cornelis van Eesteren, El Lissitzky, Max en Lotte Burchartz, Peter en Alex Röhl, Werner Graeff. De constructivisten en de dadaïsten vlogen elkaar bijna in de haren toen de dadaïst Tzara alles waar de constructivisten voor stonden onderuithaalde en belachelijk maakte.

Theo van Doesburg, Portret van Petró (Nelly van Doesburg), en profil, ca. 1920. Olieverf op doek. Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam, schenking Van Moorsel.

Samen met Tzara, Schwitters, Arp, Huszar en zijn vrouw Nelly organiseerde Van Doesburg menige Dada-avond in Duitsland. Begin 1923 ondernam Van Doesburg met Nelly, Schwitters en Huszár een Dadaveldtocht door Nederland, waarbij ze een flink aantal steden met hun optredens onveilig maakten. Op 14 februari 1924 traden zij ook op in de Leidse schouwburg.

Interdisciplinariteit

Vooruitstrevende kunstenaars ambieerden in deze tijd de grenzen van de afzonderlijke disciplines op te heffen en een wisselwerking te creëren tussen de optische, kinetische en fonetische kunsten. Zo zou een nieuwe stijl ontstaan die paste bij de nieuwe tijdgeest.

Theo van Doesburg leverde een belangrijke bijdrage aan deze interdisciplinaire benadering. Reeds rond 1917 was muziek een grote inspiratiebron voor hem. Later werden de abstracte films van Hans Richter voor Van Doesburg belangrijk om zijn ideeën over tijd en ruimte te formuleren. Invloed van de abstracte film weerspiegelt zich dan ook in zijn werk. Over en weer beïnvloedden de diverse disciplines elkaar.

Moholy-Nagy, El Lissitzky, Henrik Berlewi en Victor Servranckx gebruikten in hun kunstuitingen elementen uit de film, uit de muziek en van de beweging van machines. Zij pasten deze ideeën ook toe op ontwerpen voor boeken. In hun opvatting waren deze minstens even belangrijk als zelfstandige kunstwerken. Op deze manier immers kon kunst een rol spelen in de samenleving en konden veel mensen er kennis van nemen.

Gekleurde architectuur

Teleurgesteld dat hij geen docent aan het Bauhaus was geworden, verhuisde Van Doesburg in 1923 naar Parijs. Architectuur was in de tussentijd steeds belangrijker voor hem geworden. Hij beoogde een nieuwe architectuur te creëren waarin de abstracte schilderkunst volledig geïntegreerd zou zijn. Voor een architectuurentoonstelling van De Stijl in 1923 in de galerie van Léonce Rosenberg in Parijs ontwierp Van Doesburg samen met Cornelis van Eesteren een aantal huizen dat gebaseerd was op de beginselen van de nieuwe architectuur: het huis was niet langer meer een opeenstapeling van kamers, maar werd een constructie van vlakken in kleur en niet-kleur. De architectuur en de schilderkunst hadden een dynamisch karakter. De tentoonstelling leverde veel discussie op in Frankrijk.

Congres van constructivisten en dadaïsten, Weimar, september 1922. Voorste rij, van links naar rechts: Werner Graeff, Hans Richter, Tristan Tzara, Nini Smith, Hans Arp. Middelste rij, van links naar rechts: Max Burchartz, Alexa Röhl, Harry Scheibe, Nelly en Theo van Doesburg, Hans Vogel, Karl Peter Röhl. Achterste rij, van links naar rechts: Lotte Burchartz, El Lissitzky, Cornelis van Eesteren, Bernhard Sturtzkopf. RKD, Den Haag.

De Aubette

In 1926 kregen Hans Arp en zijn vrouw Sophie Tauber opdracht om het interieur van de rechtervleugel van het 18de-eeuwse gebouw de Aubette in Straatsburg te verbouwen en opnieuw in te richten. Zij riepen de hulp in van Van Doesburg, die al snel het heft in handen nam. Hij wist er een meesterwerk te realiseren. Hij ontwierp de Aubette als een dynamische arena voor eten, drinken, dansen en filmvertoningen, met kleurvlakken die de zalen ‘in beweging’ wisten te brengen. Ook de tafels, de asbakken en de grafische vormgeving waren van zijn hand. Het werd een architectonische beleving van de vierde dimensie, voorbij de grenzen van de driedimensionale ruimte.

Van Doesburg in Frankrijk

Vanaf 1923 woonde Van Doesburg in Parijs. Op de tentoonstelling *Art d'aujourd'hui* in 1925 in Parijs maakte De Stijl (Van Doesburg, Mondriaan, Huszár, Domela en Vordemberge-Gildewart) veel furore. Rond deze tijd was De Stijl echter al lang niet meer een samenhangende groep. Persoonlijke vetes en verschillende opvattingen hadden hun tol geëist. Van Doesburg vond het echter belangrijk dat De Stijl van tijd tot tijd als één front naar buiten trad.

Een van de pijlers van het 'fenomeen Van Doesburg' was zijn talent om gelijkgestemde kunstenaars te organiseren in bewegingen en groepen. In Parijs was de surrealistische stroming heel sterk. Om daartegen een front te vormen, wilde Van Doesburg graag een nieuwe groepering stichten van abstract werkende kunstenaars.

Zodoende richtte Van Doesburg in 1929 in Parijs de groep Art Concret op met als leden de vrij jonge en nog onbekende kunstenaars Jean Hélion, Léon Tutundjian, Marcel Wantz en Otto-Gustaf Carlsund. Hun homogeniteit was hun kracht. Een schilderij moest worden opgebouwd uit pure vlakken en kleuren die geen enkele relatie onderhielden met vormen uit de visuele realiteit. Kunst verwees uitsluitend naar zichzelf en moest tevoren liefst al helemaal in de geest zijn uitgedacht. Na de Tweede Wereldoorlog zouden deze opvattingen door een jongere generatie verder worden uitgewerkt.

De groep Art Concret ging na een jaar al ter ziele. Van Doesburg beseftte dat de tijd van strenge manifesten echt voorbij was en richtte samen met Arp, Herbin, Hélion en Giacometti de groep Abstraction-Création op. Deze vereniging verenigde kunstenaars van verschillende abstracte richtingen. De voormalige Stijlleden Mondriaan, Domela, Vantongerloo en Vordemberge-Gildewart sloten zich aan, alsook jongere kunstenaars als Marlow Moss, Hélion en Strzeminski. Een maand echter na de oprichting van Abstraction-Création stierf Van Doesburg, herstellende van een astmatische bronchitis, op 7 maart 1931 in Davos aan een hartaanval. De groep zou nog tot 1936 bestaan.

Theo van Doesburg ontwikkelde zich in het buitenland tot een ware spin in het web van de internationale avant-garde. Deze rol bereikte hij niet alleen door zijn kunst, maar zeker ook door zijn mateloze energie en gedrevenheid. Zijn talrijke lezingen, zijn artikelen in internationale tijdschriften, zijn correspondentie met invloedrijke buitenlandse kunstenaars, de congressen die hij organiseerde en de internationale kunstenaarsgroeperingen die hij oprichtte zijn daar het bewijs van. Als enige redacteur van het tijdschrift *De Stijl* had hij veel autoriteit en zette

hij vele kunstenaars aan tot het streven naar een universele beeldtaal. De start hiervoor had hij in Leiden gemaakt.

Voor dit artikel is gebruikgemaakt van de volgende publicaties:

- Gladys Fabre and Doris Wintgens Hötte (red.), *Van Doesburg & the International Avant-Garde. Constructing a New World* (London 2009).
- Marguerite Isoud Tuijn, *Mon cher ami... Lieber Does. Theo van Doesburg en de praktijk van de internationale avant-garde. Een beschouwing over de avant-garde in de jaren 1916-1930, gevolgd door een becommentarieerde uitgave van de correspondentie tussen Van Doesburg en Alexander Archipenko, Tristan Tzara, Hans Richter en Enrico Prampolini* ([Utrecht 2003]). Proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Sjarel Ex, *Theo van Doesburg en het Bauhaus. De invloed van De Stijl in Duitsland en Midden-Europa* (Utrecht 2000). Tentoonstellingscatalogus Centraal Museum.
- Doris Wintgens Hötte en Ankie de Jongh-Vermeulen (red.), *Dageraad van de Moderne Kunst. Leiden en Omgeving 1890-1940* (Zwolle/Leiden) 1999. Tentoonstellingscatalogus Stedelijk Museum De Lakenhal.
- Carel Blotkamp e.a. (red.), *De vervolgiaren van De Stijl 1922-1932* (Amsterdam 1996).
- Carel Blotkamp e.a., *De beginjaren van De Stijl 1917-1922* (Utrecht 1982).

Noten

- 1 Brief van Theo van Doesburg aan J.J.P. Oud, ongedateerd [april 1920]; Fondation Custodia, Parijs.
- 2 Brief van Theo van Doesburg aan Antony Kok, 7 januari 1921; Instituut Collectie Nederland, Amsterdam, Van Doesburg Archief, schenking Van Moorsel, in langdurig bruikleen aan het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag.

De Leidse bakersvrouw Catharina van Keyserwaert. Detail van een schilderij door Jan Steen, 1658. Rijksmuseum, Amsterdam.

Creatief met het archief

Over het opsporen van economische activiteiten van Leidse vrouwen in de vroegmoderne tijd

Elise van Nederveen Meerkerk

‘Algemeen is ook bekend, dat getrouwde vrouwen niet werkten.’¹ Deze uitspraak is afkomstig van de historicus F. Daelemans. In 1975 schreef hij een uitgebreid artikel over de sociale en demografische samenstelling van de stad Leiden aan het einde van de 16de eeuw, hoofdzakelijk op basis van de volkstelling die hier in 1581 gehouden was. Inderdaad biedt deze bron slechts incidenteel informatie over de arbeid van gehuwde vrouwen rond 1600: slechts bij zeven van de 1.765 getrouwde vrouwen in het register stond een beroep vermeld.²

Sinds 1975 is er gelukkig wel het een en ander veranderd. Tegenwoordig nemen historici niet meer klakkeloos aan dat het ontbreken van beroepsinformatie bij vrouwen betekent dat zij ook daadwerkelijk geen economische activiteiten verrichtten in de vroegmoderne tijd. Het vermelden van een beroep werd destijds voor vrouwen minder van belang geacht dan het registreren van hun huwelijkse status. Niet voor niets wees Els Kloek er al in de jaren 1980 op dat onderzoek naar vrouwenarbeid vaak een kwestie is van het ‘interpreteren van stiltes’ in de bronnen.³ In hun handboek uit 1995 over de economie van de Republiek stellen De Vries en Van der Woude derhalve dat (getrouwde) vrouwen in overvloed zullen hebben gewerkt. Helaas beweren zij direct daarna ook dat historici juist door het gebrek aan informatie eigenlijk weinig kunnen zeggen over de arbeid van vrouwen in de pre-industriële periode.⁴

In dit artikel wil ik daarentegen betogen dat het, ondanks de gebrekkige bronnen, wel degelijk mogelijk is om veel te weten te komen over het werk dat vrouwen in de vroegmoderne periode deden. Deels is dit mogelijk door reeds bekend bronnenmateriaal op een nieuwe manier te bekijken en te interpreteren, en deels

Elise van Nederveen Meerkerk (1975)

werkt als 'postdoc' bij het Internationaal
Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)
in Amsterdam.

kan een koppeling van verschillende soorten bronnen – zeker tegenwoordig, met behulp van databases en andere elektronische hulpmiddelen – dit bewerkstelligen.

Allereerst wordt een kort overzicht gegeven van de geschiedschrijving over vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd tot nu toe, met name in de Nederlandse historiografie. Vervolgens komt de context van pre-industrieel Leiden kort aan bod, en met name de redenen waarom deze stad bij uitstek geschikt is voor het doen van onderzoek naar de arbeid van vrouwen in deze periode. Ten slotte geef ik enkele voorbeelden van hoe het bronnenmateriaal uit het rijke Leidse archief gebruikt kan worden om de arbeid van vrouwen in allerlei economische sectoren voor het voetlicht te brengen.

Vrouwenarbeid in de Nederlandse historiografie

Sinds de jaren zeventig is de belangstelling voor de geschiedenis van de arbeid van vrouwen in Nederland aanzienlijk toegenomen. Enerzijds had dit te maken met de sterke ontwikkeling van de ‘history from below’ binnen de (internationale) geschiedschrijving. Dit hield in dat sociaal-historici, in plaats van het beschrijven van grote gebeurtenissen en belangrijke personen uit het verleden (meestal mannen), beoogden over te gaan tot het schrijven van de geschiedenis van ‘gewone’ mannen en vrouwen. Vaak, maar niet altijd, waren dit historici uit neomarxistische hoek die arbeiders en hun bewegingen wilden beschrijven.⁵ Een andere stroming die zowel internationaal als in Nederland in dezelfde periode opkwam was de vrouwen- (en later gender)geschiedenis.⁶ Binnen deze nieuwe, vaak ideologisch met elkaar verwante, invalshoeken van geschiedbeoefening lag het voor de hand ook te kijken naar de geschiedenis van vrouwenarbeid. Internationaal geldt het werk van Joan Scott en Louise Tilly, *Women, work and family* (1978) inmiddels als een standaardwerk.⁷ Ook in Nederland kwamen de publicaties over vrouwenarbeid vanaf de jaren 1980 langzaam op gang.

Hoewel er in de eerste helft van de 20ste eeuw al enige studies verschenen over de arbeid van vrouwen in de vroegmoderne tijd,⁸ en ook de befaamde historicus N.W. Posthumus hieraan enige aandacht besteedde in zijn *Geschiedenis van de Leidse lakennijverheid*,⁹ begonnen pas vanaf circa 1980 meer historische studies over pre-industriële vrouwenarbeid in Nederland te verschijnen. Vaak waren dit nog zeer verkennende studies, ofwel toegespitst op één bepaald beroep.¹⁰ De laatste jaren verschenen er echter enkele sociaalhistorische studies, over armoede en over weduwen in de vroegmoderne periode, waarin vrouwenarbeid niet centraal

Omslag van: Ariadne Schmidt, Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw (Amsterdam 2001).

staat, maar die hier wel enige nieuwe inzichten op bieden.¹¹ Tevens begon er aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam in 2002 een project naar vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd, dat tot doel had dit verschijnsel grondig te onderzoeken op basis van uitgebreid empirisch onderzoek. De stad Leiden nam een belangrijke plaats in binnen de verschillende onderzoeken waaruit dit project bestond.¹²

Recentere publicaties laten dus zien dat het zeer goed mogelijk is om op basis van archiefonderzoek een completer beeld te krijgen van de arbeid van vrouwen in de vroegmoderne tijd. Deze recente studies zijn in de meeste gevallen mooie voorbeelden van het creatief omgaan met archiefmateriaal, zodat meer substantieels kan worden gezegd over de rol van vrouwen op de vroegmoderne arbeidsmarkt. Dit is niet alleen noodzakelijk voor een vollediger kennis van het verleden, maar ook om bij te dragen aan bredere (internationale) debatten zoals over de segmentering van de arbeidsmarkt, de gezinseconomie, of vroegmoderne economische groei.¹³ Voordat ik inga op het vindingrijk gebruiken van bronnenmateriaal, zal ik eerst vertellen waarom dit nu juist zowel zeer goed mogelijk als heel relevant is in het geval van Leiden.

Leiden: textielstad, vrouwenarbeidstad?

Leiden is een uitstekende stad om onderzoek te doen naar de arbeid van vrouwen. Allereerst beschikt Leiden over een zeer uitgebreid en goed bewaard gebleven stadsarchief, dat een rijke bron van informatie is voor uiteenlopende historische onderwerpen. Ten tweede was Leiden al sinds de middeleeuwen een belangrijk centrum van textielnijverheid. De textielsector is een economische branche waarin, zeker in de voorindustriële periode, traditioneel veel vrouwen actief waren. Een derde belangrijke factor is de specifieke organisatie van de Leidse textielnijverheid. Deze was sterk op de export gericht, en kende een 'vroegkapitalistische' organisatie, waarbinnen veel gebruik werd gemaakt van loonarbeid. De bloei van deze exportindustrie in de stad tussen circa 1580 en 1670 leidde tot een ongekend hoge vraag naar loonarbeiders, zowel veel mannen als veel vrouwen.¹⁴ De verschillende Leidse 'neringen', georganiseerd naar textielsoort, omvatten in principe alle arbeiders binnen de productieketen van grondstoffenbewerking tot afwerken van de stof. Om de totale productie te kunnen overzien en hierop controle te houden, hielden de gouverneurs van de neringen een uitgebreide administratie bij.¹⁵ De combinatie van deze drie factoren maakt dat de kans groot is om juist in Leiden veel informatie terug te vinden over werkende vrouwen.

Uit de hierboven genoemde recente onderzoeken blijkt dat vrouwen in de vroegmoderne Republiek, en zeker in Leiden, op grote schaal deelnamen aan het arbeidsproces. Het ging niet alleen om ongehuwde vrouwen en weduwen, twee groepen vrouwen die (nog) niet gehuwd waren of hun echtgenoot hadden verloren. Ongehuwde en verweduwde vrouwen hadden niet (langer) een man die hen met zijn arbeid kon onderhouden, en het lag voor de hand dat zij hun eigen inkomsten bij elkaar probeerden te brengen. Maar er zijn ook tal van bewijzen dat zeer veel getrouwde vrouwen werkten, ook al suggereert een recente publicatie dat dit niet het geval was, of althans niet te meten is.¹⁶ Inderdaad is het moeilijk om zeer precieze uitspraken te doen over hoeveel vrouwen er werkten, zeker wanneer dit getrouwde vrouwen betreft, die in de bronnen vaak schuilgaan achter hun echtgenoot, het officiële hoofd van het huishouden. In de volgende paragraaf zal ik echter uitleggen hoe hierover – althans voor de textielnijverheid – redelijk betrouwbare schattingen te maken zijn.

Ongehuwd, gehuwd, of weduwe: welk werk deden deze vrouwen nu? Een voor de hand liggende activiteit was de textielproductie, een sector waarin vrouwen zoals gezegd sinds mensenheugenis werkten. Inderdaad is gebleken dat de textiel

Omslag van: Els Kloek, Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw (Amsterdam 2009).

gedurende de hele vroegmoderne periode in de Republiek voor vrouwen in de meeste plaatsen, en zeker in Leiden, een belangrijke – en meestal de belangrijkste – werkgever was. Maar, anders dan voorheen meestal werd verondersteld: binnen huishoudens van textielproducenten werkten vrouwen en kinderen in veel gevallen op basis van loonarbeid, niet van onbetaalde ‘aanvullende’ arbeid. Dit gold overigens zowel voor de steden als voor het platteland.¹⁷

Naast de textiel bestonden er echter vele andere vormen van nijverheid. Evenals in andere vroegmoderne steden waren de meeste ambachten in Leiden gereguleerd door een gilde. De meeste gilden in de 17de en 18de eeuw lieten geen ongehuwde of gehuwde vrouwen toe, maar dit wil niet zeggen dat vrouwen geen rol speelden binnen gildegereguleerde ambachten. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat vrouwen met iedere huwelijks status wel degelijk werkten binnen gildeverband. Er heeft zelfs een aantal specifieke vrouwengilden bestaan, al waren zij eerder uitzondering dan regel, en in enkele gilden mochten mannen en vrouwen lid worden.¹⁸ Wel hadden vrouwen in dergelijke gilden meestal een mindere positie dan mannen: zij betaalden wel lidmaatschapgeld, maar hadden minder rechten.¹⁹

Gebruikelijker dan zelfstandig meesterschap was het dat vrouwen in loondienst waren van gildemeesters, of dat zij als weduwen het ambacht van hun overleden man voortzetten. Niet ieder gilde kende een dergelijk ‘weduwerecht’ en niet altijd kon de weduwe onder dezelfde voorwaarden het beroep van haar echtgenoot continueren. Soms waren zij bijvoorbeeld verplicht een meesterknecht in dienst te nemen, en meestal verloren zij hun weduwerecht indien zij hertrouwden.²⁰ Toch duiken weduwen regelmatig op in de gildearchieven. Een goed voorbeeld vormen vrouwelijke brouwers: hoewel hun aandeel door de tijd fluctueerde, werd in Haarlem bijvoorbeeld in de periode 1518-1663 gemiddeld achttien procent van alle 533 brouwerijen geleid door weduwen.²¹ Vrouwen van ambachtslieden zullen bovendien vaak hebben meegewerkt met hun man, bijvoorbeeld door hun producten te verkopen in de ‘winkel’ (toen nog vaak synoniem voor werkplaats) of op de markt.²² Zo verkochten Leidse slagersvrouwen vaak slachtresiduen, zoals pens en spek, in de penshal.²³ Daarnaast waren zij in een aantal beroepen, zeker die welke door de ambachtsman thuis werden uitgevoerd, ook in de productie actief.²⁴ Bij echtgenotes van ambachtslieden was in de meeste gevallen wel sprake van onbetaalde arbeid, hoewel deze vrouwen uiteraard geld ontvingen van klanten en hiermee een soort kleine ondernemsters waren.

Naast hun aanwezigheid in nijverheidsgerelateerde werkzaamheden waren vrouwen in de Republiek ook opmerkelijk actief in de commerciële sector. Vrouwen in de handel waren zowel ongehuwd als gehuwd of weduwe. Met name op markten en in winkels, maar zelfs in de groothandel en het financiële verkeer speelden zij een rol. Wel richtten zij zich vaak op de verkoop van bepaalde producten, zoals bepaalde voedingsmiddelen, kleding en textiel (met name katoen en linnen).²⁵ Dikwijls lijkt deze specialisatie van vrouwen iets te maken te hebben gehad met de verspreiding van nieuwe producten, zoals koffie en thee rond 1700. Dit is goed te zien aan de hand van het voorbeeld van de Leidse koffie- en theehandelaren: in de loop van de 18de eeuw kwamen er steeds meer handelaren in koffie en thee, en het aandeel van vrouwen onder hen steeg aanzienlijk naarmate het product toegankelijker werd voor een groter deel van de bevolking.²⁶

Een andere belangrijke tak van de dienstensector waarin veel vrouwen werkten, en in toenemende mate in de 18de eeuw, was de huishoudelijke dienstverlening. Veel vrouwen werkten, meestal een aantal jaren wanneer zij nog jong en ongehuwd waren, als dienstbode. In andere vormen van dienstverlening waren vrouwen niet sterk vertegenwoordigd, maar ook niet geheel afwezig. Onderzoek naar vrouwen in overheidsdiensten in Hollandse steden heeft bijvoorbeeld laten

zien dat vrouwen weliswaar in de lagere ambten werkten, maar wel zestien tot dertig procent van deze lagere ambtelijke functies vervulden in de 18de eeuw.²⁷

Maar hoe zijn deze onderzoekers nu tot deze conclusies gekomen, terwijl ruim een decennium geleden de vooraanstaande sociaaleconomisch historici Jan de Vries en Ad van der Woude nog beweerden dat het bijna onmogelijk was iets over werkende vrouwen in de pre-industriële periode te weten te komen? Mijns inziens ligt dit aan twee dingen. Ten eerste is de afgelopen jaren pas voor het eerst systematisch onderzocht hoeveel vrouwen er nu werkten in de Republiek, welk werk zij deden en hoe dit werk zich verhiel tot het werk van (hun) mannen. Ten tweede is geprobeerd vindingrijk om te gaan met het – inderdaad voor dit onderwerp dikwijls problematische – historische bronnenmateriaal. Een groot aantal nieuwe bronnen is hiervoor verzameld, maar ook is met een frisse blik naar al dikwijls gebruikt materiaal gekeken. In de volgende paragrafen geef ik hiervan enkele voorbeelden.

Creatief met het archief I: het herbekijken van bestaand bronnenmateriaal

Zoals gezegd levert het vroegmoderne bronnenmateriaal enkele problemen op voor het reconstrueren van de rol van vrouwen op de stedelijke arbeidsmarkt. Waar het al geen eenvoudige opgave is om de arbeid van mannen in de vroegmoderne tijd uit de bronnen te herleiden, omdat systematische volks- en beroepentellingen voor dit tijdvak ontbreken en mensen in hun leven, en zelfs vaak op één moment in de tijd, meer dan één economische activiteit verrichtten, is dit voor vrouwen nog problematischer.

De meeste bevolkingsregistraties en belastingkohieren, en zo ook die in Leiden, gingen uit van het huishouden als registratie-eenheid, en daarom werd in de meeste gevallen slechts beroepsinformatie over het hoofd van het huishouden vermeld.²⁸ De meerderheid van de huishoudens werd aangevoerd door een man. Desondanks kwam het regelmatig voor dat het hoofd van een huishouden een vrouw was. In het geval van de twee meest bruikbare bevolkingsregisters in Leiden, de volkstellingen van 1581 en 1749, was het percentage vrouwen dat hoofd van een huishouden was respectievelijk 32,5 en 26,3. Meestal was zij weduwe met of zonder kinderen, maar in de Republiek was het ook mogelijk dat een meerderjarige ongehuwde vrouw een huishouden voerde: zij woonde dan meestal alleen, of met andere alleenstaande vrouwen of broers en zussen. Over gehuwde vrouwen vinden wij in deze bronnen nauwelijks informatie; als hun

Dieuwertje Dirksdr. wed. en appelkoopster
 Dirk haar zoon
 Dierck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck
 Dirck Dirck

Volgens de volkstelling van 1581 woonde de weduwe en appelkoopster Dieuwertje Dirksdr. met haar zoon Dirk ergens in het bon Zevenhuizen. Coll. RAL.

naam al wordt vermeld, vertelt de registratie ons zelden iets over hun eventuele economische activiteiten.

Daar komt nog bij dat zelfs bij weduwen en alleenstaande vrouwen die een huishouden aanvoerden, het vermelden van hun huwelijkse status belangrijker lijkt te zijn geweest dan het beroep dat zij uitoefenden. Met name in de volkstelling van 1581 lijkt dit het geval te zijn geweest, de registers van 1748/49 ter opmaak van het Provisioneel Middel lijken al veel consequenter beroepen van vrouwelijke hoofden van huishoudens te vermelden. In 1581 had slechts ruim een kwart van de 918 vrouwelijke hoofden van huishoudens een beroepsvermelding, tegenover bijna 87 procent van de 1.907 mannen. In het kohier van 1749 lagen deze percentages minder sterk uit elkaar: bijna 83 procent van de vrouwelijke en 94 procent van de mannelijke hoofden van huishoudens stonden hierin met een beroep vermeld.²⁹ Wij zouden hieruit kunnen concluderen dat de arbeidsparticipatie van weduwen en alleenstaande vrouwen tussen het einde van de 16de en de eerste helft van de 18de eeuw spectaculair is toegenomen. Hoewel er zeker aanwijzingen zijn voor een dergelijke toename, moet een deel van het lage aantal beroepsvermeldingen voor vrouwelijke hoofden van huishoudens in 1581 verklaard worden door onderregistratie. Kennelijk vonden de autoriteiten het belangrijker om de huwelijkse status van vrouwen te registreren dan hun beroep.

Door deze omstandigheden zijn werkende vrouwen in verhouding tot mannen sterk ondervertegenwoordigd in het bronnenmateriaal dat vaak wordt gebruikt voor het reconstrueren van de vroegmoderne arbeidsmarkt. We zouden het hier

natuurlijk bij kunnen laten zitten en er vanuit kunnen gaan dat zij in het geheel niet werkten, of dat we hierover nu eenmaal niets te weten kunnen komen. Maar wat ik hier wil betogen is nu juist dat door een nieuwe kijk op reeds gebruikte bronnen, en door het koppelen van verschillende bronnen met elkaar, er tal van mogelijkheden zijn om meer te weten te komen over de arbeid van vrouwen, zelfs van de gehuwden onder hen.

De onderregistratie van vrouwen in de lokale volkstellingen betekent overigens niet dat wij dit bronnenmateriaal links moeten laten liggen voor het onderzoek naar vrouwenarbeid. Integendeel, recent is bewezen dat deze bronnen een geschikt *beginpunt* zijn voor dergelijk onderzoek. Volkstellingen leveren in elk geval informatie op over minimale aantallen werkende vrouwen, met name weduwen en zelfstandig wonende alleenstaande vrouwen in verschillende steden. Ook bieden zij zicht op de relatieve verdeling van vrouwelijke hoofden van huishoudens over de diverse sectoren van de economie. Deels bevestigen deze onderzoeken het bestaande beeld, namelijk dat in de eerste plaats de nijverheid belangrijk was voor vrouwen, en ook dat de (klein)handel een goede tweede plaats innam. Maar zij laten ook zien dat er grote verschillen waren tussen steden in de Republiek in het werk dat vrouwen deden. Zo was in 's-Hertogenbosch de kleinhandel veel belangrijker voor vrouwen dan in Leiden, maar ondanks het grote belang van de textielnijverheid werkte in Leiden ruim een kwart van alle vrouwelijke hoofden van huishoudens in de economische dienstverlening.³⁰

Ook bieden de lokale volkstellingen interessante inzichten over de arbeidsdeling naar sekse, tot op het beroepsniveau. Zo blijkt dat deze verdeling van arbeid verre van statisch was gedurende de vroegmoderne periode. In Leiden in de loop van de 17de en 18de eeuw gingen bijvoorbeeld steeds meer mannelijke loonarbeiders aan het werk. Het spinnen bleef weliswaar ook voor vrouwen van belang, maar relatief gezien rukten de mannelijke spinners op. Dit had te maken met het steeds loonafhankelijker worden van textielarbeiders in het algemeen, waardoor ook mannen steeds minder te kiezen hadden en hun toevlucht moesten zoeken in minder goed lonende werkzaamheden zoals het spinnen. Desondanks waren mannen vooral actief in het lakenspinnen, dat naar verhouding beter betaalde dan het spinnen in andere neringen, zoals de baai-, saai- en greinneringen waarin hoofdzakelijk vrouwen sponnen. Sommige mannelijke spinners noemden zichzelf zelfs 'meester-spinners', een referentie aan een gildestatus die zij formeel niet bezaten, maar waarschijnlijk gebruikten zij deze titel om zich een bepaalde status aan te meten.³¹

Ook voor de kleinhandel geven de bevolkings- en belastingkohieren interessante informatie over de arbeidsdeling tussen mannen en vrouwen. Zo is geconstateerd dat op delen van het Hollandse platteland vrouwen verhoudingsgewijs meer dan mannen actief waren in het verrichten van economische diensten, zoals de kleinhandel.³² Maar ook op het niveau van de economische specialisatie zijn interessante verschillen tussen mannen en vrouwen in de kleinhandel waar te nemen. Zo waren vrouwen in Leiden, maar ook in veel andere steden, zoals gezegd oververtegenwoordigd in de verkoop van kleding en textiel, en ook in nieuwe koloniale dranken zoals koffie en thee. Daarentegen waren het weer voornamelijk mannen die tabak verkochten, en ook waren zij veel vaker dan vrouwen kruidenier of wijn- of brandewijnverkoper. Deels hebben deze verhoudingen te maken met verschillen in mogelijkheden tot kapitaalsinvestering en met de opkomst van nieuwe consumptiegoederen, deels zal traditie ook een rol hebben gespeeld, maar daarnaast speelde de rolverdeling binnen het huishouden soms een rol, zoals hieronder nog zal blijken.³³

Zoals gezegd was een ander belangrijk beroep voor – met name jonge en ongehuwde – vrouwen in de vroegmoderne tijd de huiselijke dienstverlening. Omdat dienstbodes belangrijk waren in het oog van de belastingontvanger, werden deze nu juist wel in veel volkstellingen en belastingregisters opgenomen, ook al waren zij geen hoofd van een huishouden. In de Leidse volkstelling van 1581 stonden 569 vrouwen geregistreerd als ‘jongwijff’ of ‘dienstmaecht’. Twee van hen voerden een huishouden aan, twee van hen waren getrouwd, maar de rest woonde in bij het gezin waar zij dienden.³⁴ Zij maakten hiermee 4,7 procent van alle inwoners in Leiden uit, of 8,4 procent van alle vrouwen en meisjes in de stad. Het belang van dienstboden varieerde per plaats en periode, maar het lijkt erop dat het houden van dienstboden in de Republiek gebruikelijker werd gedurende de 17de eeuw. Zij kwamen vanuit heel Europa, en met name vanuit Noorwegen en Duitsland, naar het rijke Holland om een periode van hun leven flink geld te verdienen en wellicht een geschikte echtgenoot te vinden. In de 18de eeuw kwam het zelfs nog meer voor dat een huishouden een of meer dienstboden aannam. Deze algemene trend in de hele Republiek wordt bevestigd door cijfers over Leiden in 1749, toen al bijna tien procent van alle meisjes en vrouwen in de stad werkte als dienstbode.³⁵

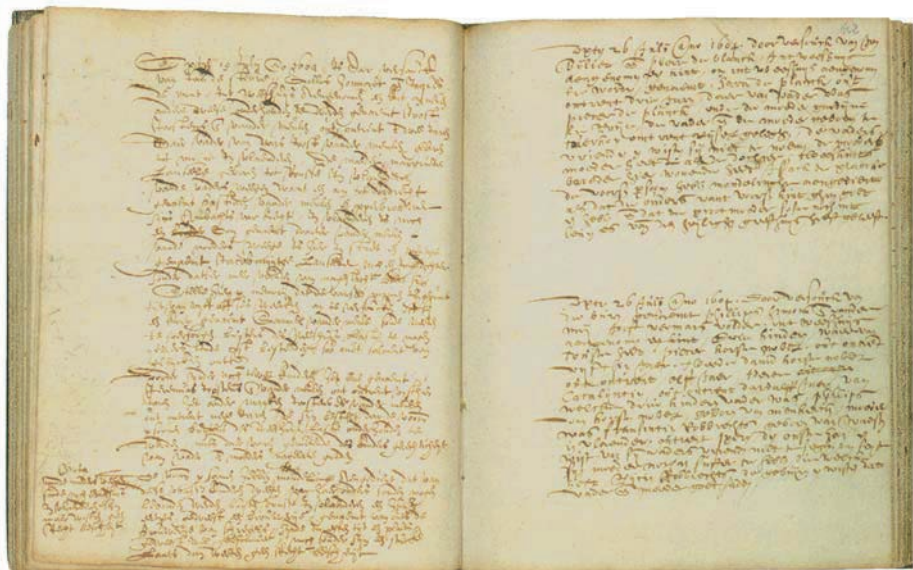
Creatief met het archief 2:

het interpreteren van stiltes en het koppelen van bronnen

Zoals gezegd bieden de bevolkingsregisters slechts informatie over minimale aantallen vrouwen, met bovendien een specifieke (handelingsbekwame) huwelijkse status: weduwen en meerderjarige alleenstaande vrouwen die een huishouden aanvoerden. Toch is het mogelijk om meer te weten te komen over de arbeid van getrouwde vrouwen en kinderen, waarover de officiële bevolkingsregistraties doorgaans zwijgen. Soms is het nodig hiervoor stiltes in het bronnenmateriaal nader in te vullen, soms lukt het om alternatieve archiefbronnen te vinden of voorheen los van elkaar staande bronnen te combineren.

Een manier om erachter te komen hoeveel vrouwen en kinderen die geen hoofd van een huishouden waren bij benadering werkten, is in plaats van de *aanbodzijde* van arbeid naar de *vraagzijde* te kijken. In mijn proefschrift over vrouwen in de textielnijverheid heb ik hiervoor schattingen gemaakt voor wat betreft het spinnen in verschillende gebieden in de Republiek, maar hier zal ik het voorbeeld van Leiden aanhalen. Aangezien N.W. Posthumus uitgebreide statistieken heeft gepubliceerd over de productie van wollen stoffen in Leiden, was het mogelijk met een slag om de arm het benodigde wollen garen te berekenen voor verschillende perioden, evenals het aantal spinners dat hiervoor zou zijn benodigd.³⁶ Vervolgens heb ik het nodige aantal spinners verminderd met het bekende aanbod van spinners, namelijk diegenen die als hoofd van huishouden als spinner geregistreerd waren in de bevolkingsregisters. Wat overblijft, zijn de spinners en spinsters die geen hoofden van huishoudens waren, over het algemeen getrouwde vrouwen en kinderen. Alleen al in de stad Leiden waren rond 1750 circa 13.000 spinners nodig om de wolnijverheid van garens te voorzien. Vermoedelijk werd ongeveer de helft van deze garens ingevoerd, van verder weg of van het omringende platteland. Maar dan nog sponnen vele duizenden gehuwde vrouwen en kinderen in de stad: ongeveer vijftientig procent van alle niet-hoofden van huishoudens! Hoewel Leiden natuurlijk uitzonderlijk gericht was op de textiel en niet representatief is voor de meeste andere steden, geeft een ander textielgebied, Tilburg, een soortgelijk percentage te zien. De Tilburgse volkstelling van 1810 is een uitzonderlijke bron die wél informatie geeft over de arbeid van gehuwde vrouwen en kinderen, en die de betrouwbaarheid van de schattingen voor de Leidse textiel bevestigt.³⁷

De leerjongens- en meisjesboeken van de Leidse lakennijverheid en van het Heilige Geestweeshuis bieden andere interessante aanknopingspunten voor het

Een van de kinderboeken van het Heilige Geestweeshuis, waarin de 'leercontracten' werden opgetekend.
Coll. RAL.

werk van kinderen. Hierin werden 'leercontracten' opgetekend tussen kinderen en hun ouders of het weeshuis enerzijds en een ambachtsman of -vrouw anderzijds, met vermelding van hun leeftijd, werkzaamheden en verdiensten. Uit deze boeken blijkt dat jaarlijks vele honderden jongens en meisjes, zowel wezen als niet-wezen, vanaf ongeveer achtjarige leeftijd werden uitbesteed in verschillende takken van de Leidse nijverheid, maar vooral in de textiel. Hun enorme aantallen maakten het slechts mogelijk een steekproef te doen in het kader van mijn eigen onderzoek voor de 17de eeuw, maar deze bronnen bieden veel informatie over kinderarbeid voor de gehele vroegmoderne periode.³⁸ Weliswaar gebruikte Posthumus deze bron ook al voor het achterhalen van aantallen kinderen die in de Leidse textielnijverheid werkten, maar hij keek niet naar deze bronnen met een seksspecifieke blik. Ook was het nog onmogelijk om hulpbronnen zoals de computer te gebruiken, waarmee informatie over de kinderen, hun bazen en bazinnen gemakkelijker kan worden gekoppeld met behulp van databasetabellen en -queries. Door deze hulpmiddelen wel te gebruiken, en door goed te letten op de sekse van kinderen, kan een aantal nieuwe conclusies worden getrokken.³⁹

Het spinnen en haspelen van het garen. Schets voor de gebrandschilderde ramen van de Lakenhal. Isaac Claesz. van Swanenburgh, 1602. Coll. RAL.

Het is bijvoorbeeld de vraag in hoeverre wij de uitbesteding van kinderen in de nijverheid moeten duiden als vakopleiding of als bron van (goedkope) arbeid. Een analyse van het beschikbare archiefmateriaal wijst erop dat het sterk uitmaakte uit welke sociale laag een kind afkomstig was en of het een jongen of meisje was, of wij hun werk moeten typeren als opleiding of kinderarbeid. Ook blijkt hieruit dat de arbeidsdeling naar sekse, zoals deze onder volwassen mannen en vrouwen bestond, al tot stand kwam bij kinderen rond de leeftijd van twaalf tot veertien jaar, wanneer jongens en meisjes duidelijk verschillende werkzaamheden gingen verrichten. Tot dit omslagpunt spinnen en spoelden bijna alle kinderen, terwijl hierna jongens vaak een hoger geschoold ambacht gingen leren, binnen dan wel buiten de textielnijverheid, en meisjes jarenlang bleven spinnen,

naaien of breien. De verdiensten van jongens namen vanaf circa veertien jaar dan ook gemiddeld veel sterker toe dan die van meisjes. In die zin vielen meisjes veel eerder ten prooi aan de door Posthumus met afschuw beschreven kapitalistische uitbuiting van kinderen als goedkope loonarbeiders dan jongens.⁴⁰

Een andere bron die ons meer vertelt over de economische activiteiten van vrouwen die geen huishouden aanvoerden, zijn rekestten aan het stadsbestuur. Regelmatig verzochten mannelijke burgers de autoriteiten om financiële steun of speciale toestemming, bijvoorbeeld voor het uitoefenen van hun ambacht buiten de stadspoorten, met als argument dat hun echtgenote om de een of andere reden – ouderdom, ziekte of verpleging van hun man – niet kon bijdragen aan het gezinsinkomen. Kennelijk was het meewerken van echtgenotes dus wel de norm en konden veel lagere en middengroepen in de vroegmoderne samenleving niet overleven zonder hun verdiensten.⁴¹

Ook voor de kleinhandelssector geven rekestten dit soort inkijsjes in de werking van de gezinseconomie. In 1667 had de Leidse vroedschap bijvoorbeeld besloten dat de marktvergunning van groente- en fruitverkopers voortaan slechts voor één stal gold: hun vrouwen of kinderen mochten niet langer op een andere plek op de warmoesmarkt met hun waren te koop lopen. Een fruitverkoper verzocht hierop een uitzondering te krijgen, omdat hij zo'n kleine fruitstal had, dat als zijn echtgenote niet werd toegestaan ook fruit op de markt te verkopen, hij zijn vrouw en kinderen (twee, met een derde op komst) en zijn zieke moeder niet kon onderhouden. Bovendien, zo stelde hij, had hij in tegenstelling tot vele andere groente- en fruitverkopers geen vrouwelijk personeel in dienst dat hem kon helpen met de verkoop. Uit dit voorbeeld blijkt niet alleen dat echtgenotes – zwanger en wel – dikwijls meewerkten op de warmoesmarkt, maar ook dat (waarschijnlijk ongetrouwde jonge) vrouwen veelvuldig als personeel werden ingezet.⁴²

De arbeidsdeling naar sekse binnen de commerciële sector vloeyde soms logisch voort uit de taakverdeling tussen echtgenoten binnen het huishouden. Eerder refereerde ik al even aan slagervrouwen die de resten van het slachten, zoals spek, trijp en pens, verkochten in de penshal, terwijl hun mannen vlees in de Leidse vleeshal stonden te verkopen. Bij groente en fruit was ook dikwijls sprake van een heuse gezinsonderneming: warmoezeniers verbouwden hun waren vaak op een stukje land vlak buiten de stadspoorten. Vaak was het de echtgenote die deze producten, zoals wortelen, kool, erwten en bonen, verkocht op de warmoesmarkt.

Dit verklaart waarom, ondanks fluctuaties door de tijd heen, vrouwen rela-

tief goed vertegenwoordigd waren op deze markt: volgens de archieven van het warmoezeniersgilde was in 1710 bijvoorbeeld 64 procent van de stalhouders vrouw.⁴³

Een andere, nog niet eerder voor dit doel gebruikte, bron die een tipje van de sluier oplicht over het werk van gehuwde vrouwen zijn de Leidse burgemeestersdagboeken. Deze dagboeken zijn, meer in het algemeen, een prachtige seriële bron over de periode 1587-1795, die nog lang niet ten volle benut is. Hierin werd onder meer de afgifte van allerlei vergunningen geadministreerd. Voor de verkoop van droge koffie en thee, producten die vanaf het einde van de 17de eeuw steeds populairder werden, bieden deze dagboeken een mooi zicht op de mannen en vooral de vrouwen die deze goederen verkochten in Leiden. Een grove steekproef voor de 18de eeuw heeft al uitgewezen dat vrouwen gaandeweg deze eeuw steeds belangrijker werden in de koffie- en theeverkoop, en ook dat het aandeel van *getrouwde* vrouwen spectaculair toenam in deze periode.⁴⁴ Omdat de namen van koffie- en theevergunninghouders consequent genoteerd staan, en bij vrouwen meestal ook nog eens de naam van hun (al dan niet overleden) echtgenoot, is het bovendien mogelijk deze bron te koppelen aan het – eveneens op naam toegankelijke – kohier van 1749. Een eerste onderzoek hiernaar wijst uit dat de beroepen van vergunninghouders, of van hun echtgenoten, vaak sterk afwijken van die van koffie- of theeverkoper.⁴⁵ Dit suggereert dat beide echtgenoten vaak verschillend werk deden, en dat het werk van gehuwde vrouwen, in elk geval in de koffie- en theehandel, meestal een op zichzelf staande economische activiteit was, en geen ‘assisterende’ of ‘aanvullende’ bezigheid van het hoofdberoep van de man.

Dit brengt ons bij het belang van empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid voor het historische debat over de taakverdeling tussen mannen en vrouwen binnen het huishouden. Al sinds het onderzoek naar vrouwenarbeid in de belangstelling is komen te staan, is er veel getheoretiseerd over de zogenoemde ‘gezinseconomie’. De hierboven al even genoemde Tilly en Scott veronderstelden dat in de pre-industriële economie huishoudens nauw met elkaar samenwerkten in hetzelfde beroep (*family economy*), en dat hierin verandering kwam met de komst van het industrieel kapitalisme, waarbinnen verschillende gezinsleden los van elkaar voor loon gingen werken (*family wage economy*).⁴⁶ Weliswaar is er de afgelopen jaren steeds meer twijfel gerezen bij het bestaan van een harmonieuze pre-industriële gezinseconomie, maar door het ontbreken van empirische bewijzen hebben veel historici dit idee overgenomen voor de vroegmoderne

Noordelijke Nederlanden. Zo gaan veel textielhistorici er ook in recent onderzoek vanuit dat vrouwen veelal onbetaald spinnen voor hun wevende echtgenoten.⁴⁷ Mijn onderzoek heeft echter uitgewezen dat in de Republiek, en zeker in de op de export gerichte Leidse textielnijverheid, vrouwen overwegend voor loon werkten, ook als zij getrouwd waren.⁴⁸

Uit al deze voorbeelden blijkt dat het, zij het met enige creativiteit, mogelijk is om veel empirische kennis op te doen over het werk van vrouwen in de vroegmoderne periode. Misschien nog wel belangrijker is dat deze empirische bevindingen kunnen bijdragen aan het nuanceren van (internationale) historische debatten over de rol van vrouwen in de vroegmoderne economie. Zelfs een enkele gevalsstudie zoals Leiden kan ons meer leren over bijvoorbeeld de rol van het vroege ontstaan van kapitalistische verhoudingen en de gevolgen die dit heeft gehad voor de economische activiteit van vrouwen, van welke huwelijkse status

Cornelis Gerritsz. Decker, Het wevershuis, 1653. Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam.

dan ook. Andersom zeggen de resultaten iets over de economische bijdragen van vrouwen aan de vroegmoderne economie, wat belangrijk is voor discussies over bijvoorbeeld consumptieveranderingen of economische ontwikkeling. Het is van belang om dergelijke theoretische invalshoeken empirisch te onderbouwen of te weerleggen, waarbij het natuurlijk des te beter is wanneer niet alleen de Leidse casus, maar ter vergelijking ook andere steden en regio's worden onderzocht.

Besluit

Leiden was in de pre-industriële periode een stad met een belangrijke textielnijverheid gericht op de export. De kapitalistische verhoudingen die hier al vroeg ontstonden, leidden tot een sterke vraag naar loonarbeid van zowel mannen als vrouwen en kinderen. De textiel was van oudsher een bedrijfstak waarin vrouwen een grote rol speelden in de productie, dus hun ruime vertegenwoordiging in deze sector zal weinigen verbazen. Desondanks heeft het onderzoek naar de arbeidsdeelname van vrouwen in Leiden veel nieuwe inzichten opgeleverd over hun aantallen werkzaam in de textielnijverheid, en ook over de verdeling van de arbeid tussen mannen en vrouwen: zowel op de arbeidsmarkt als geheel als binnen het gezin. Daarnaast is duidelijk geworden dat vrouwen ook in een aantal andere sectoren zeer actief waren, met name in de kleinhandel en in de huishoudelijke diensten. Dienstboden waren bij uitstek jonge en ongehuwde vrouwen, en voor de meesten van hen was het dienstbodebestaan een bepaalde fase in hun levenscyclus. Maar in de nijverheid en de handel werkten vrouwen van allerlei huwelijks status: ongetrouwd, gehuwd en verweduwd.

In dit artikel heb ik willen laten zien dat het uitgebreide stadsarchief van Leiden tal van mogelijkheden biedt voor het onderzoek naar de arbeid van vrouwen, in contrast met de onmogelijkheden van dergelijk onderzoek die veel historici tot in het recente verleden hebben benadrukt. Door nieuwe bronnen voor dit doel aan te boren, zoals de leerjongensboeken van het weeshuis en de lakennering, of de burgemeestersdagboeken, valt gedetailleerde informatie te geven over het werk dat vrouwen en kinderen deden. Maar ook reeds gebruikte bronnen, zoals volkstellingen en gildearchieven, zijn zeer waardevol, mits deze net even anders worden gebruikt dan veel eerdere historici hebben gedaan.

Daarnaast is het belangrijk om stiltes in het bronnenmateriaal zo goed mogelijk te interpreteren. Wat zegt het bijvoorbeeld dat beroepsinformatie voor vrouwen veel minder consequent werd vermeld dan voor mannen in de volkstellingen en belastingkohieren? Uit aanvullend bronnenmateriaal, zoals bijvoorbeeld

rechtbankarchieven en rekensten blijkt immers, zij het schetsmatig, dat vrouwen op grote schaal allerlei soorten werkzaamheden verrichtten voor betaling. Wij moeten dus wel concluderen dat het noteren van een beroep voor vrouwen door de autoriteiten van minder belang werd geacht dan voor mannen, zeker als zij geen hoofd van een huishouden waren, maar zelfs wanneer zij dit wel waren. Een andere benadering om lacunes in te vullen, is het uitgaan van de vraagzijde van de arbeidsmarkt. Zo is het voor de textielsector mogelijk gebleken om kwantitatieve berekeningen te maken op basis van de behoefte aan garen, om zo de benodigde productie door niet-hoofden van huishouden te reconstrueren. Uiteraard zitten er haken en ogen aan deze benadering, omdat een aantal onbekende variabelen noodgedwongen moet worden geschat. Als we dergelijke exercities echter in het geheel achterwege laten, weten we nog minder, en missen we een belangrijke schakel in internationale historische debatten over bijvoorbeeld consumptieveranderingen en pre-industriële economische groei.

Empirisch onderzoek naar vrouwenarbeid in de Republiek kan dus een belangrijke bijdrage leveren aan grote historische debatten, maar dient evengoed om onze feitelijke kennis van de lokale economie en maatschappij te vergroten en aan te scherpen. Welke invalshoek men ook wenst te kiezen, hopelijk is de lezer inmiddels overtuigd van één belangrijke verdienste van het onderzoek naar vrouwenarbeid in de afgelopen jaren: in tegenstelling tot wat Daelemans halverwege de jaren zeventig zo stellig beweerde, werkten veel vrouwen in vroegmodern Leiden, of zij nu alleenstaand, weduwe of getrouwd waren.

Noten

- 1 F. Daelemans, 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 137-215.
- 2 Regionaal Archief Leiden (verder RAL), Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (verder SA II), inv.nr. 1289, Registers van de Volkstelling 1581. Eigen bewerking in database, hierna naar verwezen als: Database Volkstelling 1581.
- 3 Els Kloek, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar sekse volgens de keurboeken van de oude draperie van Leiden, ca. 1380-1580', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (verder: *TvSG*) 3:4 (1987) 373-402, aldaar: 394-395.
- 4 J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 689.
- 5 Marcel van der Linden en Jan Lucassen, 'Social history in the Netherlands', *TvSG* 23 (1997) 209-222.
- 6 Zie voor een vroeg historiografisch overzicht bijvoorbeeld: Maria Grever, 'Het verborgen continent. Een historiografische verkenning van vrouwengeschiedenis in Nederland', *TvSG* 12:3 (1986) 221-268.
- 7 Louise Tilly en Joan Scott, *Women, work and family* (New York 1978).
- 8 Zie bijvoorbeeld: Leonie van Nierop, 'Het kohier van de Personele Quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742 en de vrouw', *Jaarboek Amstelodamum* 43 (1949) 80-101.
- 9 Bijvoorbeeld N.W. Posthumus, *De Geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. II. De nieuwe tijd (zestiende tot achttiende eeuw (deel 3))* (s-Gravenhage 1939) 572-573.
- 10 Jenneke Quast, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500 in enkele Nederlandse steden', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1 (1980) 46-64; Thera Wijsenbeek-Olthuis, 'Van priestersters tot prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de achttiende eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 8 (1987) 173-206; A.Th. Van Deursen, 'Werkende vrouwen in een Hollands Dorp', *De zeventiende eeuw* 4 (1988) 3-16; Kloek, *Wie hij zij*; H.A. van der Borg, *Vroedvrouwen in beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's-Hertogenbosch, en Leeuwarden 1650-1865* (Amsterdam 1992); Lotte van de Pol, *Het Amsterdams Hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996). Zie over deze lacune ook Ariadne Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de Vroegmoderne Tijd in Nederland', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* (hierna *TSEG*) 2:3 (2005) 15-21.
- 11 Ingrid van der Vlis, *Leven in armoede. Delftse bedeeiden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001); Hilde van Wijngaarden, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Amsterdam 2000); Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- 12 Inmiddels verschenen er, naast verschillende artikelen, drie proefschriften uit dit project: Elise van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007); Danielle van den Heuvel, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands c. 1580-1815* (Amsterdam 2007); Marjolein van Dekken, *Brouwen, branden en bedienen. Werkende vrouwen in de Nederlandse dranknijverheid, 1500-1800* (Amsterdam 2009).
- 13 Zie bijvoorbeeld: Elise van Nederveen Meerkerk, 'Segmentation in the pre-indus-

- trial labour market: women's work in the Dutch textile industry, 1581-1810', *International Review of Social History* 51 (2006) 189-216; Danielle van den Heuvel, 'Partners in marriage and business? Guilds and the family economy in urban food markets in the Dutch Republic', *Continuity and Change* (hierna *C&C*) 23:2 (2008) 217-236; Elise van Nederveen Meerkerk, 'Couples Cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600-1800', *C&C* 23:2 (2008) 237-266; Manon van der Heijden, Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Terugkeer van het patriarchaat? Vrije vrouwen in de Republiek', *TSEG* 6:3 (2009) 26-52. Zie voor meer over het project: <http://www.iisg.nl/research/womenswork.php>.
- 14 Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 20-22.
 - 15 De meeste (maar nog niet eens alle) bronnen die het Leidse archief bewaart over de textielnijverheid zijn door Posthumus uitgegeven aan het begin van de 20ste eeuw. N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid 1333-1795* (6 delen) (1910-1922).
 - 16 Els Kloek, *Vrouw des huizes. Een cultuurschiedenis van de Hollandse huisvrouw* (Amsterdam 2009) 77, geeft een zeer laag percentage voor vrouwen in loonarbeid in de 17de eeuw van 5 tot 9 procent, al is niet duidelijk waarop zij deze cijfers baseert. Elders in haar boek (p. 102) noemt zij 'werkende vrouwen' als tegenhanger van huishoudende vrouwen, een anachronisme.
 - 17 Van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating', 261.
 - 18 Ariadne Schmidt, 'Gilden en toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland', *De zeventiende eeuw* 23 (2007) 160-178, aldaar: 165-167.
 - 19 Bibi Panhuysen, *Maatwerk. Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden (1500-1800)* (Amsterdam 2000) 211-216.
 - 20 Schmidt, 'Gilden', 167-168.
 - 21 Van Dekken, *Brouwen, branden & bedienen*, 47.
 - 22 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 101, 139.
 - 23 Van den Heuvel, 'Partners in marriage and business', 222-223.
 - 24 Van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating', 250.
 - 25 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*.
 - 26 Danielle van den Heuvel en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van de koffie- en theeverkopers in achttiende-eeuws Leiden', *Holland. Historisch Tijdschrift* 42 (2010) 102-123.
 - 27 Manon van der Heijden en Ariadne Schmidt, 'In dienst van de stad. Vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', *TSEG* 4:4 (2007) 3-34, aldaar: 20.
 - 28 Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 104-106.
 - 29 *Ibidem*, 328. Bronnen die ik voor deze berekening heb gebruikt: Volkstelling Leiden 1581; RAL, SA II, inv.nrs. 4090-4117; Database NHDA, Volkstelling Leiden 1749. Zie voor meer informatie over deze laatste telling: H.J.H. Mooren, 'De heffing van het provisioneel middel in Leiden in 1748', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden* 4 (1992) 18-76.
 - 30 Zie bijvoorbeeld: Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 328-332; Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 283-287.
 - 31 Van Nederveen Meerkerk, 'Segmentation', 201, 214-215.
 - 32 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*.

- ship, 283-285.
- 33 *Ibidem*, 189, 220-222.
- 34 Database Volkstelling Leiden 1581.
- 35 In absolute aantallen betekende dit 567 dienstboden in 1581 en 2.030 dienstboden in 1749. Elise van Nederveen Meerkerk, 'Counting women in. female labour market participation in the Dutch textile industry, c. 1600-1800', ongepubliceerd working paper [2008] 11-12.
http://www.iisg.nl/research/counting_women_in.pdf.
- 36 Zie voor de precieze details en verantwoording van deze berekeningen: Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 89-95.
- 37 *Ibidem*, 139-140.
- 38 RAL, Archief van het Heilige Geest- of Arme Wees- en Kinderhuis te Leiden, 1334-1979, inv.nrs. 3789-3806, 3844-3858, 3860, 3862, 3865, 3867, 3869, 3870, 3872, 3874, 3880; RAL, Archief van de Hallen, inv.nrs. 127a-127q.
- 39 Elise van Nederveen Meerkerk en Ariadne Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800', *TSEG* 3 (2006) 24-50.
- 40 Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 133-136; Elise van Nederveen Meerkerk, 'Werken om te leren? De arbeid van jongens en meisjes in de Leidse textielnijverheid in de zeventiende eeuw', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* (2008) 79-103.
- 41 Van Nederveen Meerkerk, *De draad*, 212.
- 42 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 104-105.
- 43 Van den Heuvel, 'Partners in marriage and business', 223-224.
- 44 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 194-196.
- 45 Van den Heuvel en Van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen'.
- 46 Tilly en Scott, *Women work and family*, 45.
- 47 Bijvoorbeeld: Cor Trompetter, *Agriculture, proto-industry and Mennonite entrepreneurship: a history of the textile industries in Twente, 1600-1815* (Amsterdam 1997) 70; Gerard van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt. Proto-industrialisering in de Meierij van 's-Hertogenbosch 1620-1820* (Tilburg 2004) 75.
- 48 Van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating'; Elise van Nederveen Meerkerk, 'Marktwerving of discriminatie? Spinlonen van mannen en vrouwen in de zeventiende-eeuwse Nederlandse textielnijverheid', *TSEG* 6:1 (2009) 53-79.

Rembrandt van Rijn, Historiestuk, 1626. Olieverf op paneel. Museum De Lakenhal, Leiden, bruikleen ICN Rijswijk/Amsterdam.

Het historiestuk (1626) van Rembrandt te Leiden

Een bronnenonderzoek

Johan Zwakenberg

In Stedelijk Museum De Lakenhal hangt een historiestuk van Rembrandt. Het is een jeugdwerk, de kunstenaar was amper twintig jaar oud toen hij het schilderde. Hij stond nog duidelijk onder invloed van zijn leermeester Pieter Lastman.

Het vreemde bij dat paneel is dat men nog steeds niet weet welk tafereel er eigenlijk is uitgebeeld. Waar de wetenschappers het wel over eens zijn, is dat de jongeman met krullend haar, achter de scepter van de vorst op het podium, een portret van de kunstenaar zelf is. Sedert tientallen jaren – het schilderij werd in 1924 herontdekt – zoekt men dan ook naar het onderwerp van dit historiestuk. Het merendeel van de voorgestelde titels verwijst naar de klassieke Oudheid. Zo zou de vorst op het podium Alexander de Grote zijn of keizer Titus. Ook worden de consuls Cerialis en L.I. Brutus genoemd, alsmede koning Saul uit het Oude Testament. Uit de meer moderne tijd zijn de keizers Otto I en Karel V gekandideerd enz. enz. Voor een bespreking van deze en andere pogingen om tot een oplossing te geraken, kan het best naar een artikel van iconograaf Van Straten verwezen worden.¹ Meestal blijken de hoofdpersonen op het historiestuk niet afdoende geïdentificeerd te kunnen worden, daarnaast is het dier op de zuil een struikelblok; het beest wordt veelal genegeerd of wordt afgedaan door naar de Orde van het Gulden Vlies te verwijzen.

De meeste aanhangers heeft de titel *Palamedes voor Agamemnon*, een onderwerp uit de Griekse mythologie. Ook Stedelijk Museum De Lakenhal houdt deze benaming aan. Het charmante van de titel is het eigentijdse. Een jaar voor Rembrandt dit historiestuk signeerde, verscheen van Vondels hand het drama *Palamedes of Vermoorde Onnozelheit*. De dichter zette hierin Johan van Oldenbarnevelt neer als martelaar voor de vrijheid tegenover prins Maurits als de machtswellusteling, een heel aantrekkelijke actualiteit. Evenwel, tussen de hoop

Johan Zwakenberg is wiskundige
en kunsthistoricus.

wapens op de voorgrond valt de loop van een vuurwapen te ontdekken, terwijl op de achtergrond een kerk met kruis te vinden is. Dus ook deze *Palamedes voor Agamemnon* voldoet niet.

Nu bevat het reeds genoemde artikel van Van Straten een zeer overtuigende analyse van de iconografische inhoud van Rembrandts historiestuk. Hij bespreekt daarin onder meer de kleding van de hoofdpersonen. Verder benoemt hij de wapens en staat hij stil bij de kroon van de vorst en andere attributen. Ook evalueert hij de voorgedragen oplossingen. Aan het eind van zijn schrijven blijkt hij zelf aan een episode uit de Dertigjarige Oorlog te denken, een oorlog die in 1618 een aanvang nam, actualiteit derhalve. Het behoeft dan ook geen betoog, dat in dit artikel in die richting verder wordt gezocht.

Meteen daarna doemt de vraag op wat een paneel dat, voor zover bekend, altijd in Holland gehangen heeft, met de Dertigjarige Oorlog van doen kan hebben. De link tussen de Republiek en de Dertigjarige Oorlog zou kunnen lopen via Frederik V van de Palts, een kleinzoon van Willem de Zwijger. Deze paltsgraaf is voornamelijk bekend geworden onder zijn bijnaam: de Winterkoning. Hij woonde vanaf 1621 met zijn gezin als balling in Den Haag, dichtbij zijn familie. In die tijd waren kranten nog schaars, de actualiteit was verder in pamfletten, hoe 'gekleurd' soms ook, te vinden. Ik ben dan ook op zoek gegaan naar prenten, kranten, pamfletten en geschiedwerken uit de periode 1618-1626 de Winterkoning betreffend.

Dat het Leidse historiestuk niet een historisch voorval verbeeldt, maar een collage van gebeurtenissen, alle uitvloeisel van een geleverde veldslag, maakte de zoektocht naar het onderwerp, tot een gang langs bibliotheken. Dit artikel is dan ook de vrucht van bronnenonderzoek.

Opzet van het artikel

Het artikel begint met een vondst. In een eigentijds pamflet worden twee regels in een dichtwerk aangetroffen die een verklaring voor het dier op de zuil leveren. Meteen daarna wordt de vorst op het podium ontmaskerd door wat verder in dat pamflet/gezang te lezen. Om de drie personen vóór het podium een naam te kunnen geven, dient de geschiedenis geraadpleegd te worden. Voor de twee knielenden lukt dat, voor de staande krijger en de veldheer, links op het podium, is evenwel een dagboek nodig. Als de vorst, de veldheer en de drie personen vóór het podium bij naam genoemd zijn, is de kluwen ver genoeg afgewikkeld om in te zien welk gebeuren (welke gebeurtenissen) de kunstenaar uitgebeeld heeft, tot

Rembrandt van Rijn, De steniging van Stefanus, 1625. Olieverf op paneel. Musée des Beaux-Arts de Lyon. © MBA Lyon / Foto Alain Basset.

gevolg hebbend dat ook de laatste hoofdpersoon – de man, wat rechts van het midden, de man die de toeschouwer aankijkt – zijn identiteit zal moeten prijsgeven.

Nadat alle hoofdrolspelers op het Leidse historiestuk geïdentificeerd zijn, gaat aandacht aan een eventuele opdrachtgever besteed worden.

Hoe Rembrandt zich de kennis heeft kunnen eigen maken om het uitgebeelde te realiseren, is de laatste vraag die ons bezighoudt. Het antwoord blijkt met Harderwijk te maken te hebben.

Aan het eind van deze verhandeling moeten we constateren dat het vermoeden van Van Straten betreffende de protagonisten heel acceptabel is, evenals het vermoeden van Schwartz aangaande een eventuele opdrachtgever. Schwartz denkt namelijk dat de jonge Rembrandt een mecenas heeft gehad en dat deze mecenas de kunstenaar opdracht gaf niet alleen dit historiestuk maar ook *De steniging van*

Stefanus (1625, Lyon) te vervaardigen.² Ook zouden volgens hem deze twee panelen remonstrantse toespelingen bevatten. De auteur van dit artikel deelt die mening.

Een pamflet en het historiestuk

In 1623 verscheen te Amsterdam een pamflet onder de titel *T'Vrije Nederlantsche Gesangh. Over de Spaensche Roomsche ende Arminiaensche Vreedel Liefdel ende Onderlinghe Verdraeghsaemheyt: Toegeeyghent Den Coninck van Bohemen, Den Prince van Oranjen, ende De Heeren Staten vande Vrije vereenichde Nederlanden*.³ Het blijkt een gezang, uit 42 coupletten bestaand, te zijn. Het lied kan op de wijze van het Wilhelmus gezongen worden. Dit pamflet verscheen in het jaar waarin een complot tegen het leven van prins Maurits vrijdeld werd. De gebeurtenis lag duidelijk nog vers in het geheugen, zes coupletten worden er aan besteed. Ook de arminianen (remonstranten) Uytenbogaert, Johan van Oldenbarnevelt, Hugo de Groot en Hogerbeets krijgen er van langs. Erger nog, in de geciteerde titel zien we de Spaanse vijanden samen met de arminianen in één en dezelfde zin genoemd worden. De hetze tegen de remonstranten vond in 1623 een hoogtepunt. Iedereen die toen remonstrantse sympathieën koesterde, kon dat beter voor zich houden.

Verder wordt de neef van Maurits, de Winterkoning, die in Bohemen getracht had het calvinisme in te voeren – Gods Kerk was daar immers gevestigd – getroost. Babel oftewel Babylons gespuis heeft hem verdreven (coupletten 11 en 12). Het moge duidelijk zijn, het Beest, Babel of Babylons gespuis in dit pamflet zijn de katholieke Habsburgers die de Republiek willen overheersen en in Duitsland, waar de Dertigjarige Oorlog gaande is, de contrareformatie trachten door te voeren.

Heel interessant in dit pamflet zijn de volgende twee regels uit het derde couplet:

*T'Beest trock aen Schapen kleeren
En sprack ghelijck het Lam*

Deze regels passen uitnemend bij het dier op de zuil in Rembrandts historiestuk; het dier heeft zijn kop naar de beschouwer toegedraaid, het beest in schapenkleren spreekt. Dat met het Beest, Babel, Babylons gespuis, niet alleen de Spaanse, maar ook de Oostenrijkse Habsburgers bedoeld worden, tonen de reeds gememoreerde coupletten 11 en 12:

*Het pamflet T'Vrije Nederlantsche
Gesangh, 1623.
Coll. Koninklijke Bibliotheek,
Den Haag.*

*De duyvel in Bohemen
Door Babylons Gespuys
Godts Kerck slaet met s'doots stremen
En der Tyrannen Cruys.
Dat haer wilde beschermen
Den Paltz Chur-Vorst op Rijn
Godts volk bidt met erbermen
Hy wild haer Coninck zijn.*

*Alss' hem tot Coningh kroonen
Soo barst Babel van spijt
En sy met groover Toonen
Haer Boelen tsamen krijgt:
Den Arent hooch verheven
Die nae Bloedt en Vlesch dorst
Komt met zijn Vogels sweven
En verdrijft den Chur-Vorst.*

In het twaalfde couplet wordt voor het eerst gewag gemaakt van de arend, het heraldische symbool van de keizer van het Heilige Roomse Rijk. Welnu, de keizer die de paltsgraaf aan de Rijn, Frederik V, de koning van Bohemen, verjaagd heeft, is Ferdinand II.

Op het podium van het Leidse historiestuk (1626) staat een rijk gekleed man met kroon: een vorst. In zijn rechterhand draagt hij de scepter, de vorst spreekt een vonnis uit, de secretaris achter het tafeltje naast hem, wacht gespannen af. Het Beest, Babel, spreekt: keizer Ferdinand II spreekt.

Wat is er nog meer te zien op het Leidse historiestuk?

Vóór het podium zien we twee geknielde krijgers die lijken te smeken; ze lijken afhankelijk van de goedgunstigheid van de keizer. Tussen hen in staat een militair, met zijn rechterhand geheven; hij lijkt te zweren. Zijn uniform doet uitheems, Spaans aan.

Wie waren omstreeks 1623 afhankelijk van de goedgunstigheid van keizer Ferdinand II?

Het begin van de Dertigjarige Oorlog

Toen in Duitsland aan het begin van de 17de eeuw de tegenstellingen tussen protestanten en katholieken zich weer eens toespitsten, gingen de protestantse vorsten een verbond aan, de Protestantse Unie (1608) genaamd, een unie onder het voorzitterschap van de keurvorst van de Palts. Toch was dit verbond niet hecht, aangezien bijvoorbeeld Saksen ontbrak, evenals de Noord-Duitse vorsten. Het lutherse Saksen wantrouwde de voortrekkersrol van de calvinistische Palts.

Een jaar later gingen de katholieke vorsten, op initiatief van hertog Maximiliaan van Beieren, een analoog verbond aan, de Katholieke Liga (1609) vormend. Een eerste confrontatie doemde spoedig op: de Gulik-Kleefse kwestie, een strijd om de opvolging in het hertogdom Gulik. Aangezien Gulik (het huidige Jülich)

dicht bij de Republiek lag en ook niet ver van Frankrijk, bemoeiden prins Maurits en koning Hendrik IV van Frankrijk zich eveneens met de kwestie. Men kon slechts een oplossing vinden door het hertogdom in een katholiek en een protestants deel te splitsen.

En toen kwamen de problemen in Bohemen. Daar was aartshertog Ferdinand van Stiermarken in 1617 tot koning gekozen. Een katholieke vorst in een land, provincie (Bohemen), met protestantse standen. Ferdinand, die in Stiermarken, Karinthië en Krain (ongeveer het huidige Slovenië) het protestantisme uitgeroeid had, poogde dat nu ook in Bohemen te doen. Zo verbood hij een protestantendag die in Praag gehouden zou gaan worden. Toen vervolgens het bestuur van Bohemen over tien gouverneurs, van wie er zeven katholiek waren, verdeeld werd, nam de onrust verder toe. In Praag brak een opstand uit, waarbij twee van die gouverneurs uit een venster van het koninklijk paleis geworpen werden. Ferdinand werd spoedig daarna afgezet en in zijn plaats kozen de Boheemse standen in 1619 Frederik V, keurvorst van de Palts en leider van de Protestantse Unie tot hun koning. Tegelijkertijd was Ferdinand tot keizer benoemd van het Heilige Roomse Rijk: de boven genoemde keizer Ferdinand II. Beide partijen zochten daarop steun bij de reeds bestaande kampen. Keizer Ferdinand kreeg steun van de Katholieke Liga bij monde van Maximiliaan van Beieren. Een verdrag van München (1619) werd gerealiseerd, waarin Maximiliaan en Ferdinand uitspraken dat de Boheemse opstand onderdrukt diende te worden. Er werd overeengekomen een gecombineerd Beiers/keizerlijk leger te vormen. Hertog Maximiliaan zou die taak op zich nemen.

De Bohemers met Frederik V van de Palts zochten steun bij de Protestantse Unie, echter die steun viel tegen. De lutherse keurvorst van Saksen wenste niet mee te doen met de calvinistische Frederik V van de Palts, de nieuwe koning van Bohemen. Keurvorst Johann Georg van Saksen koos zelfs partij voor de keizer.

Christiaan von Anhalt, een tot het calvinisme bekeerde lutheraan, was stadhouder in de Opperpalts en adviseur-buitenland van Frederik V.⁴ Hij was bezorgd over het oprukkende katholicisme. In Spanje, Oostenrijk en Duitsland zag hij een militante variant ervan, waartegen hij een tegenwicht trachtte te realiseren.⁵ De vorming van de Protestantse Unie in 1608 is voor een belangrijk deel op zijn conto te schrijven. Ook was hij een katalysator bij het koppelen van de calvinistische Frederik V aan de Engelse koningsdochter Elisabeth Stuart; het huwelijk werd in 1613 gesloten. Christiaan von Anhalt ging er nu vanuit dat schoonvader Jacobus I van Engeland onvoorwaardelijk de Boheemse zaak zou

steunen. Dat was fout gedacht.⁶ En toen de protestantse vorsten in het verdrag van Ulm (1620) uitspraken zich afzijdig te houden in het conflict tussen enerzijds keizer Ferdinand II en hertog Maximiliaan van Beieren en anderzijds Bohemen met paltsgraaf Frederik V, zagen de zaken voor Bohemen er allengs minder fraai uit. Na het aanvankelijke enthousiasme over het binnenhalen van een calvinistisch vorst waren de eerste bedenkingen nu dan toch gekomen.⁷ De vrouw van Frederik V werd als afstandelijk gezien en vooral zijn geestelijke voorganger, de calvinistische hofprediker, kwetste de Bohemers met zijn hautaine aanpak.⁸

Het katholieke kamp had een leger gevormd. De Liga had graaf Tilly als opperbevelhebber, de keizerlijke troepen stonden onder commando van graaf Bucquoy.

Het gecombineerde leger marcheerde richting Praag. Aangezien Christiaan van Anhalt koning Hendrik IV van Frankrijk al eens met een hulpleger bijgestaan had, werd hij opperbevelhebber van het protestantse leger. Ze nestelden zich op de Witte Berg even buiten Praag. Het was een prima stelling tegen een oprukkende vijand. Evenwel, er was geldgebrek in het Boheemse kamp, er was honger, er was ziekte, kortom, het moreel was laag. Vanwege het mistige en koude weer verwachtte Christiaan van Anhalt geen aanval, hij had dan ook nog geen orders voor de volgende dag uitgevaardigd. Toch kwam er een offensief. Maximiliaan van Beieren besloot tot een onmiddellijke aanval. Graaf Tilly, ondersteund door artillerievuur, dook plotseling met zijn manschappen in het centrum van de protestantse linies op. De verrassing was groot. Aanvankelijk hielden de Bohemers nog stand. Vooral Christiaans zoon, ook Christiaan genaamd, die de rechtervleugel commandeerde, gedroeg zich heel dapper. Met zijn paard drong hij ver de vijandelijke gelederen binnen, toen een val volgde. Hij werd gevangen genomen en afgevoerd.⁹ Ondertussen waren Hongaarse troepen aan Boheemse zijde reeds gedeserteerd. Het werd voor de protestanten een drama, slechts de Moravische garde weigerde zich over te geven. De rest vluchtte. Ook Christiaan van Anhalt, de legeraanvoerder, wist nog net op tijd aan de vijand te ontkomen. De strijd had amper twee uur geduurd.¹⁰

Een eigentijds geschiedwerk: Van Wassenauer

Christiaan van Anhalt vluchtte naar het buitenland. Met anderen werd hij door de keizer in de ban gedaan. De legeraanvoerder kreeg heel snel spijt en schreef de keizer een smeekbrief om hem en zijn zoon genadig te zijn. Nadat zijn zoon zo

ongeveer een jaar gevangen had gezeten, besloot hij zich aan de keizer te onderwerpen en werd hij in audiëntie ontvangen.

Het volgende fragment uit het contemporaine geschiedwerk van Nicolaas van Wassenaeer is nu heel interessant:

‘[...] en veel van die ghene die haer teghens syne Majesteyt verlopen hadden/ vielen hem te voet: onder dese is gheweest de Jonghe Vorst van Anholt/ die binnen Nieuwstadt lange tijdt ghevanghen ghelegghen hadde/ en wierdt met vijftich Paerden tot Weenen ghebrocht/ alwaer hem een Logement met Tapijten vercierdt/ ghedecerneert/ en om de Stadt te rijden vergunt wierd. Corts daer aen/ heeft hij in ’s Keyzers presentie een voetval ghedaen/ als de Heer Rijcks Cancelier syn schult seer hooch ghesteldt hadde/ en van syne Majesteyt verghevinghe becomen.

Eenighe Maenden te voren, hadde de Vorst Christiaan van Anholt de Oude, aen syne Keys. Maj. door desen Brieff Pardoen ghesupplieert.

Alderghenadichste Keyser. De Ghenade die de Keyserlijke Majesteyt aen alle die ghene die tegens hem in den Boheemsche Krych gedient hebben bewesen hadde, dede hem die hen nu in miserie vond oock tot dien te vluchten, verhopende dat hem die niet minder als andere sal mede ghedeylt werden: alsoo hy van de principaelste aenvanghers of leyders niet gheweest is, maer heel laet tot het werc gecomen is, en hy niet de Keyser absoluut, maer mediaet onderworpen sy: en hem doen ter tydt gheen eedt ghedaen hadde. Hy bevestichdede met eede dat hy met een hatisch ghemoet teghens den Keyser, syn opperste Overicheyt tot den Oorloghe niet ghetreden was: maer verclaerde dat hy daer toe ghecomen was om dat hy sach dat de Bohemen in haer religie onderdruckt wierden, en dat de Chur-vorst Pfalts hem altoos een goet vriendt gheweest was, die hy wilde beschermen: Dat syn meeninghe oock noyt was de Keyser te relucteeren, maer dat hy vreesdede dat de Landen in vreemde handen raecken soudent, dies hy altoos eerlijcke en billicke middelen ghesocht hadde, om de saecke by te legghen, maer als alle middelen wech ghenomen waeren, hadde hy niet anders konnen doen als een vroom Capitain behoorde, maer de verwoestinghe van de plaetsen hadden hem noyt aenghestaen, en meerder de vrede ghesocht dan d’Oorloge: dies hy oock als hy sach dat Godt de Keyser de Victorie gaf, en dat de religie met de wapenen niet te vestighen was, hadde hy de wapenen in tyts neer gheleyt en de Pfaltzgraef ghe-raeden, al ist datter hope tot een nieuwe Oorloch was, tot submissie. Hy bekende dat hy uyt liefde van de religie en des Pfaltzgraefs in dese verwerringhe gheleydet was, een mensch die veel dwaelt, en gheen Godt, die alleen vast is, synde. Dwalen was men-

schelijcke, dies hy badt de Keyser dese faute met de mantel syner genade te decken, hem en syn Soon in genade aen te nemen, t'welck de Keyser tot lof hem tot onderlinge onderdanicheyt strecken sal.

Dit schrijvens heeft de Keyser voor vol aengenomen, en hem gelyck oock syn Soon volcomelyck ghepardonneert'.¹¹

Het historiestuk verder ontrafeld

De overeenkomsten tussen het zojuist geciteerde en het Leidse historiestuk zijn frappant. Aan het eind van de vijfde geciteerde regel lezen we dat de jonge vorst Von Anhalt een voetval heeft gedaan. [Ik (=JZ) heb de bewuste zinsdelen onderstreept.] Op het historiestuk zien we de voorste krijger een voetval maken; dat zou dan Christiaan junior moeten zijn. Tegen het eind van de smeekbrief [het gecursiveerde] schrijft Christiaan senior dat hij de wapenen op tijd heeft neergelegd; we zien ze bij Rembrandt op de voorgrond liggen. In de laatste zin van de smeekbrief verzoekt Christiaan senior de keizer de gemaakte fouten met de mantel der genade te bedekken. Welnu, Rembrandt heeft de keizer een dusdanige mantel meegegeven – een kind draagt de sleep – dat daar heel wat mee te bedekken valt.

Overbodig te zeggen dat de achterste, de geknielde krijger met rood haar, de smekende Christiaan senior moet zijn die de keizer verzoekt hem en zijn zoon in genade aan te nemen [laatste zin van het gecursiveerde].¹²

Voor we de staande, de krijger met piek bespreken, eerst iets over de zonnegod op de rondas (het schild) van Christiaan junior. Die zonnegod verwijst mogelijkerwijs naar het feit dat het merendeel der Boheemse wapens met Deens geld verkregen werd, of nog juister geformuleerd: met geld van koning Christiaan IV, een koning die meerdere malen als zonnekoning is uitgebeeld en aangemerkt.¹³ De eerste keer was bij zijn intocht in Hamburg.¹⁴

Terug naar het Leidse historiestuk. Links, op het podium, maar wel een treetje lager dan de keizer, staat een veldheer, met in de rechterhand de commandostaf. Rechtsachter staat een leger opgesteld met een officier ervoor. Het moge duidelijk zijn: keizer Ferdinand II, de Von Anhalts, een leger, neergelegde wapens – we zien de naweeën van de slag op de Witte Berg bij Praag (1620). Dan moet de veldheer links, óf Tilly, legeraanvoerder van de Katholieke Liga, óf graaf Bucquoy, bevelhebber van de keizerlijke troepen, zijn.¹⁵ Spoedig zullen we weten wie van de twee het is.

De forse man met baard in de met bont afgezette mantel, in het midden, ach-

ter de secretaris en tegen de zuil, moet een adviseur van de keizer zijn. De eerste aan wie dan gedacht dient te worden, is Freiherr von Eggenberg.¹⁶

Een dagboek en het historiestuk

Christiaan von Anhalt junior is tijdens zijn gevangenschap een dagboek begonnen. In het voorwoord daarop lezen we dat hij tijdens de slag een rode pels over zijn wapenrusting droeg. Op het historiestuk is dat gerealiseerd. Vóór Christiaan, op de grond, ligt het vaandel dat pas verloren ging toen hij onder de rechter-schouder getroffen werd en bewusteloos geraakt door bloedverlies van zijn paard zakte. Hij werd gevangen genomen en afgevoerd. Aanvankelijk gaf hij zich uit voor een Duits kapitein. Maar toen hij na de slag van tentenkamp naar tentenkamp gevoerd werd, bleek hij zowel Frans als Spaans te verstaan. Hij maakte zich hierdoor verdacht, iemand met zo'n talenkennis moest wel een heel goede opvoeding genoten hebben. De volgende ochtend volgde de ontmaskering. *Buquoy forderte den jungen Löbel, Bruder des Kriegsraths und Obersten dieses Namens, auf, zuzusehen ob er sie [=Christiaan jr.] erkenne. Nach kurzem Ueberblick rief er frohlockend: "Das ist der junge Fürst von Anhalt, des Feldherrn Sohn!"*¹⁷ Op Rembrandts historiestuk zien we derhalve links op het podium graaf Bucquoy staan, aanvoerder van het keizerlijke leger, terwijl de staande soldaat met pick, de man tussen vader en zoon Von Anhalt in, prima voor Löbel door kan gaan. Over de voetval van Christiaan junior bericht het *Tagebuch* uitvoerig. Na de voetval houdt hij een prachtige toespraak, waarin hij trouw zweert aan de keizer. Op het historiestuk heeft hij zijn rechterhand op zijn borst gelegd.

Een opdrachtgever (?)

Iets rechts van het midden op het Leidse historiestuk, waarschijnlijk één trede lager dan de keizer, staat een intrigerend persoon. Over zijn schouder hangt een bandelier. Het vreemde aan hem is dat hij aan het hele gebeuren rondom hem niet schijnt deel te nemen. Niemand kijkt naar hem en hij kijkt het schilderij uit, richting beschouwer. Hij zou geportretteerd kunnen zijn. In dat geval moeten we aan een opdrachtgever denken. Nu valt niet te ontkennen dat bij de keizer óp het podium en de Von Anhalts ervóór, nog slechts één partij ontbreekt: de Winterkoning. Evenwel, afgezien van het feit dat het portret (?) niet lijkt, zou hij ook nooit opdrachtgever kunnen zijn geweest. Wat Rembrandt geschilderd heeft, is namelijk heel vernederend voor de Winterkoning. Christiaan von Anhalt, zijn legeraanvoerder, zijn adviseur, de voorvechter van het calvinisme, de Habsburg-

Pieter Lastman, Coriolanus en de Romeinse afgezanten, 1625. *Olieverf op paneel. Trinity College, Dublin.*

hater, gaat voor de keizer diep door het stof. Von Anhalt senior verloochent de Boheemse zaak wel heel erg snel. Zoals gezegd, dient de Winterkoning op dit historiestuk te staan, weglaten kan gewoon niet.¹⁸ En een gelijkenis met de echte Winterkoning zou te gevaarlijk zijn, *daarom zou het voor de hand liggen dat Rembrandt de identificatie van de hoofdpersonen op zijn schilderij versluiert heeft*.¹⁹ Kortom, voor de persoon die de Winterkoning dient voor te stellen kan Rembrandt een willekeurig model nemen. Maar voor wie heeft Rembrandt dit historiestuk dan geschilderd? In theorie is het natuurlijk altijd mogelijk dat er helemaal geen opdrachtgever was, Rembrandt kan een mogelijkheid tot 'aemulatio' gezien hebben, hij kan een mogelijkheid gezien hebben zijn leermeester naar de kroon te steken. De compositie van het Leidse historiestuk is duidelijk schatplichtig aan Lastmans *Coriolanus*. Toch is het uiterst onwaarschijnlijk dat een beginnend kunstenaar van amper twintig jaar precies deze compilatie van personen en zaken op zijn paneel ordent. Hij moet daar hulp bij hebben gehad, iemand moet hem informatie hebben toegespeeld. Een opdrachtgever is wel erg waarschijnlijk. Te denken valt dan aan iemand die de Winterkoning, een steile calvinist, die in feite het uitbarsten van de Dertigjarige Oorlog op zijn geweten

Cornelis Saftleven, De Dordtse Synode, 1621. Tekening. Rijksprentenkabinet, Amsterdam.

had, een hak wilde zetten.²⁰ Bijvoorbeeld iemand met duidelijk remonstrantse sympathieën. En dan denken we al gauw aan iemand als de geëngageerde humanist Petrus Scriverius.

Rembrandt en Scriverius moeten elkaar gekend hebben. De kunstenaar is rond 1622 zijn carrière begonnen door in de leer te gaan bij Jacob van Swanenburg te Leiden. De familie Van Swanenburg woonde aan de Nieuwe Rijn en had de humanist/oudheidkundige mr. Petrus Scriverius tot buurman. Scriverius had al eens een aantal gravures van Jacobs broer Willem van Swanenburg van onderschriften voorzien.

De humanist was een voorvechter van de remonstranten. Zo kwam hij in 1619 in conflict met justitie door de gevangen zittende remonstranten Hugo de Groot en Rombout Hogerbeets door dik en dun te steunen. Hij wist van geen wijken, en weigerde de hem opgelegde boete te betalen.²¹

Rembrandt bleef drie jaren bij Jacob van Swanenburg in de leer. Er waren derhalve kansen te over Scriverius te ontmoeten. Bij zijn overlijden bezat Scriverius zeer waarschijnlijk twee schilderijen van Rembrandt.²²

Portret van Petrus Scriverius door C. de Visscher. Gravure door Jacob Houbraken, midden 18de eeuw.

Scriverius en de opdrachten (?)

De *Steniging van Stefanus* is een van de eerste werken van Rembrandt. Het schilderij toont de dood door steniging van de eerste martelaar van de vroeg-christelijke kerk.²³ De kunstenaar heeft het bijbels relaas nauwgezet gevolgd. Het grote formaat en het weinig gangbare onderwerp doen een opdrachtgever vermoeden. In 1625, toen dit paneel geschilderd werd, werden de andersdenkenden nog zwaar door de contraremonstranten onderdrukt. Het mag dan ook geen verbazing wekken dat sommigen een link hebben gelegd tussen het onderwerp van dit schilderij en de actuele politieke situatie van toen. Een gevaarlijke stap verder is *De steniging van Stefanus* te zien als de bijbelse analogie van de moord op Johan van Oldenbarnevelt.²⁴ En dan komt de remonstrantse humanist Scriverius in beeld.

Vast staat dat Scriverius aan Cornelis Saftleven opdracht gaf de Dordtse Synode te parodiëren.²⁵ Evenzo is *De steniging van Stefanus* te zien als een hekeling van prins Maurits (hij speelt de rol van Saulus), of nog een stapje verder, als een stille wenk aan Frederik Hendrik om barmhartigheid jegens andersdenkenden te tonen.²⁶

Tot slot is het Leidse historiestuk, we zagen het reeds, te zien als een hekeling van de Winterkoning, de man wiens naam samen met die van prins Maurits pontificaal prijkt op het titelblad van het pamflet waarmee dit artikel aanvangt.

Resumerend: *De steniging van Stefanus*, de opdracht aan Saftleven en het Leidse historiestuk zijn te zien als schrobberingen van hardliners onder de contraremonstranten. Het past goed bij de persoon van Scriverius opdrachtgever van dit drietal te zijn geweest.

Kennis van zaken

Hoe kwam Rembrandt aan de noodzakelijke feitenkennis omtrent *De grootmoedigheid van keizer Ferdinand II*? Die kan iemand als Scriverius hem geleverd hebben. Een filoloog/historicus kon het zich nauwelijks veroorloven een eigen tijds geschiedwerk als het boek van Van Wassenae te negeren.

Voor de Deense connectie, Christiaan IV als zonnekoning en diens grote geldlening aan de Winterkoning, kan opdrachtgever Scriverius, voor zover dat nodig mocht zijn, nog altijd te rade gaan bij zijn vriend Pontanus.

Johannes Pontanus werd in 1571 geboren in Denemarken, waar zijn vader in dienst was van de Staten-Generaal. Tien jaar later verhuisde het gezin naar Amsterdam. Pontanus bezocht er de Latijnse School, waarna onder meer de uni-

versiteit van Leiden volgde. Daar raakte hij bevriend met Scriverius.²⁷ In 1601 promoveerde Pontanus te Basel. Vanaf 1606 tot aan zijn dood in 1639 doceerde hij aan de kwartierschool/universiteit van Harderwijk. Vóór zijn docentschap was hij enige tijd secretaris van Tycho Brahé, de Deense hofastronoom. Naast zijn hoogleraarschap te Harderwijk, publiceerde Pontanus historische werken. In 1618 werd hij zelfs tot geschiedschrijver van het Deense hof benoemd: zijn Deense contacten waren intact gebleven.²⁸ Pontanus bleef met zijn studiegenoot en vriend Scriverius corresponderen.

Pontanus moet trouwens ook inlichtingen over de Von Anhalts hebben kunnen verschaffen. Hier dient de naam van Ernst Brinck, burgemeester van Harderwijk en gewezen bibliothecaris, genoemd te worden.

Ernst Brinck werd in 1581 te Harderwijk geboren, als zoon van een burgemeester. Hij was uiterst begaafd, sprak vele talen. Toen hij in 1607 een reis naar Engeland maakte, kreeg hij aanbevelingsbrieven mee van Scriverius en Pontanus.²⁹ Later werd hij onder meer bibliothecaris van de kwartierschool/universiteit van Harderwijk, de school waar Pontanus doceerde. Zijn contacten met Scriverius moeten gebleven zijn, getuige het volgende citaat: *Maar, reeds vóór het ontvangen dier geschenken, was zij [=de bibliotheek] in zoo goeden staat, dat Petrus Scriverius, die de Veluwsche Hoogeschool zeer begunstigde, bij het inzien der lijst van hare boeken, hem door Brinck getoond, zich daarover grootelijks verheugde.*³⁰

Toen in 1624 Ludwig von Anhalt-Köthen, een oom van Christiaan junior, naar Harderwijk kwam en er een maand of acht bleef, kreeg Ernst Brinck de vererende taak zich met het vorstelijke gezelschap in verbinding te stellen.³¹ In juli 1626 kwam Christiaan junior zelf naar Harderwijk en bleef een maand of tien in de stad waar Pontanus doceerde.³²

In zo'n kleine plaats als het Harderwijk van 1626 is het voor de upper ten, waartoe Ernst Brinck, Pontanus en Christiaan junior natuurlijk behoorden, gewoon onmogelijk elkaar niet te ontmoeten. En zoals gezegd: Scriverius bleef met Pontanus corresponderen. Ook kende hij burgemeester/bibliothecaris Ernst Brinck.

Afsluiting

Wat het zoeken naar het onderwerp van het Leidse historiestuk zo compliceert, is de kwestie van 'aemulatio'. Rembrandt wil met zijn leermeester wedijveren, hij wil hem naar de kroon steken. De kunstenaar wil zijn eigen 'Coriolanus' realiseren. En dan komt Scriverius met een onderwerp. Deze is onder andere via de

Harderwijk-connectie goed op de hoogte van de wederwaardigheden van de Von Anhalts meteen na de voor hen dramatisch verlopen slag op de Witte Berg in 1620. Na de opdracht aan Saftleven, en mogelijkwerwijs de opdracht tot *De steniging van Stefanus*, ziet hij een nieuw project opdoemen: een aanklacht tegen de Winterkoning. Evenwel om dat mogelijk te maken en de Coriolanus-compositie toch geen geweld aan te doen, dient de eenheid van plaats en tijd opgeofferd te worden. Het historiestuk moet dan ook opgevat worden als een collage van gebeurtenissen, die alle naweeën van die geleverde veldslag zijn.

We zien op het Leidse historiestuk de buiten spel gezette Winterkoning, die niet alleen in het politieke gebeuren van de twintiger jaren van de 17de eeuw buiten spel was gezet, maar ook op dit paneel. Ondanks zijn centrale positie op het historiestuk ziet niemand hem staan. Verder is de smeekbede van Christiaan senior aanwezig (oftewel, zijn brief picturaal verbeeld), ook zien we de voetval van Christiaan junior en de getuigenis van de vijandelijke soldaat.

En dan is er nog de kwestie van de herkenbaarheid. Aangezien de contraremonstranten in het Leiden van 1626 nog zeer machtig waren, was het voor Rembrandt en zijn opdrachtgever raadzaam de identiteit van de hoofdpersonen te versluieren.³³ Vandaar dat de protagonisten geen gelijkende beeltenis hoeven te hebben meegekregen. Daar staat tegenover dat ze nu allen van een passende naam zijn voorzien. Hun rol op het schilderij volgt uit de geleverde citaten.

De Von Anhalts werden uiteindelijk begenadigd, kortom, het Leidse historiestuk stelt *De grootmoedigheid van keizer Ferdinand II* voor, een werk dat zeer waarschijnlijk door Scriverius bij Rembrandt besteld is.

Noten

- 1 Roelof van Straten, 'Rembrandts "Leidse Historiestuk". Een iconografisch standpunt', *Leids Jaarboekje* 83 (1991) 89-107. Zie ook Ernst van de Wetering, *The mystery of the young Rembrandt* (Amsterdam 2001) 142-145.
- 2 Gary Schwartz, *Rembrandt: zijn leven, zijn schilderijen. Een nieuwe biografie met alle beschikbare schilderijen in kleur afgebeeld* (Maarssen 1984) 25 en 39.
- 3 Knuttel 3484 uit: W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamflettenverzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*. 10 banden (Utrecht 1978).
- 4 De Opperpalts grenst aan Bohemen. De andere Palts is de Rijnpalts met Heidelberg als hoofdstad. Beide gebieden grenzen niet aan elkaar. Christiaan I von Anhalt-Bernburg (Dessau, 1568 - Bernburg, 1630); Frederik V van de Palts (Amberg, 1596 - Mainz, 1632).
- 5 Johann Franzl, *Ferdinand II. Kaiser im Zwiespalt der Zeit* (Graz 1978) 212.
- 6 C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War* (London 1947) 53-54.
- 7 Martin Royalton-Kisch, *Adriaen van de Venne's Album in the Department of Prints and Drawings in the British Museum* (London 1988) 22/3; J. Goetze, "Traumpaar der Reformierten: Friedrich V. und Elisabeth Stuart"; 'Das böhmische Abenteuer: Aufstieg und Sturz des "Winterkönigs"', in: S. Paas (red.), *Liselotte von der Pfalz: Madame am Hofe des Sonnenkönigs* (Heidelberg 1996) 11.
- 8 C. Oman, *The Winter Queen* (London 2000) 209-210.
- 9 G. Mann, *Wallenstein* (Frankfurt 1971) 218.
- 10 De slag op de Witte Berg bij Praag (8 nov. 1620).
- 11 N. à Wassenaer, *Historisch Verhael alder ghedenck-weerdichste geschiedenisse, die hier en daer in Europa [...] voorgevallen syn. Tweede-Deel* (Amsterdam 1622) folio 49v-50r.
- 12 C.V. Wedgwood, *The Thirty Years War* (New Haven 1939) 53. Christiaan junior was tijdens de slag op de Witte Berg 21 jaar oud. Pa, de geknielde man met het rode haar, is door Rembrandt te jong weergegeven; hij was destijds 52 jaar oud.
- 13 Ant. Gindely, *Geschichte des dreissigjährigen Krieges*. Deel 1 (Leipzig 1882) 178 en 184. Of zie S. Heiberg, *Christian 4. – en europeisk statsmand* (København 2006) 242. Christiaan IV was een oom van de Winterkoningin.
- 14 J. Hein, 'Christian 4. og reputationen' in: *Christian 4. og Rosenborg, 1606-2006* (København 2006) 53-54. Die inhuldiging vond in het najaar van 1603 plaats. Christiaan IV als zonnekoning is, zoals we net gezien hebben, bekend in de Deense geschiedenis. In het gedicht *Carmen Dicolon Tristophon* van koninklijk historioograaf Claus Christoffersen Lyschander laat deze de Deense koning als de zonnegod Sol strijden met Neptunus en andere zee- en havengoden. Sol overwint en daarom wordt een overwinningfeest gevierd: Juliette Roding & Marja Stompé, *Pieter Isaacs (1569-1625). Een Nederlandse schilder, kunsthandelaar en diplomaat aan het Deense hof* (Hilversum 1997) 54.
- 15 Wallenstein was bij de slag op de Witte Berg niet aanwezig, zijn ruiteregiment wel: Golo Mann, *Wallenstein* (Frankfurt 1971) 186 en 191-192.
- 16 Tussen keizer en veldheer is nog zo'n imposant figuur te zien. Dat zou dan Freiherr von Harrach moeten zijn. Ook Jezuïeten hadden veel invloed op de keizer: Franzl, *Ferdinand II*. Overbodig te zeggen dat de

- kerk met kruis, rechtsachter, links van de zuil, naadloos aansluit.
- 17 G. Krause, *Tagebuch Christians des Jüngeren, Fürst zu Anhalt: niedergeschrieben in seiner Haft zu Wien* (Leipzig 1858) X-XI. Bij deze confrontatie waren én Christiaan jr. én bevelhebber Bucquoy gewond. Op het paneel evenwel, is geen gekwetste aan te treffen. Tijd en plaats zijn niet eenduidig op het Leidse historiestuk.
 - 18 In de smeebrief van Christiaan senior bijvoorbeeld, verschuilt deze zich tweemaal achter de Winterkoning.
 - 19 S.A.C. Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten. Godsdienst en schilderkunst in Leiden en Amsterdam* (Nijmegen 2006) 190.
 - 20 De hofprediker van de Winterkoning, Abraham Scultetus, was minstens zo'n rouwdouwer als prins Maurits. Scultetus (hoogleraar te Heidelberg) was ook op de Dordtse Synode (1618/9) aanwezig, daar geraakte hij, na een mislukte verzoeningspoging, op ramkoers met de remonstranten. Verder was hij verantwoordelijk voor het iconoclasmie in Praag (1620) en heeft hij Frederik V geadviseerd de koningskroon van Bohemen aan te nemen. De Winterkoning was een getrouw volgeling van hem.
 - 21 Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten*, 31-32.
 - 22 Ibidem, 192.
 - 23 Handelingen 7:54-60.
 - 24 Gerson zet deze laatste stap niet, in tegenstelling tot Schwartz die vervolgens ook nog Scriverius als opdrachtgever noemt: Horst Gerson, *Rembrandt paintings* (Amsterdam 1968) 20; Schwartz, *Rembrandt: zijn leven, zijn schilderijen*, 25, 39.
 - 25 Ibidem, 190-191.
 - 26 Eind april van het jaar 1625 namelijk, het jaar van *De steniging van Stefanus*, overleed prins Maurits en werd hij door Frederik Hendrik opgevolgd.
 - 27 Sandra Langereis, *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hilversum 2001) 179.
 - 28 Juliette Roding, 'The Isaacs Family – Constant Travellers between Holland and Denmark' in: Badeloch Noldus en Juliette Roding (red.), *Pieter Isaacs (1568-1625): court painter, art dealer and spy* (Turnhout 2007) 135/6. Pieter Isaacs en Pontanus zijn broers. Zie ook: Skovgaard-Petersen, *Historiography at the Court of Christian IV* (Kopenhagen 2002).
 - 29 F.A. van Rappard, *Ernst Brinck* (Utrecht 1868) 28.
 - 30 Hermannus Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden*, Deel I (Utrecht 1844) 121.
 - 31 Van Rappard, *Ernst Brinck*, 18.
 - 32 Klaus Conermann (ed.), *Briefe der Fruchtbringenden Gesellschaft und Beilagen: die Zeit Fürst Ludwigs von Anhalt-Köthen 1617-1650*. Erster Band 1617-1626 (Tübingen 1992) 515.
 - 33 Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten*, 190.

Dapperheid der Keezen

'Dapperheid der Keezen'. Spotprent op de patriotten.

Cornelis Heyligert (1743-1803)

Apekees, intrigant en baantjesjager

Rietje van Vliet

April 1803. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bestaat niet meer. Na een periode van revolutie en twee staatsgrepen heet Nederland nu het Bataafse Gemenebest. De stadhouder zit in Duitsland en wacht tot het tij gunstig is om terug te keren. Hij zal het niet meer beleven. Intussen is de staatsinrichting drastisch gemoderniseerd. Het land wordt nu bestuurd door het twaalf man sterke Staatsbewind. De idealen waarvoor de patriotten in de jaren tachtig zo hard hadden gevochten, zijn werkelijkheid geworden. Oude, middeleeuwse instituties zijn met één penneestreek vervangen door moderne, democratischer bestuursorganen.

In Leiden is de rust weergekeerd. Decennialang is er verbeterd strijd gevoerd tussen patriotten en orangisten. Als er één Nederlandse stad is waar met heel veel vitriool en scherp geslepen pennen gestreden is, dan is dat het gepolariseerde Leiden. Maar die tijd is voorbij. In april 1803 staat onverwacht de eens zo fanatieke patriot Cornelis Heyligert op de stoep van de minstens zo fanatieke orangist Johannes le Francq van Berkheij. Ooit waren ze elkaars kwelgeesten, maar nu zijn ze ouder geworden. Wijzer ook.

Heyligert leed aan een 'kwijnende Ziekte' en verkeerde in 'nooddriftige staat', herinnerde Berkheij zich later. Zijn einde naderde, had de oude patriot zich verontschuldigd. Hij wilde Berkheij nog één keer zien. Of Berkheij de arme sloeber naar binnen nodigde, weten we niet. Wel dat Heyligert zijn spijt betuigde over al het onrecht dat hij Berkheij had aangedaan. 'Kort daar na was hij uit de tijd', schreef de vergevingsgezinde Berkheij in zijn *Bataafsche menschelijkheid*.¹ Berkheij's geheugen had hem over zijn eigen pesterijen duidelijk in de steek gelaten.

Het was een bijzondere ontmoeting tussen twee Leidenaars die ooit in redelijk

Rietje van Vliet publiceerde over boekverkopers, broodschrijvers en tijdschriften in de vroegmoderne tijd. In 2005 promoveerde

zij aan de Universiteit Leiden op *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkooper van de Verlichting*.

*Portret van Cornelis van Hooegeveen jr.
Gravure door Jan Punt.*

goeden doen waren geweest. Ook Berkheij (1729-1812), voormalig lector natuurlijke historie aan de universiteit, moest iedere stuiver drie keer omdraaien voor hij hem kon uitgeven, al had hij de ergste financiële nood in 1803 achter de rug.

Hoewel we Berkheij nog diverse malen zullen tegenkomen, is de aandacht in dit artikel vooral gericht op Cornelis Heyligert (1743-1803). En omdat Kees Heyligert vrijwel altijd optrok met zijn vriend Cornelis van Hooegeveen junior (1740-1792), zal ook deze tweede Leidse Kees ten tonele worden gevoerd. Beiden waren werkzaam in de boekenbranche. Het duo speelde in de jaren zeventig van de 18de eeuw de hoofdrol in het literaire leven van Leiden. Berkheij noemde hen 'grote Kees' en 'kleyn Keesje', ofwel de 'Twee Apekeesjes', die verzot waren op de scheten van Apollo en met hun neus snoeven aan diens godengat.² Wat hebben deze Apekeesjes – in het bijzonder kleine Kees – misdaan dat Berkheij zo uitvoer tegen het tweetal?

In dit artikel wil ik laten zien hoe zeer de geschiedenis van de boekhandel is verweven met de economische, politieke en maatschappelijke context. Dat doe ik aan de hand van Cornelis Heyligert: een geëngageerd boekverkoper die, altijd in de schaduw van een ander, zijn eigen ambities nastreefde. Een geklofte jongen, een genootschapsman, een meeloper. Maar dan wel een meeloper die Berkheij

het bloed onder de nagels haalde, die in Den Haag met stevig ellebogenwerk een gooi deed naar het directeurschap van de Landsdrukkerij. En die uiteindelijk, bij wijze van spreken met de pet in de hand, schuldbewust bij diezelfde Berkheij om vergeving kwam vragen.

Biografische gegevens

Cornelis Heyligert stamt uit een familie die al enkele generaties in Leiden woonachtig was.³ Hij werd op 15 september 1743 in de Marekerk gedoopt. Zijn ouders, de boekverkoper Johannes Heyligert en Catharina Brouwer, kregen na hem nog meer kinderen: Johannes (1744), Jannetje (1746), de tweeling Rachel en Catharina (1748), weer een Johannes (1749) en nadien opnieuw een Johannes (1751). Vader Jan was niet onbemiddeld. Hij was blijkens de personele quotisatie van 1742 gevestigd in de Nieuwsteeg, bon Zevenhuizen, en had behalve een eigen huis ook een inkomen dat getaxeerd werd tussen de 600 en 800 gulden.⁴

Over de jonge jaren van Cornelis Heyligert weten we weinig meer dan dat hij al op negentienjarige leeftijd een kind verwekte bij ene Alida Maas. Op 16 november 1763 hield hij met haar in de Pieterskerk de kleine Cornelis ten doop. ‘Onecht’ had de kerkelijke administrateur erbij aangetekend; alleen haar ouders waren als doopgetuigen bij de plechtigheid aanwezig. Tot een huwelijk kwam het echter niet, mogelijk omdat zij van geringe afkomst was en derhalve geen partij voor Heyligert.

Dat was niet het geval met Maria Boot, met wie Heyligert op 2 januari 1767 in ondertrouw ging. Op dat moment woonde hij bij zijn vader in de Herensteeg. Het jaar daarvoor was hij als vrijmeester ingeschreven in het lokale boekverkopersgilde, waardoor hij zelfstandig zijn beroep kon uitoefenen.⁵ Het huwelijk zou van beslissende betekenis worden voor zijn loopbaan in het boekenvak, want Maria was de dochter van de Leidse drukker Willem Boot en Maria Kettenis.⁶ Willem Boot bezat in de Zonneveldsteeg de grootste drukkerij van de stad, die bij zijn overlijden in 1776 aan ruim veertig leerlingen en knechts werkgelegenheid bood. Eenmaal getrouwd kon Heyligert voor het drukken van zijn eigen uitgaven voortaan terecht bij zijn schoonvader, die hem ongetwijfeld een voordelige prijs in rekening bracht.⁷

Het huwelijk van Cornelis met Maria Boot was weinig kindrijk. In 1767 werd Johannes gedoopt, een jaar later gevolgd door Maria en in 1771 door Maria Catherina. In 1768 woonden Heyligert en Maria Boot in de Pieterskerkchoorsteeg ‘omtrent de overwulde Voldersgraft oft Langbrugge’. Uit het testa-

ment dat zij op 10 maart van dat jaar lieten passeren, blijkt dat zij niet boven de 2.000 gulden waren gegoed.⁸

Misschien ging de loopbaan niet snel genoeg omhoog naar de zin van Heyligert. In 1774 althans werd een borgbrief afgegeven waarin verklaard werd dat hij en zijn vrouw niet armlastig waren en dat hun nieuwe woonplaats, Buiksloot, wat hen betreft geen armenzorg te vrezen had.⁹ Wat Heyligert daar te zoeken had, net buiten de stadsgrenzen van Amsterdam, aan de overkant van het IJ, is nog altijd in nevelen gehuld. Misschien was er een vacature in de boekenbranche, maar onduidelijk is om welke uitgeverij of drukkerij het zou gaan. Harmanus Koning kan hem geen emplooi geboden hebben, omdat hij pas in 1778 in Buiksloot met de *Noordhollandsche Courant* zou beginnen.¹⁰ Hoe het ook zij, van een definitieve verhuizing is weinig terechtgekomen, want de titelpagina's van zijn uitgaven laten zien dat Heyligert ook in de jaren 1774 en 1775 in Leiden actief was als uitgever.

Zijn carrière vertoont, voor zover die zich laat aflezen aan zijn fonds, vooralsnog een weinig stijgende lijn.¹¹ Zijn advertenties in de *Leydse Courant* laten vooral een *trade publisher* zien, een boekhandelaar die zich met name bezighield met de distributie van nieuwe uitgaven van collega-boekverkopers. Heyligert was vermoedelijk gespecialiseerd in de handel in toneelstukken, bellettrie en scabreuze werken.¹² In mei 1787, enkele maanden voordat de Pruisische troepen een einde maakten aan de patriotse revolutie, werd hij eigenaar van de grote drukkerij van zijn schoonvader.¹³ Toen pas kon hij zich rekenen tot de groten in de Leidse boekenbranche. Maar lang zou hij dat genoegen niet smaken.

Vrienden voor het leven

Hoe nauw het werk van een boekverkoper verbonden kan zijn met het culturele leven in een stad, blijkt uit Heyligerts inzet voor de vele genootschappen die Leiden vanaf de jaren vijftig telde. Net als in andere steden heerste er een ware clubjesgeest. In besloten kring zochten vrienden en gelijkgezinden naar mogelijkheden om deugd en kennis te verwerven, en daarmee de samenleving naar een hogere tree van de menselijke beschaving te brengen. Deze 'sociabiliteit' leidde tot talloze gezelschappen, kringen, kamers, loges, sociëteiten en genootschappen. Hierdoor ontspon zich onder de Leidse geletterde burgers een fijnmazig netwerk waarin vele kleine netwerken aan elkaar waren verknoot.

De aanwas aan genootschappen was niet te stuiten. Vele leesgezelschappen, paramaçonnieke loges, dichtgenootschappen, culturele genootschappen,

Vaderlandsliefde blijkt uit de grootse weergave van het eigen verleden. Grote brand op de hoek van de Nieuwe Rijn en de Hoogstraat (1766), in: Frans van Mieris, Beschryving der stad Leyden, deel 2. Leiden: Cornelis van Hooegeveen jr., en Jan en Abraham Honkoop, 1762-1784.

geleerdengenootschappen en zelfs wapengenootschappen zouden nog volgen. In dit sociale en culturele klimaat was vrijwel iedere Leidse burger lid van een of meerdere clubjes, ook in andere steden. Voor Cornelis Heyligert was er dan ook geen ontkomen aan: hij moest genootschapsman bij uitstek Cornelis van Hooegeveen junior wel tegen het lijf lopen. Samen zouden ze aan de wieg staan van menig Leids genootschap. Van Hooegeveen als aanvoerder, in zijn kielzog Cornelis Heyligert.

Cornelis van Hooegeveen junior was de zoon van Cornelis van Hooegeveen, eigenaar in goeden doen van een ledikant- en behangselwinkel, op de hoek van het Rapenburg en de Houtstraat. Junior was zijn eigen business begonnen in de Lange Pieterskerkchoorsteeg. Hoewel hij een paar jaar ouder was dan Heyligert, werden de twee Kezen dikke vrienden. Ze waren beiden actief lid van het toneelgezelschap Veniam pro Laude, beklommen in hoog tempo de vrijmetselaarsladder van La Vertu en legden voorts de fundering van de timmerliedenloge

Serenitatis Omen. Ook daar speelde het tweetal de eerste en tweede viool.¹⁴

Op 11 november 1766 richtte Van Hoogeveen junior samen met Heyligert en, als 'Dritte im Bunde', boekverkoper Johannes van Zijp het taal- en dichtlievend genootschap Kunst wordt door Arbeid Verkreegen (KWDAV) op. Van Hoogeveen was voorzitter en Heyligert secretaris. Van Zijp stond kennelijk een stapje lager in de vriendschappelijke hiërarchie, want hem werd geen functie toebedeeld. Het aantal leden groeide in rap tempo van 26 in 1770 naar 71 in 1773. Vooral de eerste jaren na de oprichting waren de leden actief, getuige de vele uitgaafjes waarin zij hun dichterlijke talenten tot uitdrukking brachten. Met name Van Hoogeveen junior en Heyligert hadden er hun handen vol aan. Daar stond tegenover dat in hun winkels dikwijls het vrolijke geluid van de klinkende munt te beluisteren was.¹⁵

Maar al snel ontpopten de twee Kezen zich als ware intriganten. Eerst kwam het tot een botsing met Van Zijp, die in 1770 het genootschap de rug toekeerde. Het jaar daarop besloot Daniel Vijgh, eveneens werkzaam in de Leidse boekenbranche, zijn lidmaatschap op te geven.¹⁶ Dat weerhield Johannes le Francq van Berkheij niet om in 1772 toe te treden tot KWDAV,¹⁷ maar ook hij moest spoedig daarop tot de conclusie komen dat er onder de leden vals spel werd gespeeld. Nog geen drie jaar is hij lid geweest.¹⁸ Met zijn opzegging was hij echter nog niet van zijn kwelgeesten verlost. En zeker niet van Cornelis Heyligert.

Kwelgeesten van Berkheij

Berkheij had kunnen weten dat het met de twee Kezen kwaad kersen eten was. Al in 1769 hadden ze een vreemd spelletje met hem gespeeld, wat hem bijna op een onverzoenlijke vete met de Amsterdamse toneelschrijver Jan Nomsz kwam te staan. Er waren al enige irritaties tussen Berkheij en Nomsz, maar toen diens laatste toneelstuk *Zoroaster* (1768) in een pamflet op scherpe wijze werd aangevallen, was het met de ogenschijnlijke vrede gedaan. Want Nomsz had de kritiek toegeschreven aan Berkheij, die het bewuste pamflet *Brief van een vriend te Amsteldam* (1769) zeer zeker geschreven had kunnen hebben, maar deze keer zijn armen over elkaar had gehouden. Berkheij was zich van geen kwaad bewust.¹⁹

Hij hoorde er pas wat van toen Heyligert hem waarschuwde tegen de kwade sentimenten die inmiddels tegen hem waren gerezen. Nomsz was volgens Heyligert lang niet de enige die Berkheij ervan verdacht de 'tegenschryver van den heer Nomsz' te zijn. Berkheij, die doorgaans weinig aanleiding nodig had om op papier uiting te geven aan zijn irritaties, pakte getergd de pen en schreef zijn

felle *Hekeldigt voor den here Jan Nomsz* (1769). De gewiekste vertrouwensman Heyligert wierp zich op als drukker en uitgever van dit werk.

Ook hier zien we hoe de boekverkoper zijn positie in letterminnend Leiden gebruikte – of liever gezegd: misbruikte – om een bestseller aan zijn uitgeversfonds toe te voegen. Want dat een gedrukte scheldpartij veel geld zou opleveren, was in de boekenbranche algemeen bekend. En schelden kon Berkheij: Nomsz was een ‘waanwijze wargeest’, een ‘blaaskaak’.

Dat kon Nomsz natuurlijk niet op zich laten zitten. Met stormkracht blies hij terug, maar stuurde zijn opponent kort daarop ook enkele brieven waarin hij spijt betuigde van hetgeen er tussen hen beiden was voorgevallen. Nomsz vermoedde dat er een intrigant in het spel was geweest die hen tegen elkaar had opgezet. Die intrigant – Berkheij wist natuurlijk wie werd bedoeld – klopte opnieuw bij Berkheij aan. Deze keer stuurde Heyligert, want hij was het inderdaad, de drukproeven van Berkheij's *Orakel in den tempel der Nederlandsche dichteren* (1769). Als Berkheij zin en tijd had, schreef de boekverkoper, dan moest hij ‘dat heele boeltje eens wat op de lappen hebben’. Berkheij echter gaf er geen gehoor aan en wenste de strijdbijl te begraven.²⁰

Het jaar daarop zag Berkheij hoe Heyligert, samen met Van Hoogeveen junior, in zijn ogen de sfeer verziekte binnen Veniam pro Laude. Het genootschap werd

'Pragtige Sleedevaert, gehouden binnen Leyden, door het Kunstlievend Genootschap Veniam pro Laude, ten besluite van dier Stede en der Academie Jubelfeesten, Anno 1775 en 1776. Door C. van Hoogeveen jr. en C. Heyligert, 1776.

bevolkt door een zedeloze bende, aldus Berkheij. ‘Geheel de cabale der dartle veniambroeders hebben met een groot getal chaezes [sjezen] naar Rotterdam gereden en zig allerbrood dronkenst aangesteld als een reizende troep toneelisten’, schreef hij afkeurend over het gedrag van de Leidse toneelliefhebbers. Bovendien ergerde hij zich mateloos aan de ‘geduurige verplooiingen van goede wetten, naar de smaak en heerszucht van eenige meesteragtige leden’. Met dergelijke uitspraken had hij vooral Van Hoogeveen junior en Heyligert in gedachten.²¹

Het kwam echter pas tot een breuk met de Veniambroeders in 1776, toen de twee Kezen Berkheij een ander kunstje flikten. De universiteit had het jaar ervoor haar tweede eeuwfeest gevierd. Het laatste evenement was een sledevaart, georganiseerd door Veniam. Enthousiast geworden bood Berkheij Heyligert aan er een beschrijving van te maken en die op eigen kosten voor Veniam te laten drukken. Het zou een mooi geschenk zijn aan de Leidse bevolking. Maar het bestuur ging er niet op in. Wist het op dat moment al dat Heyligert zelf intussen zijn eigen *Beschrijving der plegtige sledevaert* op de pers had liggen? Berkheij voelde zich genomen, want nu ging de primeur van zijn eigen *Zinnebeeldige verklaring der illustre sledevaart* aan zijn neus voorbij.²²

Lid van de Maatschappij van Poëtische Snappers

Met zoveel genootschappen in Leiden, waarin talloze Leidenaars zich serieus bezighielden met het beschaven van taal, cultuur en maatschappij, was het bijna wachten op een schertsgenootschap waarvan de leden minder hoogstaande idealen hadden en zichzelf ook minder serieus namen. De Maatschappij van Poëtische Snappers was zo’n genootschap, opgericht in 1778 door onder anderen de twee Kezen Van Hoogeveen junior en Heyligert. Hun genootschapsblad heette *De poëtische snapper, onder de zinspreuk: Vrank en Vrij*, waarvan 23 afleveringen zijn verschenen.²³ Verder kenden ze statuten en hielden ze op gezette tijden bijeenkomsten ten huize van Cornelis van Hoogeveen junior, alias ‘Pan Prullehicon’, die keurig netjes genotuleerd werden.²⁴ Voorts hadden de Poëtische Snappers elk een bentnaam en beschikten ze over een eigen clublied:

*Wy Snappers met ons vieren,
Wy lagchen in ons vuist,
Omdat door 't goed vertieren
Van 't weeklyksch blad, zo juist
Voldaan is ons begeeren,
Om braaf de keel te smeeren.*²⁵

Het moet een vrolijk gezelschap zijn geweest, met de twee Kezen als gangmakers. Heyligert had voor het schertsgenootschap het motto 'Vrank en Vrij' voorgesteld, de zinspreuk waarmee Le Francq van Berkheij zijn stukken dikwijls ondertekende. De keuze was met opzet, want de Poëtische Snappers hadden slechts één doel: de draak steken met Berkheij. In meerdere opzichten zijn ze daarin geslaagd, al was het alleen al omdat lange tijd is aangenomen dat Berkheij zelf lid was van de club en het tijdschrift vol schreef. Niets was minder waar.

De vrolijke Leidenaars hadden het in hun schertsgenootschap vooral gemunt op Berkheij's lijkzang *Vriendentraanen, gestort bij het sterfbedde van mijnen geleerden boezemvriend Joan Christiaan Schutz* (1778). Schutz was behalve de boezemvriend van Berkheij ook diens artistieke mentor, die hem ooit Latijn en wat Grieks had geleerd.

Ook Schutz was lid geweest van het kunst- en dichtlievend genootschap KWDAV, waar hij – zelfs na zijn overlijden – fel werd aangevallen op de kwaliteit van zijn dichtkunst.

In niet mis te verstane woorden refereerde Berkheij in het 'Narigt' van de *Vriendentraanen* aan de 'eerlooze kabale' die de vreedzame Schutz zoveel onrecht en oneer had aangedaan. De lijkzang werd zo tevens een venijnige aanval op de KWDAV-leden, die nu 'zaamenzweeren om mij tot den afgrond te vernederen'. Heyligert kreeg een sneer omdat hij een ondankbare boekverkoper was²⁶ en Van Hoogeveen junior omdat hij geen eerbied voor de doden had. Als bewijs voor dit laatste voerde Berkheij aan dat Van Hoogeveen puur uit zelfzucht weduwe De Kloppe het octrooi op de *Leydse Courant* had trachten te ontfutselen, terwijl de zojuist overleden courantier nog opgebaard boven de grond stond.²⁷

Op hun beurt sabelden de Poëtische snappers in hun tijdschrift Berkheij genadeloos neer, hetgeen de rust in letterlievend Leiden niet ten goede kwam. Het rouwdicht *Vriendentraanen* werd dankzij de door Berkheij ingezette aanval in het 'Narigt' in de *Poëtische snapper* betiteld als 'Poëntrenanen, gestort by de rinkelstoel van een beruchten bastaard zoon van Apollo'.²⁸ Berkheij werd neergezet als een zuiplap, een vrouwenfrunniker, een echtbreker, een rijmelaar en wat al niet.

Hij probeerde nog met hulp van een notaris Van Hoogeveen junior te dwingen om de identiteit van de Poëtische Snappers te onthullen, maar deze actie leverde niets op. Argwanend keek en luisterde hij in het vervolg om zich heen, en trok zijn conclusies. Dat de twee Kezen erbij zaten, was iets wat in ieder geval zeker was.²⁹

Overtuigd patriot

Naarmate de 18de eeuw vorderde, kreeg het beschavingsideaal van al deze verlichte burgers ook een politieke dimensie. Hoewel het in de meeste genootschappen statutair verboden was om over politiek te discussiëren, ontkwam men er niet aan ook het staatsbestel aan de orde te stellen dat de vooruitgang mogelijk moest maken.³⁰ Wegens de overheersende antistadhouderlijke gevoelens kregen genootschappen als KWDAV en Veniam pro Laude gaandeweg een modern patriotse signatuur. Ook bij Heyligert werd de oranjevlag voorgoed opgeborgen. Zijn verdere carrière als uitgever-boekverkoper laat zich goed aflezen aan de toenmalige politieke conjunctuur.

Werden de orangistische en patriotse standpunten aanvankelijk slechts in woord en geschrift verdedigd, in de jaren tachtig kreeg de politieke controversie een grimmiger karakter, die uitmondde in burgeroorlog en revolutie. Katalysator voor deze strijd was het politieke pamflet *Aan het volk van Nederland*, anoniem verschenen in 1781, maar geschreven door Johan Derk van der Capellen tot den Poll. De inhoud was uiterst explosief. Na een analyse van de verderfelijke invloed van het huis van Oranje op Neerlands welvaart en welbevinden, riep de Gelderse jonkheer het volk van Nederland op zich in steden en op het platteland te wapenen en zelf degenen te kiezen aan wie het gehoorzaamheid verschuldigd was.

't Za lustig repje Keezen'. Spotprent met zeven patriotse keeshonden die achter de duivel aan dansen.

Volledige vrijheid van drukpers, was verder het devies, ‘want zij is de enige steun van Uw nationale vrijheid’.

Van der Capellen had het democratische manifest in één ruk opgeschreven, daarin bijgestaan door zijn vriend, François Adriaan van der Kemp (1752-1829), doopsgezind predikant te Leiden.³¹ Het was deze radicale patriot die ervoor zorgde dat *Aan het volk van Nederland* in één nacht verspreid kon worden in alle grote steden van de Republiek. Dat gebeurde in de nacht van 25 op 26 september 1781. In Leiden zou de geneesheer Pieter van Schelle (1749-1792) het zijn geweest, die de pamfletten vanuit een geblindeerde koets binnen de stad heeft rondgestrooid.³²

Het drukken en verspreiden van het pamflet was een logistieke prestatie die voor die tijd haar weerga niet kende. Het ligt voor de hand om de Leidse boekverkoper Leendert Herdingh (1752-1815) aan te wijzen als drukker van het gewraakte pamflet. Herdingh, tien jaar jonger dan de twee Kezen, was diaken bij ds. Van der Kemp en had via hem al diverse uitgaven van Van der Capellen op zijn drukpersen kunnen leggen.³³ Maar hoe lucratief de opdracht hem wellicht ook zou hebben toegeschenen, aan het drukken van *Aan het Volk van Nederland* waren zoveel risico's verbonden dat Herdingh het wellicht niet aandurfde. Er werd al snel een tipgeld van 100 rijders (ducaton, ter waarde van 3 gulden) uitgelooft en op het drukken zelf stond een boete van maar liefst 6.000 gulden.³⁴

Wie in Leiden heeft het dan wel gedrukt? Bij het zoeken naar een antwoord doemt nog een boekverkoper op. Iemand die hetzij door Van der Kemp zelf, hetzij via Leendert Herdingh werd ingeschakeld: Cornelis Heyligert. Een paar jaar na de verschijningsdatum werd met de nodige woordspelingen in de orangistische *Post naar de Neder-Rhyn* onthuld wie zijn drukpers ten dienste heeft gesteld van de gewraakte uitgave:

[...] en dat eindelyk elk Leydenaar al voort moge gaan van deugd tot deugd en van kragt tot kragt, en dus al hoe langs hoe HEILIGER worden, ten einde hy, HEILIGER zijnde, des te geruster zy, om nooit tot die snoodheid te zullen vervallen van zelfs de letters te zetten of drukker te zyn van zulke Godvergeeten Pasquillen teegen Zyne Hoogheid, op welkers Autheurs of Drukkers of Verspreiders naam de Souverain 100 Ryders gezet heeft!³⁵

Hoewel het laatste woord over de drukker en uitgever nog steeds niet is gezegd,³⁶ was het voor tijdgenoten kennelijk klip en klaar dat Heyligert de boosdoener was.

Heyligert was immers een zeer goede bekende van Pieter Vreede, die lid was van zowel KWDAV als de Maatschappij van Poëtische Snappers. Deze Pieter Vreede, overigens ook doopsgezind, was net als ds. Van der Kemp volledig op de hoogte van wat Van der Capellen aan het papier had toevertrouwd. Verder hadden Herdingh en Heyligert wel vaker samengewerkt. Zo hadden ze eveneens in 1781 in compagnie de derde editie verzorgd van Orlers' beroemde werk *Beschrijving der stad Leyden*.³⁷ Twee jaar later komt hun beider naam opnieuw in een impressum voor, namelijk van de kritische *Stukken tot het zogenaamd Haagsch dankadres aan [...] Willem V. betrekkelyk* (1783).

Bovendien, zo bleek later in de roerige jaren tachtig, manifesteerde Heyligert zich als actief patriot. Hij was het bijvoorbeeld die zich garant stelde voor de boekverkoper Christoffel Frederik Koenig (1756-1796), die zich in 1782 vanuit Amsterdam vestigde in een bescheiden pand op het Rapenburg, tegenover het universiteitsgebouw. Deze Koenig was net als Heyligert met hart en ziel de democratisch-patriotse ideologie toegedaan en gaf in de jaren 1784 en 1785 een zestal met veel venijn geschreven patriotse volksblaadjes uit.³⁸

Verder blijkt Heyligert opmerkelijk veel gelegenheidswerk van de latere radicale voorman Pieter Vreede te hebben gedrukt en uitgegeven. Zo zagen in 1781 diens *Bataafsche heldendaden* bij Heyligert het licht. In 1785 gaf Heyligert, nu samen met Herdingh, de *Verhandeling over het collegie van de Veertigen der stad Leyden* uit, eveneens geschreven door Pieter Vreede. Het Genootschap van wapenhandel onder de spreuk Voor Vryheid en Vaderland leverde Heyligert meerdere opdrachten. Het was na lang aandringen bij de stedelijke overheid in 1783 opgericht door ds. Van der Kemp, Vreede en Van Schelle. Zelf was Heyligert er ook actief lid van. Hij drukte gedurende de jaren 1783 tot en met 1785 de jaarlijkse uitgaafjes ter gelegenheid van de afsluiting van het zomerse exercitieseizoen. Ook Gozewijn Jan Loncq, een hartstochtelijk 'krijgssdichter' die Heyligert nog kende uit KWDAV, liet zijn *Aenspraek aan de exerceerende leden, van het genootschap van wapenhandel* (1785) bij hem drukken. Heyligert was verder tevens de drukker en uitgever van de populaire *Vaderlandsche liederen, voor het genootschap van wapenhandel* (1784-1786), waaraan behalve Pieter Vreede ook Pieter van Schelle had meegewerkt.³⁹

Het zijn echter niet alleen de gelegenheidsuitgaven die op Heyligerts persen het licht zagen, waaruit zijn vurig patriotse gezindheid spreekt. Hij marcheerde zelf mee en was wellicht een van de vrijcorpisten die pal voor het huis van Berkheij graag de snaphaas vuurden.⁴⁰ In september 1786 werd hij als een van de

'Het nut der burgerwapening'. Allegorische prent over het recht van burgers om gewapend te vechten voor hun vaderlandslievende en vrijheidsidealen. Eigenbaat, heerszucht, staatszucht, list en huichelarij worden verdreven. Gravure door A. Hulk, naar P. Coijen.

twee Leidse sergeanten in Utrecht beëdigd. Daar, op het Neude, hadden diverse vrijcorpsen zich verzameld voor een gezamenlijke strijd tegen de stadhouderlijke troepen die Hattem en Elburg met geweld wensten te ontdoen van alle patriotse sentimenten.⁴¹ De twee Gelderse stadjes waren in verzet gekomen tegen wat zij ondemocratische besluiten noemden van de Staten van Gelderland, en hadden de vrijcorpsen in het land te hulp geroepen. Een burgeroorlog dreigde.

Maar zover kwam het niet. Op het moment dat Heyligert zich met het Leidse vrijcorps in Utrecht bevond, had de patriotse magistraat van Hattem en Elburg reeds besloten een bloedbad te voorkomen en zich terug te trekken. Hierdoor moesten de tot de tanden toe bewapende Leidenaars, die hoogstwaarschijnlijk bereid waren hun leven te geven voor vaderland en vrijheid, onverrichter zake huiswaarts keren. Omdat de twee steden reeds waren ingenomen, viel er voor hen weinig meer uit te richten.⁴²

In mineur

Parmantig moet Heyligert in uniform over straat hebben gelopen op de dagen dat het Genootschap voor wapenhandel buiten de stadspoorten zijn wekelijkse exercitie hield. Die oefeningen riepen zoveel agressie op dat orangistische Leidenaars de ruiten ingooiden bij een aantal leden van het vrijcorps.⁴³ Ook Heyligert was niet geliefd. Dat was hij al niet door de intrigantenspelletjes die hij samen met Cornelis van Hoogeveen junior speelde. Maar nu hij zo ostentatief door Leiden paradeerde, moet de weerzin tegen hem grote proporties hebben aangenomen.

In de lokale pers werd hij zwart gemaakt. Niet alleen door Berkheij, die wraak nam op zijn kwelgeesten ‘de twee Apekeesjes’, maar ook door bijvoorbeeld de anonieme auteur van de *Leydsche Burgerhart en Resoluten Samenspreker*.⁴⁴ Het samenspraakje is een aanklacht tegen patriotse boekverkopers, die de macht in handen hebben om propaganda te voeren voor hun ideologie, waarbij in het bijzonder Heyligert het moet ontgelden. Het kunstgenootschap KWDAV had hem lang op de been gehouden, zei de Resoluten Samenspreker, en ook heette het dat niemand anders dan Heyligert beter in staat is ‘het vuil van het schoone te schiften en de aanhangers van de Prins te vervloeken’. En passant wordt ook de naam van zijn schoonvader Willem Boot door het slijk gehaald:

*Beschouwt C.H. alias Piertje kwaat gelaat; deze is in stilte de grootste oproermaker van Leyden, deze bestuurt de Drukkery van zyn Vrouws Vader W.B., die oproer Drukker voor Oranje in 1747 en 1748, maar nu contrarie dat Systema van zyn Vader om dat Oranje geen aftrek heeft, deze knaap heeft zig door de grootste guite stukken onder de hand bekend gemaakt; de infaamste gezelschappen gefrequenteeert, en alle brave luiden zoo veel hy kon bedrogen, of in stilte door Pasquillen de Moordpriem in 't hart geduwd [...].*⁴⁵

Hier wordt Heyligert afgeschilderd als oproerkraai en opportunist. Maar – nu wordt de toonzetting van de Resoluten Samenspreker vileiner – de boekverkoper had het ook achter de ellebogen. Het ultieme bewijs was een gerucht dat in Leiden de ronde deed en waarvan tot nu toe geen enkel bewijs in de archieven is teruggevonden:⁴⁶ Heyligert was een sodomiet die gewoon was ‘aan 't nagt rinkinken’. Op een nacht liep hij ‘met Laarsen aan en een bonte Muts op, want dit Mensch is nog al aardig in zyn soort’ Pieter Olivier tegen het lijf. Deze Olivier was ‘in zyn houding en spraak zeer verwyfd’. Heyligert besloot hem in de val te

Titelpagina van en houtsneden uit de Proeve der drukkerij, nu laatst gebruikt bij Cornelis Heyligert (Leiden: D. du Mortier en Zoon, en J.J. Thysens, 1792).

laten lopen, aldus de Resoluten Samenspreker. Bij een gezamenlijke plaspartij achter de Witte Poort deed de gehate boekverkoper namelijk alsof hij door Olivier werd aangerand. De wacht schoot toe, rekende Olivier in terwijl Heyligert vrijuit ging. Omdat niet bewezen kon worden dat Olivier zich had schuldig gemaakt aan anale penetratie, kon hij niet tot de galg worden veroordeeld. Wel zou Olivier door toedoen van de 'geveleschte Duivel C.H.' uit Leiden zijn verbannen.⁴⁷

Maar zolang Heyligert zich gesteund wist door zijn patriotse plaatsgenoten, waande hij zich onaantastbaar. Op 19 mei 1787 werd Heyligert eigenaar van de grote drukkerij van zijn schoonmoeder, weduwe van drukker Willem Boot.⁴⁸ Vanaf dat moment stond Heyligert ook bij het boekverkopersgilde te boek als meester-drukker.⁴⁹ Zijn glorie dagen leken te zijn aangebroken, ware het niet dat de politieke conjunctuur een wending nam die voor hem zeer nadelig was. In september trokken de eerste Pruisische troepen het land binnen om de stadhouder in ere te herstellen.

In het roerige Leiden moest het vrijcorps onmiddellijk de wapens neerleggen. Op 25 september werd de stad bezet door een bataljon Pruisen, dat de orde en rust moest herstellen.⁵⁰ Vanaf dat moment stond Heyligert alleen. Aan zijn maatsje van vroeger, Cornelis van Hoogeveen junior, had hij niets meer, want die was met een delirium in april 1786 voor een jaar opgeborgen in het verbeterhuis.⁵¹ De Leidse patriotse voormannen, zoals ds. Van der Kemp, Pieter Vreede en Pieter van Schelle, hadden zich ijlings uit de voeten gemaakt.

Tot overmaat van ramp diende zich de jaren na de wetsverzetting een kredietcrisis aan, die tot het faillissement leidde van vele fabrikanten, kooplieden en middenstanders. Heel wat boekverkopers moesten er het bijltje bij neergooien.⁵² In deze maalstroom van faillissementen werd Cornelis Heyligert meegezogen. Hij had al leningen lopen bij diverse Leidenaars, maar de overname van de drukkerij van zijn schoonmoeder – ‘met de lasten’ – had de berg schulden doen toenemen. Toen hij na de politieke omwenteling van 1787 als ‘foute’ Leidenaar in een geïsoleerde positie kwam te staan, werd het moeilijk zich staande te houden.

In 1791 begon het touw om zijn nek pas echt te schuren. Keer op keer bleek hij langs gerechtelijke weg gedwongen te moeten worden zijn schulden in te lossen. Maar hij stond met lege handen, ‘omdat benodigde penningen niet ingekomen zijn’.⁵³ Zijn faillissement kwam voor Leidenaars dan ook niet onverwacht. Schout en schepenen van de stad lieten beslag leggen op de boedel van Heyligert en stelden een procureur aan om de liquidatie in goede banen te leiden. Op 28 december 1791 plaatste deze een advertentie in de *Leydse Courant* waarin hij schuldeisers opriep hun vorderingen kenbaar te maken.⁵⁴ Twee maanden later werd de executieveiling van de letters en drukkers- en boekbindersgereedschappen aangekondigd, waartoe belangstellenden de catalogus konden opvragen bij de Leidse veilinghouder-boekverkopers David du Mortier en Zoon, en Joseph Johannes Thijssens.⁵⁵ Du Mortier was, samen met Leendert Herdingh, ook de koper van de drukkerij; daarvoor hadden ze f 5.185 neergeteld.⁵⁶ Verder komt de naam van Du Mortier herhaaldelijk voor op de lijst van kopers van boeken.⁵⁷

Hiermee was niet alleen het einde van de voormalige drukkerij van Willem Boot bezegeld, maar ook dat van de boekhandel van Cornelis Heyligert. Maar zijn werkloosheid was niet van lange duur.

Als een feniks herrezen

De verstrengeling van de boekenwereld met de politieke conjunctuur blijkt deze keer uit de comeback van Heyligert in 1795. De uitroeping van de Bataafse

Republiek op 19 januari 1795 betekende immers dat zijn voormalige Leidse vrienden het weer voor het zeggen kregen. Binnen het ambtelijk apparaat werden de bordjes verhangen, nieuwe machthebbers kwamen aan het bewind en er woei een frisse democratische wind vanuit het zuiden.⁵⁸ Datzelfde jaar nog werd de inmiddels 53-jarige Heyligert beloond voor zijn politieke trouw. Hij werd op oudejaarsdag 1795 aangenomen als eerste corrector op de Hollandse drukkerij te Den Haag. Deze drukkerij was zojuist in handen gekomen van de voltallige Staten-Generaal en kon daarmee uitgroeien tot de Landsdrukkerij van de Republiek-nieuwe-stijl.

Als corrector was hij contractueel verplicht om dichtbij de drukkerij te wonen, omdat hij in noodgevallen ook 's nachts correctiewerk te verrichten had. Daarnaast was hij verplicht waar nodig taal- en spelfouten te verbeteren en bij

'Dansons la Carmagnole!'
Orangistische spotprent met dansende burgers rond de vrijheidsboom. David Hess, Hollandia Regenerata, 1797.

onduidelijkheden inlichtingen in te winnen bij betrokken instanties. Als hij klaar was, moest hij zijn werk overdragen aan zijn baas, zonder iets achter te houden en met volledige geheimhouding over datgene wat hij onder ogen had gehad. Voor zijn werk ontving Heyligert *f* 600 per jaar: een bescheiden bedrag in vergelijking met het honorarium van de eerste directeur ad *f* 5.000, maar toch net iets meer dan het traktement van de meesterknecht ad *f* 416 per jaar.⁵⁹

Het heeft er veel van weg dat Heyligert zich ernstig tekort gedaan voelde. Teleurgesteld deed hij zijn werk, als ondergeschikte van eerste directeur Christiaan Plaat en de onverwacht als tweede directeur aangestelde Anthony van der Linden.⁶⁰ Ook zij waren om politieke redenen benoemd. In hoeverre de directeurs hun werk naar behoren deden, blijft onduidelijk. In ieder geval hielden ze nauwelijks toezicht op wat Heyligert uitspookte. De commissarissen van de Landsdrukkerij wisten er evenmin iets van, maar dat veranderde toen Heyligert op 9 augustus 1798 solliciteerde naar de – door het overlijden van Plaat – opengevallen post van eerste directeur. Heyligert had net als zijn mededingers gewacht met zijn sollicitatie totdat het politieke tij tot rust was gekomen. Na de staatsgreep op 12 juni door de gematigde unitarissen, die het radicale ‘schrikbewind’ (onder wie Pieter Vreede) hadden afgezet, was het eerste parlement aangekomen en was de Republiek onder leiding komen te staan van de ministers van het (Intermediair) Uitvoerend Bewind.

Toen het nieuws van Heyligerts sollicitatie de drukkersknechts ter ore was gekomen, ontstaken ze in woede. Waar haalde de corrector het lef vandaan? was hun boze reactie tegen de commissarissen. Altijd hadden ze hun mond gehouden, maar nu konden ze niet langer zwijgen ‘als dat wij meesttijds twee dagen per week moeten leeglopen, waardoor hij ons alle veel nadeel toebrengt’. Hoe ze ook hadden geprobeerd Heyligert zijn werk te laten doen, het had niet mogen baten. ‘De meeste Proeven houd hij soms agt dagen, eer wij ze van hem krijgen.’⁶¹ De klacht van de werklieden, die van stukloon afhankelijk waren, deed zijn werk. De commissarissen zonden de corrector op 3 september 1798 een ernstige vermaning en benoemden niet alleen Van der Linden tot eerste directeur maar schaften tegelijkertijd de post van tweede directeur van de Landsdrukkerij af.⁶² Daarmee waren de verdere carrièrekansen van Cornelis Heyligert verkeken.

Ook op andere manieren gooide Heyligert zijn eigen glazen in. Uit een verzoek van procureur-generaal Cornelis Felix van Maanen aan het Hof van Holland, op 22 november 1798, om een justitieel onderzoek in te stellen naar Heyligert, blijkt hoezeer deze zijn positie als corrector had veronachtzaamd.⁶³

Wat er precies is voorgevallen, blijft schimmig, aangezien het de *Algemeene Staats-courant* betreft, waarover nog slechts weinig bekend is.⁶⁴ Het was een particuliere krant die in 1798 en 1799 werd uitgegeven door de Haagse firma Servaas van der Graaff en Comp. De procureur-generaal schreef door de Agent van Justitie en de Agent van Inwendige Politie te zijn geïnformeerd over de tekstuele wijzigingen die waren aangebracht in de officiële proclamaties van het Uitvoerend Bewind. Die teksten waren in de *Staats-courant* afgedrukt,⁶⁵ zonder dat hoofdredacteur Bernardus Bosch (de anonieme compagnon van Van der Graaff) wist dat Heyligert een door hemzelf gewijzigd proefblad had overhandigd in plaats van een officieel geacordeerde tekst.

De weergave in de *Staats-courant* week behoorlijk af van de feitelijke wettekst, concludeerde de procureur-generaal. Daarom had hij het contract en de werk-instructies van de corrector opgevraagd, kennelijk met het voornemen juridische gronden te vinden voor een disciplinair ontslag van Heyligert: diens gedrag was 'onplichtmatig, meenedig en misdaadig'. Bovendien twijfelde de procureur-generaal aan de eervolle bedoelingen van Bernardus Bosch met de *Staats-courant*. Vooral diens gedicht 'Invallende gedachte'⁶⁶ had hem doen inzien 'van welk aloy de voorsz. zoogenaamde Staats Courant is, en met welk oogmerk de voorn. Corrector C. Heijligert de voorsz. gecorrigeerde Proefbladen juist aan voorn. B. Bosch heeft overhandigd'.⁶⁷

Het lijkt erop dat Heyligert de gerechtelijke dans ontsprongen is. Maar drie jaar later, in 1801, toen het beheer over de drukkerij overging op het Uitvoerend Bewind, werd zijn aanstelling niet verlengd.⁶⁸ Hij was daarmee terug bij af. Hem restten nog slechts enkele jaren voordat ook hij – net als 'groote Kees' in 1792 – in armoe stierf. Waar hij aan het einde van zijn leven woonde, is nog niet achterhaald.

Besluit

In dit artikel heb ik aan de hand van de casus Cornelis Heyligert willen laten zien hoe boekverkopers hun uitgavenbeleid richtten op de culturele, maatschappelijke en politieke ontwikkelingen van hun tijd. Als actief lid van een groot aantal Leidse letterlievende genootschappen was Heyligert in staat menig genootschaps-uitgave op de markt te brengen. Zijn positie in het culturele en daarmee ook maatschappelijke netwerk zal er ongetwijfeld voor hebben gezorgd dat zijn medegenootschapsleden hun boeken en tijdschriften bij hem, of bij de andere Kees, aanschaffen.

Heyligert schuwde de rol van intrigant niet. Hij jonaste met de overgevoelighed van Berkheij door hem aan te zetten tot scheldkanonnades, die als bestseller bij hem over de toonbank moeten zijn gegaan. Het lijkt er zelfs op dat Heyligert de *Beschrijving der plegtige sledevaert* als idee van Berkheij heeft afgepakt.

Zijn spelletjes zette Heyligert voort toen de strijd tussen orangisten en patriotten in de jaren tachtig opvlamde. Aan zijn fonds is te zien hoe hij zijn letterknechts liet werken aan patriotse uitgaven. Maar toen het politieke tij keerde, luidde voor hem de financiële noodklok. De eens zo beroemde drukkerij van zijn schoonvader, waarover hij het bewind voerde, moest worden opgedoekt. Toen in 1795 de komst van de Fransen een nieuw staatkundig tijdperk inluidde, was het onmiddellijk met de misère van Heyligert gedaan. In hoog tempo schoot zijn ster weer omhoog. Heyligert kreeg een eervolle positie bij de Landsdrukkerij. Maar het was hem niet hoog genoeg. De ambitieuze uitgever en boekverkoper wilde méér, nu in Nederland in politiek opzicht de bordjes waren verhangen.

Het is hem niet gelukt. Zijn patriotse vrienden kregen door dat deze Kees onbetrouwbaar was. Hij liep er de kantjes van af. Het was dan ook zijn eigen schuld dat hij in een tijdperk dat voor hem politiek gezien gunstig was, in grote armoede verviel.

Noten

- 1 J. le Francq van Berkheij, *De Bataafsche menschelijkheid. Nieuwe uitgave. Met verdedigende en geschiedkundige aantekeningen opgehelderd* (Leiden: J. van Thoir, 1804) 260.
- 2 Zij 'aazen op Appollo's veesten, / En ruyken aan zyn Goden-gat'. [Jan Voest en J. le Francq van Berkheij], *Hy zo draayt die Meulen / De wind die waayt van Keulen. Raadzel ô! so mooy* [Leiden, T. Koet, 1777]. Regionaal Archief Leiden (RAL), collectie J. le Francq van Berkheij, band 6.
- 3 De grootvader van Cornelis, Michiel Heyligert, hield met zijn vrouw Rachel van der Maas in totaal zes kinderen ten doop in Leiden: Jannetje (1709), Rachel (1711), Johannes (1712), Maria (1714), Hendrik (1716) en wederom een Jannetje (1720). RAL, DTB-klappers.
- 4 Zie de database *Belastingkohier Leiden 1742* in het Nederlands Historische Data Archief op www.dans.knaw.nl.
- 5 RAL, Archieven van de gilden, inv.nr. 83A, fol. 32v.
- 6 Willem Boot, geboren te Haarlem, trouwde in 1738 met Maria Kettenis. Het echtpaar kreeg in totaal zeven kinderen: Johanna Boot (1740), Gijsbert Boot (1741), Cornelia (1743), Maria (1745), Sara (1747), Margareta (1749) en opnieuw een Gijsbert (1757). Door het huwelijk van Cornelia Boot met letterzettersknecht en courantiërsknecht Jacob van der Pluijm, in 1764, zou Cornelis Heyligert toegang krijgen tot het krantenbedrijf van De Klopper.
- 7 Paul Hoftijzer, 'Veilig achter Minerva's schild: Het Leidse boek in de zeventiende en achttiende eeuw' in: André Bouwman e.a. (red.), *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden 1260-2000* (Leiden 2008) 215-216, 221, 263.
- 8 RAL, Oud Notarieel Archief (ONA), notaris J. van Stipriaan, inv.nr. 2282, testament d.d. 10 maart 1768. Cf. A.J. Hanou en Wa.R.D. van Oostrum, 'Cornelis Heyligert: Apekees, en het faillissement van een Leidse drukkerij in 1792', *Spektator* 4 (1974/1975) 290-295, 292.
- 9 RAL, Stadsarchief van Leiden 1574-1816 (SA II), inv.nr. 6308, Register van de Vergaaringh der actens van Cautie 1716-1737, borgbrief nr. 1688, d.d. 9 mei 1774).
- 10 T. Jongenelen, 'Gehaat bij vriend en vijand. De patriotse drukker Harmanus Koning', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28 (2005) 25-47.
- 11 Het *Register der leeden derzelver aangegeveve knegten en leerlingen, begonnen met den jare 1735*, fol. 67v, noemt slechts een gering aantal personeelsleden: Hendrik Hoogenstraaten en Jean Guillaume de Crompté de Laitte als leerlingen voor vier jaar (in dienst 7 september 1767); Andries Willaert als leerling voor twee jaar (4 november 1771); Willem van Hooven als leerling voor vier jaar (1774); Cornelis van der Schaaf (2 augustus 1779); en Nicolaas Brouwer (1 september 1788). RAL, Archieven van de gilden, inv.nr. 83.
- 12 Hannie van Goinga, *Alom te bekomen. Veranderingen in de boekdistributie in de Republiek 1720-1800* (Amsterdam 1999) 105, 118.
- 13 RAL, ONA, notaris Josué de l'Ange, inv.nr. 2437, akte 29 (19 mei 1787).
- 14 Over Cornelis van Hoogeveen junior, zie Rietje van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005) 362-366; P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch woordenboek der Nederduitsche dichters*, deel 3 (Amsterdam 1822) 307-312.
- 15 De informatie over KWDAV ontleen ik

- aan B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend genootschap 'Kunst wordt door arbeid verkreegen' te Leiden, 1766-1800* (Utrecht 1983).
- 16 Van Vliet, *Elie Luzac*, 363.
 - 17 Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 881 [gedrukte] brief Cornelis Heyligert d.d. 5 augustus 1772 aan Le Francq van Berkheij.
 - 18 R.P.L. Arpots, *Vrank en Vry. Johannes le Francq van Berkheij (1729-1812)* (Nijmegen 1990) 82-85.
 - 19 Ibidem, 77-79.
 - 20 Ibidem, 79-80 (citaat vermeld).
 - 21 Ibidem, 32 (citaten vermeld).
 - 22 Ibidem, 32. Cf. de bespreking van Heyligerts *Sledevaart* in de *Hedendaagsche vaderlandsche letter-oefeningen*, deel 5-1 (1776) 185. Daar wordt verwezen naar de haat en nijd binnen Veniam pro Laude.
 - 23 Zie over het tijdschrift en het genootschap zijn artikel in de bundel satirische tijdschriften, die in 2010 bij uitgeverij Vantilt verschijnt.
 - 24 *De poëtische snapper*, nr. 4, p. 25. Met 'Pan Prullehicon' wordt verwezen naar het 'Pan Poeticon Batavum', een kabinet met honderden laatjes met daarin portretten van Nederlandse dichters, dat Kunst Wordt Door Arbeid Verkreegen in 1772 had aangeschaft. Het bevond zich in het huis van Cornelis van Hoogeveen junior, waar ook de vergaderzaal van het genootschap was.
 - 25 *De poëtische snapper*, nr. 5, p. 38.
 - 26 J. le Francq van Berkheij, *Vriendentraanen, gestort bij het sterfbedde van mijnen geleerden boezemvriend Joan Christiaan Schutz* (Leyden 1778) 91; *De poëtische snapper*, nr. 18, p. 192-193.
 - 27 Van Vliet, *Elie Luzac*, 364-365.
 - 28 *De poëtische snapper*, nr. 1, p. 7.
 - 29 Arpots, *Vrank en Vry*, 115-118.
 - 30 Over politieke debatten in genootschapen, zie Marleen de Vries, *Beschaven! Letterkundige genootschappen in Nederland 1750-1800* (Nijmegen 2001).
 - 31 Over zijn bezoeken aan landgoed de Appeltern, waar Van de Capellen het pamflet geschreven heeft, zie A. Loosjes, *Een krachtig libel. Studie over het pamflet Aan het volk van Nederland* (Haarlem 1886) 87 e.v.
 - 32 Loosjes, *Een krachtig libel*, 43. Hij verwijst naar de *Post van den Neder-Rhijn*, nr. 80 (7 juni 1783). Over Van Schelle: A. Hannot, 'De Duinkerksche historische courant (1791-1792)' in: Pieter van Wissing (red.), *Stooschrijven. Pers en politiek tussen 1780 en 1800* (Nijmegen 2008) 191-192.
 - 33 In het *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (NNBW), deel 8, p. 954, wordt Herdingh zonder argumentatie aangewezen als de drukker. Over Herdinghs relatie tot Van der Capellen, zie Paul Hofstijzer en Kasper van Ommen, *Langs Leidse letters. Een boekhistorische wandeling* (Leiden 2008) 84.
 - 34 Loosjes, *Een krachtig libel*, 28-29.
 - 35 Ibidem, 44.
 - 36 Zie bijvoorbeeld de opmerkingen van G. van Rijn, 'Het pamflet *Aan het volk van Nederland* te Rotterdam', *Rotterdams Jaarboekje* 1 (1888) 253. Vgl. ook Ton Jongenelen, *Van smaad tot erger* (Amsterdam 1998) 41, waarin de Amsterdammer Willem Holtrop wordt opgevoerd als co-uitgever, naast Herdingh. Ik ga voorbij aan een voor mij niet meer traceerbare verwijzing dat *Aan het volk van Nederland* in het Nedersaksische Lingen gedrukt zou zijn. Daar was Van der Kemps vroegere Groningse hoogleraar Frederik Adolf van der Marck in 1773 neergestreken. Deze Van der Marck, eveneens patriot, had bij zijn aantreden aan het Gymnasium Academicum te Lingen het initiatief geno-

- men tot de oprichting van een lokale drukkerij en uitgeverij. Met name de aanschaf van drukpersen met toebehoren vergde nogal wat investeringen, die Van der Marck niet alleen kon opbrengen. Hij wendde zich onder anderen tot krijgsraad Bauer, waarna het Lingense boekenbedrijf Bauer und Compagnie een feit was. C.J.H. Jansen, *Natuurrecht of Romeins Recht. Een studie over leven en werk van F.A. van der Marck (1719-1800) in het licht van de opvattingen van zijn tijd* (Leiden 1987) 51.
- 37 Er bestaat ook een editie, eveneens uit 1781, van Heyligert, in compagnie met de Amsterdamse uitgevers Harmanus Keyzer en Hendrik Gartman.
- 38 RAL, ONA, notaris Albert Kleynenbergh Jz., inv.nr. 2551, fol. 177 (29 juli 1782). Over Koenig, zie H. van Goinga, 'Een blik op de praktijk van de Nederlandse boekhandel omstreeks 1785: Christoffel Frederik Koenig, uitgever van volksblaadjes, Leiden 1782-1786', *Documentatieblad achttiende eeuw* 25 (1993) 39-72; idem, 'De politieke praatvaar, De politieke snapper, en De politieke nalezer. Een blik op de context van drie patriotse volksblaadjes' in: Van Wissing, *Stookschriften*, 59-72.
- 39 J. te Winkel, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*, deel 6 (2e druk, Haarlem 1925) 170.
- 40 Arpots, *Vrank en Vry*, 135.
- 41 *Naamlyst van de heeren officieren, onder-officieren en schutters van de onderscheiden detachementen, zo als dezelve zedert den 5. september 1786. te Utrecht ter adsistentie zyn ingerukt* (Utrecht en Bodegraven: H. van Emenes en M. van Loopik, 1786) 4.
- 42 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken*, deel 21-1 en 21-2 (1786), passim. Over de mobilisatie van vrijcorpsen, zie deel 21-2 (over Leiden, zie p. 1095 en 1303-1307).
- 43 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken*, deel 19-2 (1784) 1118-1131.
- 44 J.I. van Doorninck, *Bibliotheek van Nederlandsche anonymen en pseudoniemen* (Den Haag [1871]), nr. 5931, noemt Berkheijten onrecht als auteur. Cf. Arpots, *Vrank en Vry*, 242.
- 45 *De Leydsche Burgerhart en Resoluten Samenpreker, over ietsen* (Breda: W. van Bergen etc., z.j.) 7-8.
- 46 RAL, Oud Rechterlijk Archief (ORA), inv.nr. 7, Secreet crimineel klacht- en confessieboek C, fol. 1, 6, 9ff, 12ff, 13ff.
- 47 *De Leydsche Burgerhart en Resoluten Samenpreker, over ietsen*, 8-9.
- 48 RAL, ONA, notaris Josué de l'Ange, inv.nr. 2437, akte 29 (19 mei 1787).
- 49 RAL, Gildenarchief 83, deel 3, fol. 95.
- 50 *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken*, deel 22-5 (1787) 4650-4653.
- 51 RAL, SA II, inv.nr. 139, fol. 228.
- 52 Over de reeks faillissementen in de Leidse boekhandel, zie Van Vliet, *Elie Luzac*, 423.
- 53 Hanou en Van Oostrum, 'Cornelis Heyligert', 293 (citaat vermeld).
- 54 De advertentie werd herhaald op 30 december 1791, 2 januari 1792 en 13 januari 1792. De inzendingstermijn was 15 januari 1792.
- 55 *Leydse Courant*, 27 februari 1792. De veiling vond plaats op 28 februari 1792. Voor de catalogus *Proeve der drukkerij, nu laatst gebruikt bij Cornelis Heyligert, bestaande in vijf schoone druk-persen, als mede verscheiden soorten van [...] letteren*, UB Amsterdam O 96-35:2. H. van Goinga, *Repertorium van Leidse publieke boekenveilingen 1660-1805* (niet gepubliceerd) 1792-16 (www.bibliopolis.nl).
- 56 Aankondiging van de nieuwe eigenaars in de *Leydse Courant*, 5 en 19 maart 1792. Over Mortier, zie Louis Ph. Sloos, 'Kort maar krachtig. Uitgeverij-boekhandel Du Mortier en Zoon in Leiden (1754-1854),

- dé schoolboekenuitgever van Nederland', *Leids Jaarboekje* 95 (2003) 165-196.
- 57 Meer gegevens over de veiling van de drukkerij en bibliotheek in Hanou en Van Oostrum, 'Cornelis Heyligert', 293-295.
- 58 Rudi van Maanen, 'Revolutie en rampspoed. Leiden rond 1800', *Leids Jaarboekje* 100 (2008) 181-215.
- 59 M. Schneider, *De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij* ('s-Gravenhage 1939) 123 (contract d.d. 8 februari 1796) 116.
- 60 De lutherse Christiaan Plaat had van 1777 tot 1780 in compagnie gewerkt met Johan Hendrik Munnikhuizen. Zie R. van Vliet, 'De kortstondige carrière van Johan Hendrik Munnikhuizen als "Übersetzungs Fabricant"', *De achttiende eeuw* 40 (2008), 15-30. Anthony van der Linden is mededirecteur geweest van de drukkerij Van Schelle & Comp. te Duinkerken.
- 61 Schneider, *De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij*, 148 (citaten d.d. 28 augustus 1798 vermeld).
- 62 Ibidem, 151.
- 63 Het volgende is gebaseerd op de notulen van het Hof van Holland d.d. 22 november 1798. Nationaal Archief, 3.03.01.01 Hof van Holland, inv.nr. 357, p. 1398-1409.
- 64 W.P. Sautijn Kluit doet een voorzichtige poging iets van deze particuliere voorganger van de officiële *Staats-courant* te ontrefelen, in zijn 'De Staats-courant vóór 1814', *Handelingen der algemeene vergadering van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1881) 1-86.
- 65 *Algemeene Staats-courant* 3, 13 oktober 1798. Een exemplaar van deze aflevering is niet teruggevonden.
- 66 Afgedrukt in de *Algemeene Staats-courant* 10, 30 oktober 1798. Geen exemplaar van bekend.
- 67 De aanklacht tegen Heyligert, die Bernardus Bosch in zijn val dreigde mee te slepen, laat ik wegens mijn focus op Leiden rusten, maar verdient beslist nader onderzoek.
- 68 Schneider, *De voorgeschiedenis van de Algemeene Landsdrukkerij*, 165.

Jantje de Sluiker

De gebroken carrière van Johannes Andreas de Fremery

Herman Amptmeijer

Omstreeks 1850 woonden er in Leiden verscheidene liberale politici die ten onrechte in de vergetelheid zijn geraakt. Een van hen was Johannes Andreas (Jan) de Fremery (1801-1865), zoutzieder, in de woelige jaren veertig een vooraanstaand liberaal raadslid en vervolgens Kamerlid, die door zijn politieke tegenstanders ervan beschuldigd werd niet alleen de grenzen van de wet te hebben opgezocht, maar die ook overschreden te hebben. Hij raakte daardoor zijn Kamerzetel kwijt, hoewel Thorbecke hem met overtuiging bleef steunen.

De Fremery zou gefraudeerd hebben met de invoerbelasting¹ op het zout, en voor de deftige heren die tot dan in het plaatselijk en landelijk bestuur de dienst uitmaakten, was belastingontduiking een doodzonde. Dat deed men niet als heer van stand, men gaf de keizer wat des keizers was. Een belastingontduiker diende geen volksvertegenwoordiger te zijn.² Bovendien vond men dat De Fremery extremistische opvattingen had.

In de beschreven periode werden de Kamerleden per district door een beperkt aantal kiezers gekozen. Er waren nog geen politieke partijen of formele kandidaatstellingen; kiezers maakten hun keuze op basis van aanbevelingen door in hun district bekende, vooraanstaande burgers in kranten en (discreet) circulerende brieven.³

Veel, met name conservatieve, kandidaten weigerden in verkiezingstijd hun standpunten bekend te maken, omdat dat in strijd zou zijn met een onafhankelijke positie als Kamerlid; het werd zelfs verwerpelijk gevonden daarnaar te vragen. Van doorslaggevend belang was de reputatie van een kandidaat: die moest onberispelijk zijn. *In de mogelijkheid van verdenking ligt reeds het bewijs van schuld*, aldus Groen van Prinsterer. Het is duidelijk dat het moeilijk verweren is tegen een geruchtencampagne.

Herman Amptmeijer is oud-raadslid en oud-ambtenaar van de gemeente Leiden.

Johannes Andreas de Fremery op ongeveer 50-jarige leeftijd. Coll. RAL.

Thorbecke geloofde niet dat De Fremery een smokkelaar oftewel sluiker was en oefende juist druk op hem uit om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer. Van 1849-1850 en 1851 tot 1853 was hij Kamerlid en in de periode daarna speelde hij een aantal jaren een belangrijke rol in de landelijke liberale beweging. Eind vijftiger jaren maakte zijn gezondheid het steeds moeilijker om activiteiten buitenshuis te ontplooiën. Hierdoor, in combinatie met de manier waarop hij bestreden werd, eindigde zijn politieke carrière in een anticlimax.

De familie De Fremery

De familie De Fremery,⁴ afkomstig uit Noord-Frankrijk, had zich omwille van haar protestants geloof omstreeks 1614 in Nederland gevestigd. De geschiedenis van de Leidse tak begon met Jacobus de Fremery (1748-1826),⁵ de grootvader van Johannes Andreas. Hij was klerk op de gemeentesecretarie en later thesaurier, en secretaris van curatoren der universiteit. Daarnaast hield hij zich met zoutziederij bezig. Een zoon van hem, Petrus Isaac (Piet, 1776-1862), werd advocaat in Den Haag en in 1837 rechter in het Provinciaal Gerechtshof;⁶ een andere zoon, Casparus (1775-1853), werd textielfabrikant en vervolgens wijnhandelaar. Casparus was sinds 1824 Kiezer, lid van de groep van 44 personen die de Leidse Raad kozen. Zijn drie zoons waren allen politiek actief.

De oudste zoon (Jacobus Petrus, 1800-1874) werd burgemeester van 's-Gravenzande en lid (1840-1849) van Provinciale Staten. Hij was een goede vriend en overtuigd aanhanger van Groen van Prinsterer. De jongste zoon, Petrus Isaac (Piet, 1809-1894), was als liberaal actief in de Leidse politiek als raadslid, wethouder en eveneens lid van Provinciale Staten.

De middelste zoon, Johannes Andreas (Jan), werd, na zijn dienstplicht als adelborst vervuld te hebben in Nederlands Oost-Indië (1819 Palembang, 1820 Semarang), in 1823 bij zijn grootvader in de zoutziederij werkzaam. In 1829 werd hij beherend vennoot. Hij bekleedde functies zoals van een vooraanstaand fabrikant en betrokken burger verwacht kon worden. Het hielp hierbij ongetwijfeld ook dat hij in 1831 trouwde met Aletta Johanna, dochter van Petrus Cunaeus.⁷

Schoonvader was politiek actief sinds 1803 als Raad en vervolgens wethouder van Leiden, dijkgraaf van Rijnland en lid van Provinciale Staten. Het is niet zeker wat de politieke opvattingen van schoonvader Petrus waren, maar uit het feit dat hij tussen 1813 en 1822 geen raadslid was, eigener beweging of vanwege ongunst van de nieuwe machthebbers, zou afgeleid kunnen worden dat Petrus Cunaeus

patriots georiënteerd was en dan zijn schoonzoon in liberale richting beïnvloed heeft. Het is ook mogelijk dat Jan de Fremery in zijn politieke opvattingen beïnvloed is door zijn grootvader Jacobus, die in de Bataafse tijd gemeenteambtenaar in Leiden was.

Om de belangrijkste functies⁸ van Jan de Fremery te noemen:

- 835 bestuurslid van de Leidsche Maatschappij van Weldadigheid (tot 1852);
- 1840 regent van het Tewelshofje (opvolger van zijn schoonvader);⁹
- 1841 lid van de gemeenteraad en in 1845 lid van de machtige raadscommissie voor Financiën en Rekenkamer;
- 1842 lid van de Kamer van Koophandel.

Daarnaast waren er functies voortvloeiend uit het lidmaatschap van de gemeenteraad, zoals curator van het Stedelijk Gymnasium en regent van het Minnehuis in de Kaarsenmakersstraat. Het is opvallend dat De Fremery geen kerkelijke functies bekleedde.

Jan de Fremery in de Leidse politiek

In december 1839 overleed schoonvader Cunaeus. Bij de jaarlijkse aanvulling van de raad in 1840 werd Jan nog niet gekozen door het Kiescollege, dat gebeurde het jaar daarop.¹⁰ Hij werd kort later ook benoemd als lid van de Kamer van Koophandel.

Als raadslid werd hij geconfronteerd met de discussies over de drooglegging van de Haarlemmermeer.¹¹ De Fremery onderscheidde zich al snel door een grondige¹² studie naar de historische eigendomsrechten van Leiden op de Haarlemmermeer, niet alleen op het water en de visrechten maar ook op de bodem.¹³ Het resultaat werd als brochure in een kleine oplage verspreid. Een ander raadslid, de rechtsgeleerde professor H. Cock, had al eerder in een brochure een juridische onderbouwing gegeven van de Leidse rechten. Deze twee onderzoeken speelden een rol bij het besluit van de raad om een financiële schikking af te wijzen. De wet van 1839, die behelsde dat de drooglegging moest worden bekostigd uit de grondverkoop, prevaleerde en Leiden kreeg niet het onderste uit de kan maar het deksel op zijn neus. De brochure was overigens aanleiding voor de Nederlandsche Maatschappij voor Letterkunde te Leiden om De Fremery in 1844 het lidmaatschap van deze prestigieuze vereniging aan te bieden.¹⁴

In de hierop volgende periode ontwikkelde De Fremery zich tot een geprononceerd liberaal. In januari 1845 werden er in Leiden twee adressen opgesteld ter ondersteuning van het voorstel van negen Kamerleden, onder wie de Leidenaren

Thorbecke en Luzac, tot herziening van de Grondwet. In totaal tekenden veertig inwoners; onder wie De Fremery, die een van de vijf raadsleden was die een handtekening zetten.

Na de verwerping van het Negenmannenvoorstel organiseerden de liberalen zich; in Amsterdam werd in januari 1846 de Amstelsociëteit opgericht, met afdelingen in het land.¹⁵ De Fremery werd lid, en toen Thorbecke in november 1846 in Leiden een concurrerend genootschap oprichtte, het Zaterdaggezelschap, werd hij ook daarvan lid.¹⁶

Succes had de Fremery in de raad in 1846 met voorstellen dat de lijsten der stemgerechtigden voor het Kiescollege aan de raad moesten worden overgelegd en door de raad moesten worden vastgesteld en dat het proces-verbaal van de verkiezing gepubliceerd moest worden. Dat gebeurde inderdaad in oktober 1846 en Thorbecke schreef erover in een commentaar in de krant dat nu ook de gemeentebegroting openbaar moest worden.¹⁷ Die vorm van openbaarheid ging de raad te ver; in december werd een voorstel 'van een lid van de Raad'¹⁸ afgewezen met vijftien tegen acht. De druk op de raad echter was te groot. De fraudeaffaire-Du Pui die in 1838 aan het licht was gekomen, was deels mogelijk geweest door gebrek aan democratische controle, zo vond men. In 1847 besloot de raad dat de begroting in druk zou verschijnen. Leiden was hiermee, na Amsterdam, de tweede stad met deze openbaarheid. De Fremery ging, nog voor dit besluit uitgevoerd was, een stap verder en stelde Montagne in de gelegenheid om diens beroemde *Handleiding tot de Stedelijke Begrotingen* te schrijven.¹⁹

Voorts was De Fremery een voorstander van versterking van het gezag van de gemeenteraad over de vele bestuurlijke koninkrijkes in de stad, zoals bleek bij het conflict met curatoren van het Stedelijk Gymnasium in 1845 en in 1848 het conflict met de Kerkenraad over het bestuur van het Huiszittenhuis. In dit laatste conflict koos De Fremery zonder voorbehoud de kant van het College van B en W. Onmiddellijk na het gevecht tussen College met politie en de Kerkenraad kon hij slechts met moeite weerhouden worden om in de raad een felle aanval te doen op raadslid/ouderling A.H. van den Boon Mesch. Hij wilde dat deze ontslag zou nemen als raadslid.

In de daarop volgende jaren torpedeerde hij met succes een aantal voorstellen die neerkwamen op capitulatie voor de Kerkenraad, de laatste keer in 1851 in verkiezingstijd (!, geen wonder dat hij niet herkozen werd), toen tot grote opluchting van velen een voorstel door de raad werd aangenomen waarbij het Huiszittenhuis naar de diaconie zou gaan. De Fremery stemde niet alleen tegen,

maar droeg het raadsbesluit voor vernietiging voor bij Gedeputeerde Staten, omdat het strijdig was met de wet. Hij kreeg gelijk. Pas twee jaar later kwam als-nog een akkoord tot stand.

Met dezelfde motivering, dat het niet op een wettelijk voorschrift berustte, had hij zich eerder verzet, eveneens met succes, tegen een ingreep van Gedeputeerde Staten in de gemeentebegroting.²⁰ Ook het hierna te bespreken conflict met de belastingdienst over de zoutaccijns is een voorbeeld van de strenge opvattingen van De Fremery: de wet, niet meer en niet minder.

Zoutziederij en gradeerwerk

In 1771 kochten Jacobus de Fremery en Hendrik Weyland²¹ *de Zoutkeet*²² op, een grote zoutziederij, die sinds 1612 op de Oude Singel bij de Houtmarkt gevestigd was. Als grondstof voor het zout diende zeewater, dat met waterschuiten werd aangevoerd.

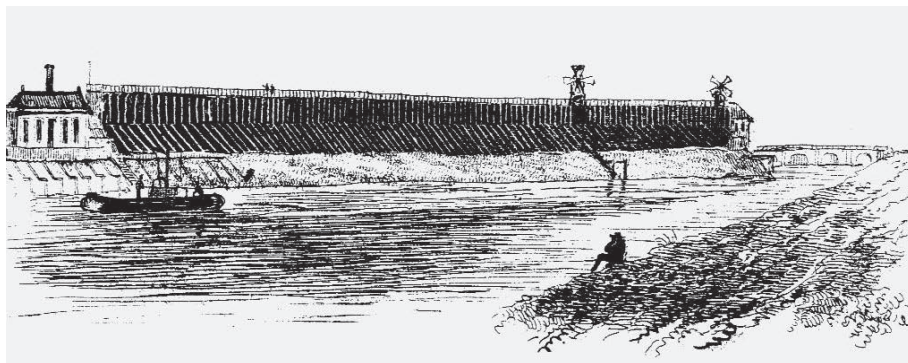
De Zoutkeet in 1973. Coll. Historische Vereniging Oud Leiden.

In Katwijk werd in 1807 door de Leidse industrieel Nicolaas Bucaille bij de uitwateringssluis een gradeerwerk²³ opgericht, waar zeewater door de wind werd ingedikt tot pekkel, wat een besparing op de brandstofkosten betekende. In 1815 kocht de firma Weyland & De Fremery deze installatie.²⁴ De bijbehorende zoutziederij werd gesloten en het pekkelwater ging voortaan per waterschuit naar de Zoutkeet.

Een probleem was dat op zout een zeer hoge belasting werd geheven, waardoor smokkel bij de invoer of fraude bij de zoutziederij zeer profijtelijk was, ook omdat de controle tekort schoot.²⁵

In 1844 behandelde de Tweede Kamer een wetsvoorstel²⁶ voor een betere regeling van de zoutaccijns. Hierin waren bepalingen opgenomen over de berekening van de accijns die een gradeerwerk²⁷ moest betalen. Het regende adressen van zoutzieders²⁸ dat gradeerwerken concurrentievervalsend waren en fraude in de hand werkten. De Kamer neigde er toe de bepalingen voor het gradeerwerk strenger te maken. De Zoutkeet stuurde een brief dat het dan juist was om gradeerwerken in Nederland te verbieden en de eigenaren van het Katwijkse gradeerwerk een schadeloosstelling te betalen.²⁹ De minister trok het wetsvoorstel hierop in.

In februari 1851 werd een nieuw wetsvoorstel op de zoutaccijns ingediend. Hierin was inderdaad een verbod op gradeerinstallaties opgenomen en een schadeloosstelling voor de Katwijkse inrichting.³⁰ Opnieuw reageerden veel zoutzieders negatief. Ook de Utrechtse hoogleraar G.J. Mulder, die vijandig stond tegenover Thorbecke (en dus ook tegenover De Fremery), publiceerde krantenstukken en brochures met de strekking dat De Fremery niet moest zeuren en dat vast-

De gradeermachines van De Fremery in Katwijk. Uit: Hollandsch Penning-Magazijn voor de jeugd 2 (1836).

stelling van het gehalte aan winbaar zout van het gradeerwater heel eenvoudig was. Hier reageerde De Fremery weer op. Hij vond dat Mulder tot een veel te hoge opbrengst kwam. Met een dun laagje van beleefdheid scholden de heren elkaar voor rotte vis.³¹

De minister wijzigde het wetsontwerp en schrapte het verbod en de schadeloosstelling. De firmanten van de Zoutkeet stuurden daarop een brief,³² waarin stond dat zij het belangrijk vonden dat de nieuwe wet zou worden aangenomen en dat zij het gradeerwerk ook zonder schadeloosstelling zouden slopen. De minister zei overigens in de Kamer dat de prijs van ruw Engels zout inmiddels zo laag was dat het gradeerwerk niet rendabel meer was.³³

De Tweede Kamer bepaalde vervolgens dat in Nederland nooit meer toestemming verleend zou worden voor een dergelijke installatie.³⁴ In mei 1852 werd het Katwijkse gradeerwerk voor sloop verkocht.³⁵ Dat bracht nog f 7.000 op.

Onuitwischbare schande'

J.A. de Fremery was een vooraanstaand liberaal. Thorbecke drong er in 1848 op aan dat De Fremery een Tweede Kamer-kandidatuur voor het kiesdistrict Leiden zou aanvaarden, zodat Thorbecke dat voor Zutphen kon doen. De Fremery weigerde vanwege de gezondheid van zijn vrouw (ze overleed later dat jaar).³⁶ Hierop werd Thorbecke zelf in Leiden gekozen. In 1849 werd Thorbecke minister en kwam de Kamerzetel weer vrij. Nu zwichtte De Fremery voor de aandrang van Thorbecke om de kandidatuur te accepteren.

De conservatieven in Leiden (die zich later zouden bundelen in de kiesvereniging Vaderland en Oranje) probeerden te verhinderen dat in de vacature een Thorbecke-aanhanger gekozen zou worden en ze drongen er bij de afgetreden minister van Binnenlandse Zaken, J.M. de Kempnaer, op aan om zich voor Leiden kandidaat te stellen. Diens vader had lang in Leiden gewoond³⁷ en in een tijd dat *eigen inwoners eerst* nog een grote rol speelde, werd gedacht dat De Kempnaer het wel zou redden. Ook Groen van Prinsterer adviseerde zijn volgelingen om Mackay of anders De Kempnaer te stemmen en in geen geval een Thorbeckeaan.³⁸

Pas een week voor de verkiezingen werd op een vergadering van liberale kiezers De Fremery als kandidaat genoemd. De aandacht van de landelijke pers was op een gelijktijdige verkiezing in Arnhem gericht, Leiden trok nagenoeg geen aandacht. Alleen het dagblad *De Nederlander*³⁹ deed een terloopse maar venijnige aanval op De Fremery. Bij de tweede ronde van de verkiezing reageerde het

Handelsblad hierop met een aanbeveling van De Fremery. Hierop reageerde *De Nederlander* weer met de suggestie dat het handelen van De Fremery *weinig lof-felijks* had.⁴⁰

Tot ontsteltenis van de conservatieven werd na een nek-aan-nekrace niet De Kempnaer gekozen, maar De Fremery. Professor C.J. van Assen (hoogleraar rechten in Leiden en staatsraad in buitengewone dienst en een vijand van Thorbecke) had het als een van de weinigen zien aankomen. In een brief aan Groen van Prinsterer schreef hij:

*Het lijdt geen twijfel of Thorbecke is een der drijvers, op zijn zaterdagavondclub werd besloten zijn Jantje Fremery, of de smokkelaar gelijk hij heet, te kiezen. Men heeft de Roomsche Catholijken op hand en dan moet de andere partij onderdoen.*⁴¹

De Leidse theoloog professor J.F. van Oordt,⁴² die vol vertrouwen op de goede afloop druk had uitgeoefend op de aarzelende De Kempnaer om de kandidatuur te aanvaarden, vond deze verkiezingsuitslag

een daad van onuitwischbare schande voor Leiden, dat aldaar zo iemand ontbloomt van alle godsdienstige en zedelijke beginselen gekozen is om de belangen des vaderlands te behartigen, een man, die, om over andere dingen te zwijgen, eenmaal wegens sluikerij is veroordeeld, tienmaal zich door slimheid daaromtrent heeft weten aan rechtsvervolging te onttrekken, en die nog in het vorig paar verscheidene maanden gerechtelijke verschijning voor zich noodig maakte [...].

*Mijn smart kan ik niet uitdrukken over deze uitkomst, die, tegen de begeerte van verreweg het beste deel van de bevolking van Leiden, door samenspanning van joden, afgescheidenen en onchristenen met de Roomschen en de hardnekkige meerderheid in de stedelijke regering [...] verkregen werd [...]*⁴³

Jacobus Mattheus de Kempnaer wilde nooit meer in Leiden kandidaat staan, hij prefereerde het veilige kiesdistrict Tiel.

Was De Fremery inderdaad een belastingfraudeur?

In het *Weekblad voor het Regt*, jaargang 1847, is het vonnis opgenomen van een strafzaak tegen de firmanten van de Zoutkeet, met inbegrip van een hoger beroep bij het Provinciaal Gerechtshof,⁴⁴ ingesteld door de minister.⁴⁵ Ook is opgenomen een vonnis over een eis tot schadevergoeding, ingesteld door die firmanten tegen

de minister, omdat hun bedrijfsvoering onwettig belemmerd was door de belastingdienst.⁴⁶ In alle drie de uitspraken werden De Fremery en Weyland in het gelijk gesteld.

De Fremery had duidelijk de wet en de rechters aan zijn kant. Maar hij had ook de schijn van fraude tegen. Om dit te begrijpen, is het nodig om iets dieper in te gaan op de manier waarop de controle van de belastingdienst op de zoutaccijns plaatsvond. Die was geregeld in de wet van 1822. Die wet was niet optimaal voor de Nederlandse situatie, omdat ook België toen nog onder die wet viel.

Het uitgangspunt van de wet was controle bij de grens. Bij de invoer van zuiver zout was de accijnsbepaling eenvoudig. Voor de zoutzieders werd de accijns berekend over de vermoedelijke opbrengst aan zout van de gebruikte grondstoffen: ruw zout of zeewater. Bij de gradeerinstallatie werd niet het zeewater belast, maar werd de pekels als grondstof beschouwd. Het zoutgehalte van zeewater was bekend en het transport vond plaats met waterschuiten waarvan de inhoud bekend was. Bij het gradeerwater werd door bepaling van het soortelijk gewicht een schatting gemaakt van het zoutgehalte, met, net als bij zeewater, een korting voor onbruikbare bestanddelen. Ook hier was de inhoud van de waterschuiten bekend. Die kortingen waren aan de ruime kant, dus het was heel goed mogelijk dat de feitelijke opbrengst aan zout hoger was dan waarvoor accijns betaald was. De bedoeling was dat de zoutzieder hiervoor eigener beweging aangifte deed en de bijpassende accijns betaalde. De Zoutkeet deed dat trouw en met een relatief hoog percentage,⁴⁷ maar veel zoutzieders ontkenden overproductie te hebben of gaven een te laag bedrag op. Veel grotere fraude vond plaats bij illegaal gebruik van grondstoffen als zeewater, ruw zout, of, zoals de beschuldiging was, gradeerwater.

De zoutzieder zat dan natuurlijk wel met het probleem dat hij het accijnsloze zout moest verkopen. De wet maakte dat moeilijk door de eis dat bij elk zouttransport (met uitzondering van zeer kleine hoeveelheden) een geleidebiljet, afgegeven (tegen betaling) en ingevuld door de inspecteur der belastingen, verplicht was waaruit bleek dat de accijns betaald was. Zo'n geleidebiljet was maar heel kort geldig; begin- en eindtijdstip stonden op het biljet, waarbij rekening gehouden werd met de afstand. Voor een zouttransport van de Zoutkeet naar een afnemer in Leiden stond er dan bijvoorbeeld op dat op een bepaalde datum tussen 11.00 en 12.00 uur een bepaalde hoeveelheid zout getransporteerd kon worden. Maar het was algemeen bekend dat als de afstand meeviel en de kruier tempo maakte er genoeg tijd overbleef om het geleidebiljet nog een keer te gebruiken,

nu voor illegaal zout. De belastingdienst probeerde dat tegen te gaan door op het geleidebiljet ook de eindbestemming te vermelden, maar dat stond niet in de wet.

In september 1845 betrapten commiezen van de belastingen kruier Jan Ju van de Zoutkeet op het leveren van 49 pond zout aan bakker Biesot in de Moriaansteeg, terwijl op het geleidebiljet stond dat die 49 pond zout bestemd was voor kruidenier Hefftrich op de Hooigracht. In de hierop volgende rechtszaak werd de verdediging van De Fremery, dat het vermelden van de bestemming op het geleidebiljet niet op een wettelijke bepaling berustte, door de rechter geaccepteerd, ook in hoger beroep.⁴⁸ Het leidde er toe dat in 1852 de wet op de zoutaccijns werd aangepast.

Maar de suggestie was gewekt dat er dubbel gebruik van het geleidebiljet had plaatsgevonden om illegaal zout te leveren.

Men dacht ook wel te weten hoe de Zoutkeet aan het illegale zout kwam. In juni 1845 werd door belastingambtenaren de waterschuit voor het gradeerwater opnieuw geijkt. Het bleek dat de inhoud veel groter was dan tot dat moment werd aangenomen.⁴⁹ De conclusie van de tegenstanders van De Fremery was dat er dus al die tijd gradeerwater gesmokkeld was, en dat slechts voor een gedeelte van de overproductie aan zout de accijns betaald was. In 1851 werd deze zaak weer opgerakeld in een brief⁵⁰ van de Vlaardingse zoutzieder C. van Epenhuizen, die daarbij een aantal vragen stelde aan De Fremery, *welke vragen eene beschuldiging van smokkelarij inhielden*.

Als Kamerlid distantieerde De Fremery zich bij herhaling van smokkelarij. Zo zag hij kans om in zijn maidenspeech, over de posttarieven, een pleidooi in te voegen dat de staat hard tegen smokkelarij moest optreden, zonder dat hij door de voorzitter werd afgehamerd.⁵¹

Op 15 april 1853 werd zoutzieder J.A. de Fremery, tevens lid der Tweede Kamer, gehoord door de parlementaire enquêtecommissie over de zoutaccijns. Hij verklaarde voorstander te zijn van een streng wettelijk stelsel met veel controle, zodat fraude niet mogelijk was.

De Fremery als aangeschoten wild

De conservatieven gaven na 1849 de strijd tegen De Fremery niet op. Toen na Kamerontbinding in 1850 De Fremery opnieuw kandidaat stond in het nu ver grote kiesdistrict Leiden-Katwijk, hield de Valkenburgse fabrikant Van Beeftingh voor de conservatieve kiezersvergadering in de Stadsgehoorzaal een toespraak met een aanval op het gebrek aan integriteit van De Fremery.⁵²

De Fremery werd inderdaad niet herkozen in het district Leiden.⁵³ Wat meespeelde, was dat hij het verbruid had bij de roomse stemmers, omdat hij in de Kamer tegen voorstellen van de RK-voorman Van Nispen had gestemd.⁵⁴ Toen liberalen elders in Nederland het voornemen hadden De Fremery in hun district kandidaat te stellen, werd de actie beschadiging van De Fremery door de conservatieven verder opgevoerd.

De Haagse rijksadvocaat G. Delprat had de minister vertegenwoordigd in de processen tegen de Zoutkeet en hij beschikte nog over de processtukken. Prof. Van Assen informeerde via hun gemeenschappelijke vriend Groen van Prinsterer of die stukken aan hem konden worden meegedeeld.⁵⁵ Van Assen bracht de stukken vervolgens in omloop. De beschuldiging van smokkelarij dook hierna telkens weer opnieuw op.

In september 1851 werd De Fremery niet herkozen als lid van de Leidse gemeenteraad. Omdat de even felle liberaal N. Olivier wel werd herkozen (met

Johan Rudolph Thorbecke in de bloei van zijn leven.

een kleine marge), is het aannemelijk dat de actie tegen De Fremery voldoende stemmers had afgeschrikt. Ook de herverkiezing in 1852 als lid van de Kamer van Koophandel ging moeizaam.

Veel liberalen in Nederland bleven De Fremery steunen. Ondanks de campagne tegen hem werd hij in 1851 in Steenwijk als Kamerlid gekozen, maar na de Aprilbeweging⁵⁶ in 1853 niet herkozen.⁵⁷ In 1854 stelde Grondwet en Koning hem opnieuw kandidaat voor de Leidse Kamerzetel. Het commentaar van Robert Fruin, toen nog leraar aan het Leidse Gymnasium, is het spiegelbeeld van dat van prof. Van Oordt uit 1849, maar dan veel beknopter: *Te Leyden zal het, denk ik, treurig gesteld zijn; en, over de uitslag: onze Leidsche kiezers zijn ook bij de hand: ossige Taets tegenover knappe Fremery als 1000 tegen 500. Maar het was te voorzien.*⁵⁸

Thorbecke bleef nog lang proberen om De Fremery via een sterk liberaal district (onder andere Almelo, Arnhem, Steenwijk) weer in de Kamer te krijgen, maar de telkens herhaalde beschuldigingen hadden hun werk gedaan, ook omdat De Fremery niet bereid was toenadering te zoeken tot de gematigd conservatieven.

Twee citaten van Thorbecke, uit vele:

Voor zaken van Staatshuishoudkund en Statistiek in haren ruimsten omvang zal er in Nederland niet ligt een zóó onderrigt en tevens zóó praktisch hoofd als dat van den heer de Fremery worden gevonden. Als de Fremery [of van der Linden] kandidaat wordt zal waarschijnlijk de kwaadsprekendheid beginnen; de booze heks, de ijverige dienaar der Aprilbeweging [...] die met hare uitstrooiselen zelfs goed gezelschap heeft besmet. Ik ken beide mannen sedert zoveel jaren, dat ik voor hen insta.⁵⁹ en: Wil, zoveel gij kunt, de candidatuur van den heer de Fremery te Steenwijk ondersteunen. Gij kent de kwade praatjes waarmede men hem zocht zwart te maken; en zijt uitnemend in staat om hem te regtvaardigen.⁶⁰

De opvattingen van De Fremery als Kamerlid

Er waren overigens nog andere, meer ernstige verwijten die aan De Fremery werden gemaakt: hij zou een democraat zijn en voorstander van de Rode Republiek.⁶¹ Dat soort extremisme diskwalificeerde hem als Kamerlid, vonden zijn tegenstanders.

In feite vielen zijn standpunten, waar hij geen geheim van maakte, wel mee. Ze liggen in het verlengde van die uit zijn raadsperiode. Net zoals hij het gezag

van de raad in de plaatselijke samenleving had verdedigd, was hij voorstander van een sterke Kamer. Hij verzette zich met succes tegen zelfopgelegde beperkingen. Een mooi voorbeeld is het ordedebat op 1 en 3 juni 1850 over de vrijheid van de Kamer om verzoekschriften in behandeling te nemen. Tot dat moment werd een verzoekschrift dat over een zaak ging die tot de bevoegdheid van de regering behoorde niet in behandeling genomen. De Fremery betoogde dat als er een onderliggende redenering bestond die wel tot de bevoegdheid van de Kamer behoorde het verzoekschrift in behandeling genomen moest worden. Hij gaf als voorbeeld een zakelijke transactie van de regering. Daar ging de Kamer niet over. Maar als in het verzoekschrift werd gesteld dat de regering bij die transactie in strijd met de wet had gehandeld dan was het wel degelijk een zaak voor de Kamer. Met 25 tegen 18 deelde de Kamer zijn mening.

De Fremery was voorstander van een belastingstelsel waarbij de sterkste schouwers de zwaarste lasten moeten dragen.⁶² Daarom wilde hij een aanzienlijke vermindering van de accijnzen, met name indien ze onevenredig zwaar op de lagere inkomens drukten.

Een initiatiefvoorstel in 1852 van onder anderen De Fremery om de accijns op het slachten van schapen en varkens vooralsnog niet te innen, werd door de regering overgenomen, maar daar bleef het bij. Dat lag niet aan De Fremery, die in de Kamer bij herhaling pleitte voor minder accijnzen en meer directe belasting. Hij hield een voor ons interessant betoog bij de behandeling van de Gemeentewet, omdat hij daarin de financiële positie van de stad Leiden en de positieve gevolgen voor de lokale economie van de afschaffing van de plaatselijke accijns op de turf in 1839 als voorbeeld noemde. Toen de Kamer ongelovig reageerde, zei hij goed te weten waarover hij sprak. Voor zijn bedrijf kocht hij 80 à 100 scheepsladingen turf per jaar en bovendien woonde hij tegenover de turfmarkt (aan het eind van de Oude Vest). *Neemt U de trein en komt zelf kijken.*⁶³

Samenvattend kan De Fremery getypeerd worden als een vroege vooruitstrevende liberaal, maar niet als een revolutionair.

Dagblad De Grondwet

In de publiciteitsoorlog rond De Fremery waren het met name de kranten *De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode* en *De Nederlander* die vijandig waren. Geen wonder, want die bladen hoorden tot de invloedssfeer van Floris van Hall en diens regering.⁶⁴ De verdediging van Jan de Fremery gebeurde vanaf 1851 door de *Arnhemsche Courant*, en ook dat was geen wonder, want dat blad was eigendom

van Thorbecke-aanhangers: eerst Thieme en na diens dood in 1847 van de Leidenaren N. Olivier en J. Kneppelhout (de schrijver Klikspaan).⁶⁵ Broer W.C.D. Olivier had de dagelijkse leiding van de krant.⁶⁶ Andere landelijke bladen hielden zich over De Fremery op de vlakte of schreven helemaal niet over hem, zoals de *Leydsche Courant*.

In 1853 raakte Kneppelhout onder de invloed van de Aprilbeweging en dreigde de *Arnhemse Courant* anti-Thorbecke te worden. Dat werd verhinderd doordat De Fremery Kneppelhout uitkocht, maar de *A.C.* was toch teveel *een plaatselijk blaadje*. Daarom werd door een aantal liberalen in 1853 het landelijke dagblad *De Grondwet* opgericht. Hoofdredacteur was I. Lion Jz., de belangrijkste medewerker was Abraham Montagne, eerste klerk van de Leidse Secretarie en Rekenkamer, die na 1860 naast zijn ambtelijke baan hoofdredacteur was van het *Leidsch Dagblad*. *De Grondwet* was geen succes. Al op 29 september 1855 verscheen het laatste nummer. De Fremery was lid van de Commissie van Toezicht⁶⁷ op de redactie en was betrokken bij de financiering van de krant.⁶⁸

In 1867 schreef Montagne, die na een conflict met de liberalen het hoofdredacteurschap van het *Leidsch Dagblad* had moeten neerleggen:

*Thorbecke verraste zijn vriend De Fremery te Leiden, kort voor diens dood, met het bericht dat hij zijn zwager tot burgemeester van Koudekerk had voorgedragen, zeker tot erkenning van de aanzienlijke geldelijke opofferingen, die hij aan de ondersteuning van het Thorbeckianisme had ten koste gelegd. Wij menen ook uit volle overtuiging veel te hebben gedaan in het belang der staatkundige richting, die naar de heer Thorbecke werd genoemd [zonder een beloning te willen of te krijgen].*⁶⁹

Constitutionele Vereniging en Indisch Genootschap

De Fremery probeerde niet alleen een liberaal dagblad van de grond te krijgen, hij was ook betrokken bij pogingen de versnipperde Nederlandse liberalen organisatorische eenheid te geven.

In 1854 was hij een van de initiatiefnemers van de Constitutionele Vereniging (te Amsterdam). Uit Leiden was behalve De Fremery ook advocaat en raadslid N. Olivier aanwezig. Deze vereniging leidde enige jaren een zieldogend bestaan.

Meer succesvol was het in 1854 opgerichte Indisch Genootschap te 's-Gravenhage onder de zinspreuk 'Onderzoek leidt tot Waarheid', waarvan De Fremery medeoprichter en de eerste jaren secretaris was.⁷⁰ Zijn belangstelling voor de kolonie was in zijn adelporstperiode gewekt. Het Genootschap had een

De Lange Mare. De Fremery woonde hier aan de rechterkant op kamers. Foto H.G.A. Obreen. Coll. RAL.

duidelijke liberale signatuur. In de Grondwetten van 1815 en 1840 was het bestuur over de koloniën aan de Koning opgedragen. De Staten-Generaal hadden er niets over te zeggen en werden ook niet geïnformeerd. In Thorbeckes Grondwet van 1848 veranderde dat en de liberalen beseften dat meeregeren inhield geïnformeerd te moeten zijn.

De meeste leden van het Genootschap woonden in Den Haag, in Leiden was ook professor S. Vissering lid. De belangstelling bij de Leidse liberalen voor koloniale vraagstukken was blijkbaar gering, de afzet van hun producten in de koloniën liep via de Nederlandsche Handel-Maatschappij.

Overlijden

Aan het eind van de vijftiger jaren werd het stil rond De Fremery. Thorbecke had de moed opgegeven om hem weer in de Kamer te krijgen. De gezondheid van De Fremery verhinderde in toenemende mate het reizen, naar het kiesdistrict of zelfs naar Den Haag. Hij had zich al eerder uit de leiding van de Zoutkeet terug-

De Pieterskerkgracht, gezien vanuit De Fremery's woonplek. Foto H.G.A. Obreen. Coll. RAL.

getrokken en de directeurswoning ingeruild voor kamerbewoning op de Lange Mare 72, nog later Pieterskerkgracht 20. In 1859 legde hij het secretariaat van het Indisch Genootschap neer, omdat het reizen naar Den Haag hem te zwaar viel.

Toen hij op 19 november 1865 overleed, had hij een periode van langdurige ziekte doorgemaakt. Ruim een jaar eerder schreef hij aan Robert Fruin: *Amice! Ik lig sinds maanden plat te bed en kan zelfs in bed niet opzitten; het plat-liggend schrijven valt mij zeer moeilijk en toch wilde ik U een woord schrijven [...]*. De rest van de brief gaat over de beste strategie om Groen van Prinsterer te bestrijden.⁷¹

Het In Memoriam in de *Leydsche Courant* was tamelijk kort: *In de onderscheidene betrekkingen heeft hij zich doen kennen als een man van groote kunde en van vrijzinnige beginselen*. Het *Leidsch Dagblad* (op dat moment was A. Montagne nog hoofdredacteur) schreef uitgebreider: *na langdurig lichamelijk lijden overleed alhier [volgt opsomming functies] die in deze betrekkingen zich door een uitgebreide kennis, scherpzinnigheid van oordeel en een groote mate van vrijzinnigheid en*

verdraagzaamheid onderscheidde. Bovendien nam de krant een aantal maanden later een uitgebreid levensbericht over, uitgesproken op de jaarvergadering van het Indisch Genootschap.⁷²

Er werd over gezwegen dat de politieke carrière van deze begaafde man niet echt van de grond gekomen was. De opvattingen van De Fremery, hoe respectabel of zelfs gewoon ze ons nu toeschijnen, waren voor zijn tijd te radicaal. Belangrijk was ook de beschuldiging van belastingontduiking, vanuit Leiden aangewengeld. De *redeloze partijschappen* voortgekomen uit het Huiszittenhuisconflict (waarbij, zoals hiervoor vermeld, De Fremery betrokken was geweest!) hadden hun fatale werk gedaan.

Johannes Andreas werd begraven op Groenesteeg, graf 92, waar niet alleen leden van de familie De Fremery, maar ook van de familie Cunaeus begraven liggen. Zijn jongere broer Piet was inmiddels met succes actief in de Leidse politiek.

Noten

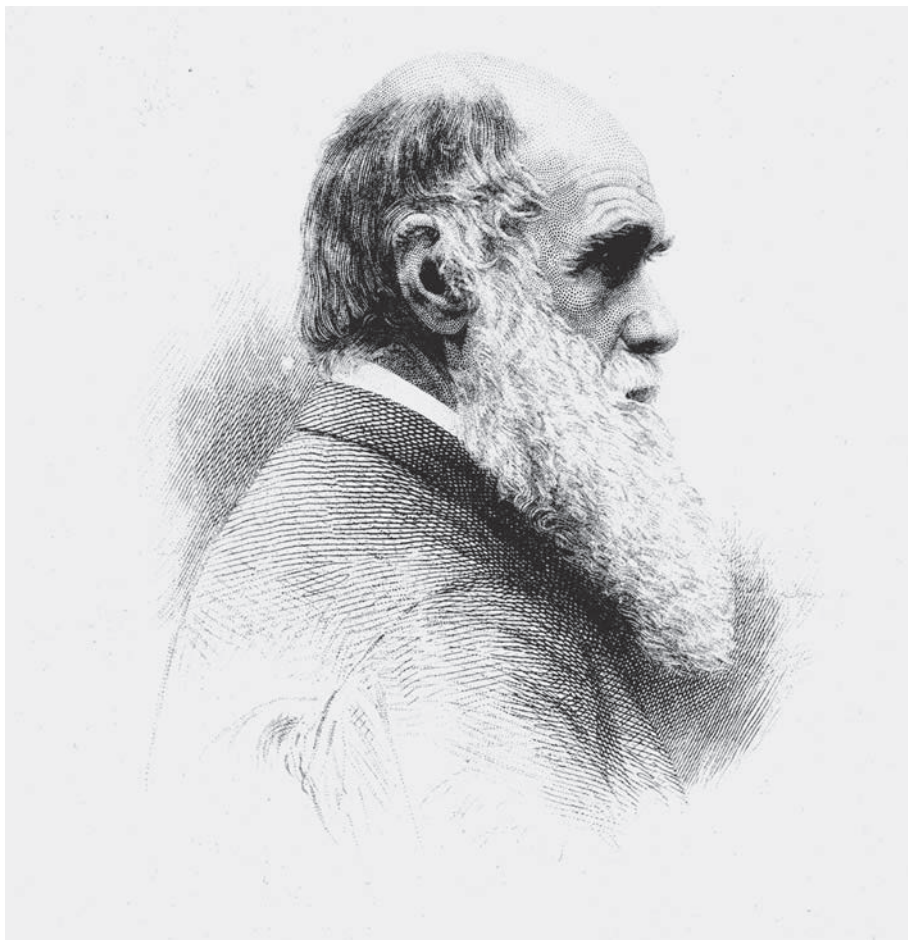
- 1 De rijksaccijns op zout had de vorm van een invoerbelasting.
- 2 Toespraak door N. van Beeftingh voor de Leidse conservatieve kiezersvergadering op 17 augustus 1850, instemmend geciteerd in *De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode* van 21 september 1850.
- 3 Ron de Jong, *Van standspolitiek naar partij-loyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887* (Hilversum 1999).
- 4 *Nederland's Patriciaat* 33 (1947).
- 5 Moeder De Fremery, in 1749 weduwe geworden, ging in 1751 in Leiden wonen, waar oudere broers van Jacobus studeerden.
- 6 Hij was tot aan zijn dood aandeelhouder van de Zoutkeet. Bij de processen tegen het bedrijf voor het Provinciaal Gerechtshof was hij niet als rechter betrokken.
- 7 In 1835 trouwde Jans jongere broer Piet met een zusje Cunaeus.
- 8 In *Nederland's Patriciaat* staat bij J.A. de Fremery ook nog: Hoogheemraad van Rijnland. Dat klopt niet.
- 9 Het hofje had twee regenten. Bij een vacature benoemde de overblijvende regent de nieuwe. Zo benoemde Jan in 1857 zijn zoon Andreas tot mederegent. In de inleiding bij de inventaris van het hofje wordt een overzicht gegeven van de regenten, allemaal uit de families De Fremery, Cunaeus en Du Rieu.
- 10 Het andere nieuwe raadslid dat jaar was baron Taets van Amerongen, gehuwd met een nichtje Cunaeus. Familiebanden speelden nog steeds een belangrijke rol in de Leidse elite.
- 11 Leiden had zich tegen de drooglegging verzet, maar in 1839 was de hiertoe strekkende wet aangenomen en in 1840 werd begonnen met de Ringdijk en -vaart. Leiden procedeerde tot 1859 om een financiële tegemoetkoming.
- 12 Robert Fruin, 'De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden' in: P.J. Blok, P.L. Muller en S. Muller Fz. (eds.), *Robert Fruin's verspreide geschriften met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*. Deel VII: *Kritische studiën over geschiedbronnen* ('s-Gravenhage 1903) 165.
- 13 *Memorie over het recht van Leiden op den Haarlemmermeer* (Leiden 1844).
- 14 *Handelingen der jaarlijksche algemeene vergadering der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, 1844 p. 68 en 1845 p. 60. Ook zijn oom en zijn oudere broer waren lid.
- 15 J.H. von Santen, 'De Amstelsociëteit: liberale organisatie in Nederland in de jaren 1846-1851' in: [W.W. Mijnhardt e.a.], *Figuren en figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J.C. Boogman* (Groningen 1979), met ledenlijsten.
- 16 Het gaat om kleine aantallen leden, hoewel Leiden na Amsterdam de grootste afdeling van de Amstelsociëteit was. In Leiden waren in totaal 29 personen lid van een van de twee of beide verenigingen. Net zoals bij de ondertekenaars van de petities in 1845 ontwikkelde een deel van de leden zich in de hierop volgende jaren tot geharnaste conservatieven of antirevolutionairen. Het Huizittenhuisconflict van 1848 werkte hierbij als oorzaak en katalysator.
- 17 Besluiten van de Raad van 27 augustus, 23 september 1846 en *Leydsche Courant* van 2 oktober 1846.
- 18 Blijkens G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (eds.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Dl. V: *1845-1853* (Den Haag 1996) 150, brief 91 was dit Thorbecke.
- 19 Montagne beschikte als ambtenaar (hij was chef van de Leidse Secretarie en Rekenkamer) natuurlijk wel over de begroting,

- maar had niet de vrijheid daarover te publiceren. De Fremery, lid van de raadscommissie Financiën, die de ontwerpbegroting maakte, stelde de *particulier* Montagne de begroting ter hand, zodat publicatie, met een uitgebreide toelichting, mogelijk was. Regionaal Archief Leiden (RAL), Bibl. 18707 deel, A. Montagne Iz., *Handleiding tot de kennis der plaatselijke begrotingen, bijzonder van die der stad Leyden*. (Leiden 1848) III (Voorrede). De waarde van dit boek ligt in de uitgebreide toelichting bij elk der begrotingsposten. Omdat de gemeentebegrotingen allemaal volgens hetzelfde model werden opgemaakt, was de handleiding ook voor andere gemeenten van belang.
- 20 Besluiten van de Raad van 18 februari 1847.
 - 21 In 1841 werd de familie Weyland uitgekocht, maar de firmanaam *Weyland & De Fremery* bleef gehandhaafd.
 - 22 Voor de laagste inkomens, die in sterke mate waren aangewezen op aardappels voor hun voeding, was consumptiezout van groot belang. De mislukte aardappel oogst van 1846 werkte sterk door in het bedrijfsresultaat van de Zoutkeet volgens het provinciaal jaarverslag. De zoutaccijns drukte dus, net als sommige andere accijnzen, onevenredig zwaar op de laagste inkomens. Zout was verder van belang voor de landbouw (boter, kaas!) en diverse industriële processen, bijvoorbeeld het leerlooien.
 - 23 Een beschrijving van het Katwijkse graderwerk staat in J.P. van Brakel, 'Een gepekelde geschiedenis. Van Katwijks zee-water tot Leids kaaszout', *Leids Jaarboekje* 68 (1976) 158-171. Inmiddels is veel nieuw materiaal beschikbaar gekomen, waardoor dat artikel op onderdelen gedateerd is. Op mijn wandelingen in Duitsland ben ik verschillende nog werkende graderinstallaties tegengekomen van dezelfde constructie en maatvoering als de Katwijkse: Bad Rothenfelde, Bad Kreuznach, Bad Dürkheim. Zoutwaterbronnen leveren hier de grondstof. De zoutwinning door het graderwerk is nodig voor de erkenning als kuuroord vanwege de veronderstelde geneeskrachtige werking van zilte wind, zoals aan zee.
 - 24 RAL, toegangsnummer 547, Archief N.V. De Leidsche Zoutkeet v/h de Fa. Weyland & De Fremery, 1570-1957 (1965) [verder: Archief Zoutkeet], inv.nr. 271.
 - 25 Uit de discussies in de Kamer bij de wetsvoorstellen in 1844, 1851 en 1852, met inbegrip van de petitie van zoutzieders, en ook bij de Parlementaire Enquête in 1853 over de zoutaccijns, wordt het beeld van een zeer fraudegevoelige bedrijfstak bevestigd. Door de Kamerontbinding van april 1853 is deze enquête niet afgemaakt (tot 1874 gold 'Sluiten is stuiten'), zodat ze in de meeste overzichten ontbreekt. Het was de eerste keer dat de Kamer van het enquêterecht gebruikmaakte.
 - 26 Van dit wetsvoorstel ging het gerucht dat het concept door De Fremery geschreven was.
 - 27 Het wetsontwerp en de daarop volgende discussies hadden het over graderwerken in het algemeen, maar iedereen wist dat er in heel Nederland maar één graderwerk was.
 - 28 Nederland telde op dat moment 83 zoutziederijen, iets minder dan de helft gebruikte zeewater als grondstof. Overzicht bij wetsontwerp in: *Handelingen Tweede Kamer 1844-1845* [opgenomen in *Verslag der handelingen van de Staten-Generaal*], Bijlagen p. 346.
 - 29 *Handelingen Tweede Kamer 1844/1845*, vergadering van 26 april 1845: adres binnengekomen in de vergadering van

- 30 april (p. 336) samenvatting en bespreking van het adres. Een afschrift van de brief bevindt zich in het Familiearchief Du Pui en aanverwanten (RAL, toegangsnummer 249a) voorlopig inv.nr. 83.
- 30 *Handelingen Tweede Kamer* 1850/1851, Bijlagen p. 376 sub 8.
- 31 RAL, Familiearchief Du Pui en aanverwanten, voorlopig nr. 291: (gedrukte) *Brief van J.A. de Fremery aan den hoogleraar G.J. Mulder* (Leiden 1851).
RAL, Bibl. 83863: G.J. Mulder, *De afkoop van het gradeerwerk te Katwijk* (Utrecht 1851).
- 32 *Handelingen Tweede Kamer* 1851-1852, ingekomen 22 maart 1852.
- 33 Door de nieuwe wettelijk voorgeschreven berekening van de zoutopbrengst van het gradeerwater zou het gradeerwerk zelfs verliesgevend zijn. RAL, toegangsnummer 249, Familiearchief Bucaille, inv.nr. 31, brief 16 april 1853 van aandeelhouder mr. P.J. de Fremery (de rechter) aan zijn neef P.J. de Fremery, die de dagelijkse leiding van broer Jan inmiddels had overgenomen.
- 34 *Handelingen Tweede Kamer* 1851-1852, 30 maart 1852.
- 35 RAL, Archief Zoutkeet, inv.nr. 276.
- 36 Hooykaas en Santegoets (eds.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Dl. V, 150, brief van Thorbecke aan G.J. Roosegaarde c.s. te Zutphen.
- 37 Vader Pieter Pama de Kempenaer woonde van 1811, toen zijn zoon ging studeren, tot zijn dood in 1841 op de Oude Singel 56 en was lid van de gemeenteraad geweest, maar zijn zoon was na het voltooiën van zijn studie in Arnhem advocaat geworden.
- 38 H.J. Smit (ed.), *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap*. Vierde dl.: *Briefwisseling*, 3e dl.: 1848-1866 ('s-Gravenhage 1949) 903, brief aan Bodel Nyenhuis, 29 november 1849.
- 39 *De Nederlander, Nieuwe Utrechtse Courant*, in 1849 onder redactie van prof. J. van Hall, een broer van de oud-minister F.A. van Hall (van wie gezegd werd dat hij zijdelings toezicht uitoefende op de krant) en hun zwager prof. C.A. den Tex, bestreed op 4 december 1849 Thorbecke uiterst fel. In een terloops zinnetje staat dat De Fremery kandidaat is gesteld om de opvattingen van Thorbecke in de Kamer binnen te smokkelen (cursivering in het origineel).
- 40 *De Nederlander*, 15 december 1849 (waarschijnlijk een dag eerder verschenen dan de datum aangeeft; dat gebeurde wel vaker in die tijd).
- 41 J.L. van Essen (ed.), *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap*. Zesde dl.: *Briefwisseling*, 5e dl.: 1827-1869 ('s-Gravenhage 1980) 195, brief van professor Van Assen, 20 november 1849.
- 42 Professor Van Oordt was een van de Hervormde kerkenraadsleden die in het voorgaande jaar met politiegeweld uit het door hen bezette Huyszittenhuis was verwijderd, wat hem niet milder stemde tegenover Thorbecke, die het College van B en W tot deze ontruiming zou hebben opgestookt; Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijschappen: bestuur en politiek' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden, De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 120-121.
- 43 Brief van 14 december 1849, geciteerd in: W. Verkade, *Thorbecke als Oost-Nederlands patriot* (Arnhem 1974).
- 44 Rechter P.I. de Fremery, aandeelhouder van de Zoutkeet, was niet bij deze uitspraak betrokken.
- 45 *Weekblad van het Regt*, 10 mei 1847.
- 46 *Weekblad van het Regt*, 19 juli 1847. Het 'kantoor der in- en uitgaande regten, Rijks en Stads Accijnsen' is hier afgekort tot

- belastingdienst.
- 47 *Handelingen Tweede Kamer* 1844/1845, p. 322-347, bijlage bij het wetsontwerp.
 - 48 Ondernemers als De Fremery hadden niet alleen bezwaar tegen het accijnsstelsel omdat het een onrechtvaardige belastingdruk veroorzaakte, maar ook omdat de bedrijfsvoering werd bemoeilijkt door de administratieve rompslomp. In het hier beschreven geval kon niet snel gereageerd worden op het verzoek van een middenstander om zout te leveren, want eerst moest op het belastingkantoor een geleidebiljet gehaald worden. De verleiding om een partij zout, eigenlijk bestemd voor een ander, te leveren is dan groot. Ervan uitgaande dat geen dubbel gebruik heeft plaatsgevonden.
 - 49 Hoe dat kon? Incompetentie, misleiding of corruptie bij de ijking van zeewater- en graaierwaterschuiten werden geopperd bij de Parlementaire Enquête.
 - 50 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 23 mei 1851. De stiptheidsactie van de belastingambtenaren in 1845 kwam een paar dagen na de brief van de Zoutkeet dat men wel van het graaierwerk afwilde.
 - 51 *Handelingen Tweede Kamer* 1849/1850, p. 389-391.
 - 52 Toespraak in de Stadsgehoorzaal op 17 augustus 1850. In een ingezonden brief in *De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode* van 21 september 1850 wordt een deel van deze toespraak geciteerd.
 - 53 *De Nederlander*, sinds enige tijd eigendom en onder hoofdredactie van Groen van Prinsterer, noemde De Fremery hierbij *een der meest getrouwe en bekwame vrienden* van Thorbecke (31 augustus 1850). In tegenstelling tot Van Hall smeed Groen niet met modder.
 - 54 Van Essen, *Groen van Prinsterer*, mededeling door prof. van Assen op 8 augustus 1850.
 - 55 Ibidem, als hiervoor.
 - 56 De Aprilbeweging: een protestantse massabeweging in 1853, gericht tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland maar voor de aanstichters nog meer gericht tegen Thorbecke die de schuld kreeg van dit herstel. Het leidde tot de val van het eerste kabinet-Thorbecke.
 - 57 Hij moest het afleggen tegen J. van Lennep, die tevreden aan Groen van Prinsterer schreef: *De Rijksadvocaat* [= Van Lennep zelf] *volgt den sluiker, dat is zoo in den regel.*
 - 58 Brieven van R. Fruin van 13 juni resp. 16 juni 1854, beide aan W. Siewerts van Reesema, in H.J. Smit en W.J. Wieringa (eds.), *Correspondentie van Robert Fruin, 1845-1899* (Groningen 1957). Ossige Taets is P.H. baron Taets van Amerongen, die gekozen werd.
 - 59 G.J. Hooykaas en F.J.P. Santegoets (eds.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Dl. VI: 1853-1862 (Den Haag 1998) 144, brief aan B.W. Blijdenstein, 28 december 1854.
 - 60 Ibidem, 230, brief aan B.W. Blijdenstein, 23 mei 1856.
 - 61 *De 's-Gravenhaagsche Nieuwsbode* 21 september 1850.
 - 62 *Handelingen Tweede Kamer* 1851-1852, p. 934 sub 1 tot en met 4. Het betoog is ongebruikelijk uitgebreid geciteerd in de *Leydsche Courant*, 2 juni 1851.
 - 63 *Handelingen Tweede Kamer* 1850/1851, 28 mei 1851, p. 994. Opmerkelijk in het betoog is verder een lofzang op Gogel en diens belastingstelsel van 1807.
 - 64 R. van der Meulen, *De Courant* (Leiden 1885).
 - 65 Hooykaas en Santegoets (eds.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*. Dl. VI, 49, noot.
 - 66 J.H. von Santen, 'Een verstokt Thorbeckeaan, mr. W.C.D. Olivier' in: E.

- Jonker en M. van Rossum (eds.), *Geschiedenis en cultuur. 10 opstellen* (s-Gravenhage 1990).
- 67 Sommige Thorbecke-liberalen die een toenadering zochten tot gematigde conservatieven beschuldigden De Fremery en Olivier ervan te radicaal te zijn in de krant. Reesema aan Fruin in Smit en Wieringa, *Correspondentie Fruin*, brief 35 van 14 juni 1854 en in J. van Heijst, 'Robert Fruin in brieven en andere stukken', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 77 (1963), brief 23 van 17 juni 1854.
- 68 Lion beschrijft in *Mijn staatkundig leven. Bijdrage tot de kennis der dagbladpers in Nederland* (s-Gravenhage 1865), Bijlage XII, de financiële afrekening met De Fremery.
- 69 *Nieuw Leidsch Dagblad*, 17 april 1867. Die zwager was Everhard Hendrik Jan Cunaeus, in 1865 burgemeester van Koudekerk. Hij was een broer van De Fremery's vrouw.
- 70 In 1850 ging het gerucht dat hij gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië zou worden. Prof. Van Assen aan Groen, Van Essen, *Groen van Prinsterer*, 55, 8 augustus 1850. Het Indisch Genootschap ging uiteindelijk op in het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, thans te Leiden.
- 71 Brief van J.A. de Fremery, 6 juli 1864 aan R. Fruin; Smit en Wieringa, *Correspondentie Fruin*, 145. Voorts advertentie 22 november 1864 dat hij niet meer herkozen wil worden als lid van de Kamer van Koophandel wegens voortdurende ongesteldheid. In de vacature werd broer Piet gekozen.
- 72 Verslagen der Algemeene vergaderingen van het Indisch Genootschap 1861-1865, p. 376-377, uitgesproken door voorzitter P.J. Bachiëne, die De Fremery ook als Kamerlid had meegemaakt. Hij noemt enige aardige bijzonderheden over de jeugd van De Fremery, bijvoorbeeld met betrekking tot de buskruitramp.

Charles Darwin. Naar een foto door O.G. Rejlander, 1874.

De ontvangst in Leiden van Darwins *On the origin of species*

Rinny E. Kooi

Wetenschapsbeoefening kan niet zonder uitwisseling van gegevens en gedachten met vakgenoten in binnen- en buitenland.¹ Dat is in onze tijd met zijn snelle digitale communicatiemogelijkheden zo, maar ook in het verleden was dat het geval. De Leidse universiteit is sinds het begin van haar bestaan in veel opzichten een internationaal trefpunt van wetenschapsbeoefenaars geweest. Het behoeft daarom geen verbazing te wekken dat de opvatting van Charles Darwin (1809-1882) over de oorsprong van soorten al snel na de publicatie ervan ook in Leiden bekend werd. Toen Charles Darwin in 1859 zijn theorie, beschreven in zijn boek *On the origin of species*, had gepubliceerd, werd deze door de Leidse wetenschappers echter niet onmiddellijk hartelijk welkom geheten. Zij namen in het algemeen kennis van de inhoud en keerden zich er vervolgens van af. Er is wel heftig gediscussieerd tussen voor- en tegenstanders, maar van die discussies is bijna niets opgeschreven. Vanuit Leiden (en elders in Nederland) zijn er wel altijd contacten geweest met Darwin en is er met hem gecorrespondeerd. Uiteindelijk is hem in Leiden met het toekennen van een eredoctoraat universitaire erkenning gegeven. Charles Darwin is nooit in Leiden geweest, zelfs niet voor het in ontvangst nemen van zijn eredoctoraat. Dit wegblijven paste overigens geheel in zijn levenswijze en bovendien liet zijn lichamelijke conditie het niet toe veel op reis te gaan. Zijn leven speelde zich na zijn reis op de Beagle geheel af in het plaatsje Downe bij Londen. Van daaruit onderhield hij zijn talloze contacten met wetenschappers over de hele wereld, onder wie zo'n vijftig personen uit Nederland. Er zijn meer dan 14.500 brieven bewaard gebleven, waarvan een aantal in Leiden te vinden is in de bibliotheken van de universiteit, het Nederlands Centrum voor Biodiversiteit (NCB) Naturalis, het Museum Boerhaave en het Regionaal Archief van Leiden.

Het is daarom vanzelfsprekend dat het Darwinjaar 2009 ook aan Leiden niet

Rinny E. Kooi (1948) is als bioloog verbonden aan de Universiteit van Leiden. Zij promoveerde op een evolutiebiologisch onderwerp.

onopgemerkt is voorbijgegaan. Er zijn tentoonstellingen georganiseerd in Naturalis en in het Museum Boerhaave. Er waren discussiebijeenkomsten en lezingen, onder meer in het kader van het Studium Generale van de universiteit. Tijdens het Leids Film Festival vond op 1 november 2009 de Nederlandse première plaats van de film 'Creation'.

De herdenking van het geboortjaar van Darwin en vooral de min of meer toevallige ontdekking dat een door mij gevonden portret van hem een origineel exemplaar is, waren voor mij aanleiding op zoek te gaan naar 'sporen' van Darwin in Leiden.

De eerste contacten van de familie Darwin met Leiden

Mijn verhaal begint bij Robert Darwin (1766-1848), de vader van Charles. Hij kwam in 1784 naar Leiden om te promoveren, ongetwijfeld op advies van zijn vader, Erasmus Darwin (1731-1802). Erasmus studeerde rond 1753 medicijnen in Edinburgh, waar een aantal hoogleraren les gaf die in Leiden bij Boerhaave (1668-1738) gestudeerd hadden.² Erasmus Darwin had waarschijnlijk daardoor een goede indruk van de universiteit van Leiden. De reputatie van Leiden wordt ook bevestigd in publicaties van gezelschappen waarvan Erasmus lid was.³

Robert reisde in 1784 samen met zijn studiegenoot Peter Crompton (1760-1833) naar Leiden. Zij schreven zich op 20 oktober in bij de universiteit en gingen wonen aan de Apothekersdijk, vermoedelijk op nummer 21 bij Abraham Delfos (1731-1820).⁴ Ongetwijfeld heeft Erasmus Darwin zijn netwerk in de (medische) universitaire wereld gebruikt toen hij op zoek was naar een adres waar zijn zoon kon wonen.⁵ Abraham Delfos moet in Leiden bekend zijn geweest door zijn anatomisch tekenwerk in de medische wereld. Hij stond sinds 11 april 1778 ingeschreven bij de universiteit, met 'plaatsnijder' als beroepsaanduiding.⁶ Hij werkte als graveur (plaatsnijder) van illustraties in wetenschappelijke boeken. Ook zijn zoon Pieter Leonard stond, sinds 12 oktober 1782, bij de universiteit ingeschreven.⁷ Beiden waren lid van *Ars Aemula Naturae*, waarvan Abraham Delfos in 1762 directeur werd.⁸ Na de opheffing van *Ars* in 1795 zorgde hij ervoor dat dit in 1799 werd heropgericht.⁹

Op 26 februari 1785 promoveerde Robert Darwin op een medisch proefschrift over het gezichtsvermogen met als titel *Experimenta nova de spectris seu imaginibus ocularibus coloratis, quae, objectis lucidioribus antea visis, in oculo clauso vel averso percipiuntur*.¹⁰ In de biografie over Erasmus Darwin is te lezen: 'It [het proefschrift] is well written, in a mature style. Was Erasmus at work under

'Gezicht van de Borstel-brug naar de Hoog-straat te Leiden', met links de Apothekersdijk. Ongeveer in het midden woonde Robert Darwin. Gravure door N. van der Meer junior, 1764.

a filial pseudonym?' Het is niet onmogelijk dat Erasmus een aandeel had in de totstandkoming van het proefschrift van zijn zoon. Dat was in die tijd niet ongebruikelijk.¹¹ Ook Crompton promoveerde in Leiden, op 18 februari 1785, op een medisch proefschrift met als titel *De catarrho*.¹²

Studie en de reis met de Beagle

In 1786 vestigde Robert Darwin zich als arts in Shrewsbury,¹³ de stad waar op zondag 12 februari 1809 zijn zoon Charles Robert Darwin werd geboren. Na een weinig succesvolle schoolperiode vertrok Charles naar Edinburgh voor een studie medicijnen. Daar bracht hij ook niet veel van terecht. Vervolgens zond zijn vader hem naar Cambridge, om daar theologie te studeren. Hoewel dat vak hem maar matig interesseerde, bracht hij het wel tot een goed einde. Van de 179 studenten die in 1831 jaar examen deden, bezette hij onder de beste studenten de tiende plaats.¹⁴

Darwin was als jongen een hartstochtelijk verzamelaar van schelpen, insecten,

Kiekenkief (*Circus cinereus*),
Coll. NCB Naturalis.

munten en mineralen en hij had eveneens belangstelling voor natuurlijke historie en plantennamen. Hij volgde naast de studie theologie colleges en werkgroepen plantkunde bij John Stevens Henslow (1796-1861). Hij kwam veel bij Henslow thuis en maakte met hem lange wandelingen. Ze werden goede vrienden. Door toedoen van Henslow kreeg hij een introductie bij kapitein Robert FitzRoy (1805-1865) voor de wereldreis op de Beagle. George Peacock (1791-1858), een hoogleraar wiskunde in Cambridge die ook deelnam aan de werkgroepen plantkunde, stimuleerde zijn deelname aan deze reis.¹⁵

De Beaglereis vond plaats tussen 1831 en 1836 en heeft grote betekenis gehad voor de wetenschappelijke arbeid die Darwin daarna heeft verricht. Volgens Francis Darwin, de zoon van Charles, zou zijn vader voorafgaand aan de Beaglereis hebben gezegd: 'My second life will then commence and it shall be as a birthday for the rest of my life.'¹⁶

Darwin heeft tijdens de reis veel vondsten gedaan waarvan het materiaal in de loop der jaren in diverse collecties is terechtgekomen. In de 'collectie vogels' van NCB Naturalis vinden we daarvan voorbeelden, die op de speciale Darwin-tentoonstelling in 2009 te zien waren. Op de Galapagoseilanden ontdekte Darwin een groep gorzen – later genoemd Darwinvinken – waarvan hij 31 exemplaren verzamelde. Van deze vogels zijn er uiteindelijk vijf in de collectie van NCB Naturalis terechtgekomen. In 2008 is in Naturalis ontdekt dat men ook

nog een vogel in de collectie heeft die in 1833 door Darwin is meegenomen. Het gaat om een kiekendief (*Circus cinereus*) van de Falkland Eilanden.

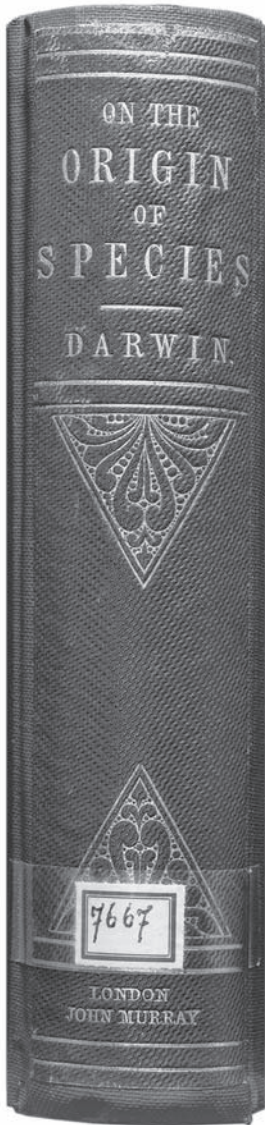
On the origin of species

Nadat Darwin terugkwam van zijn reis begon hij zijn geologische, zoölogische en botanische gegevens uit te werken en de resultaten daarvan in omvangrijke boeken te publiceren. Zijn reisverslag werd in 1839 gepubliceerd en is te vinden in de Universiteitsbibliotheek Leiden (UBL).¹⁷ Tussen 1838 en 1843 redigeerde Darwin de delen die de zoölogische resultaten van de reis bevatten. Verscheidene wetenschappers hebben hem geholpen met de bewerking van het verzamelde materiaal. De verzameling fossielen is bewerkt door Richard Owen (1804-1892), die van de zoogdieren door George Waterhouse (1810-1888), de vogels door John Gould (1804-1881), de vissen door Leonard Jenyns (1800-1893) en de reptielen door Thomas Bell (1792-1880).¹⁸ Darwin schreef tevens een indrukwekkend boek over koraalriffen en koraaleilanden.¹⁹ In dezelfde periode begon Darwin ook met uitvoerig onderzoek aan zeepokken en eendenmossels, onderzoek dat uiteindelijk acht jaar zou duren. Hij schreef daarover twee boeken (gepubliceerd tussen 1851 en 1854) die in de UBL en de bibliotheek van het NCB Naturalis aanwezig zijn. De studie over deze groep dieren (Cirripedia) maakte op veel biologen grote indruk. De Leidse hoogleraar dierkunde Jan van der Hoeven (1801-1868) noemde dit het beste en meest volledige werk dat over deze diergroep was verschenen.

Darwin begon in de periode waarin hij de resultaten van zijn reis uitwerkte ook na te denken over zijn 'tree of life-theorie', de theorie over de afstamming van alle levende organismen. In 1839 tekende hij daarvoor de eerste stamboom. In 1844 had hij een concept van het manuscript gereed. Om zijn ideeën te onderbouwen correspondeerde hij met mensen over de hele wereld, ook met wetenschappers in Leiden. Dat heeft hij zijn hele verdere leven gedaan.

In de loop der jaren was Charles Darwin hecht bevriend geraakt met de geoloog Charles Lyell (1797-1875) en de bioloog Joseph Dalton Hooker (1817-1911), die een deel van de planten bewerkte die Darwin tijdens de Beaglereis had verzameld. Lyell en Hooker kenden Darwins gedachten over evolutie en waren op de hoogte van zijn manuscripten. In 1856 wist Lyell Darwin zo ver te krijgen dat deze begon te schrijven aan het boek dat uiteindelijk onder de titel *On the origin of species* zou verschijnen. In het voorjaar van 1858 bezocht Lyell de Utrechtse hoogleraar zoölogie Pieter Harting (1812-1885).²⁰ Tijdens dat bezoek

On the origin of species, *Coll. Museum Boerhaave*.

kondigde Lyell het verschijnen van *On the origin of species* aan. Harting schrijft daarover in zijn autobiografie: 'Ons gesprek liep eenen geruimen tijd over de ontwikkelingshypothese. Hij deelde mij mede dat zijn vriend Darwin een werk

daarover onder handen had, dat zeker sensatie zou maken. Wat hemzelf betrof, zoo aarzelde hij nog haar aan te nemen.²¹

Er waren in Darwins tijd meer ontdekkingsreizigers actief. De Britse bioloog Alfred Russel Wallace (1823-1913) ging in 1848 op expeditie naar de Amazone, en verrichtte tussen 1854 en 1862 onderzoek op de eilanden van Maleisië. Hij kende Darwins werk en correspondeerde met hem. In de zomer van 1858 schreef Wallace een brief aan Darwin en voegde daar een publicatie aan toe met de titel *On the tendency of varieties to depart indefinitely from the original type*. Darwin schrok verschrikkelijk. Het stuk toonde grote overeenkomsten met zijn eigen werk en zijn eigen gedachten over evolutie. Hij was bang dat Wallace hem voor zou zijn met het publiceren van een theorie over natuurlijke selectie, een evolutietheorie dus. Hij maakte Lyell en Hooker deelgenoot van zijn zorgen hierover. Dezen namen het initiatief voor een gezamenlijke presentatie op een bijeenkomst van de Linnean Society in Londen op 30 juni 1858. De publicatie van Wallace en een samenvatting van de theorie van Darwin werden er aangeboden en daarna gepubliceerd. Vervolgens ging Darwin hard aan het werk. Dit leidde ertoe dat op 24 november 1859 zijn werk *On the origin of species by means of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life* (afgekort *On the origin of species*) verscheen. Dit boek was aan het eind van dezelfde dag al uitverkocht. De genoemde publicaties uit 1858 en 1859 zijn in de bibliotheek van het Museum Boerhaave te vinden.²²

Tegenstanders van de evolutietheorie in Leiden

De wetenschappers in Leiden stelden zich tijdens de opgang van de opvattingen van Darwin zeer terughoudend op. Van der Hoeven kwam in het bezit van zowel een Nederlandse als een Duitse vertaling van *On the origin of species*.²³ Hij bezocht ook de grote discussiebijeenkomst die in Oxford werd gehouden naar aanleiding van het publiceren van Darwins evolutietheorie. Van der Hoeven had bezwaren tegen Darwins theorie op zowel wetenschappelijke als godsdienstige gronden. ‘Zolang er dus in het heden geen aantoonbaar bewijs kon worden gevonden dat uit een soort een andere soort kon ontstaan, mochten we er niet van uitgaan dat het in het verleden “anders *wezen kon*” en daarom ook “werkelijk anders *was*”, aldus Van der Hoeven.²⁴

Zowel op de eerste Nederlandse vertaling van Tiberius Cornelis Winkler (1822-1897) als de Duitse van de zoöloog en paleontoloog Heinrich Georg Bronn (1800-1862) is wel wat aan te merken. Winkler liet voorbeelden die hem

niet bevielen weg, voegde eigen waarnemingen toe, verving plantensoorten soms door diersoorten, enz.²⁵ Ook de vertaling van Bronn liet te wensen over.²⁶ Bronn gebruikte volgens Van der Heide zijn vertaling om de onwaarschijnlijkheid van de theorie van natuurlijke selectie te benadrukken. Van der Hoeven kreeg van Darwin deze Duitse vertaling. Het is niet onmogelijk dat de behoudende opvatting van Van der Hoeven door Bronn is versterkt.²⁷ Conservator Bart Grob van het Museum Boerhaave vertelde mij dat er tegenwoordig slechts drie uitgaven van *On the origin of species* uit 1859 in Nederland aanwezig zijn. Alles wijst er op dat de eerste paar jaar na het verschijnen van het boek er geen originele uitgaven van in Leiden beschikbaar waren. Het is dus goed denkbaar dat de kennis over de evolutietheorie in hoofdzaak gebaseerd was op de (Nederlandse en Duitse) vertalingen.

In zijn bezwaren tegen de evolutietheorie stond Van der Hoeven allerminst alleen. De directeur van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie (RMNH), Hermann Schlegel (1804-1884), had op vergelijkbare gronden grote bezwaren. Van der Hoeven en Schlegel konden overigens absoluut niet met elkaar overweg.

Jan van der Hoeven, Coll. Museum Boerhaave.

Dit had onder meer te maken met hun uiteenlopende visie op de taken van het RMNH.²⁸ De negatieve waardering voor *On the origin of species* en zijn auteur zijn vermoedelijk het enige onderwerp waarover Schlegel en Van der Hoeven het ooit in hun leven eens zijn geweest. Beiden waren van mening dat Darwin geen duidelijke bewijzen voor soortvorming leverde.

Er waren behalve Van der Hoeven en Schlegel meer tegenstanders van de opvattingen van Darwin. Dat betrof de Leidse botanicus Willem Frederik Reinier Suringar (1832-1898), maar ook andere wetenschappers dan biologen, zoals Johann Karl Ludwig Martin (1851-1942), de eerste hoogleraar geologie in Leiden, en de invloedrijke moderne theoloog Johannes Hendricus Scholten (1811-1885). Scholten probeerde de natuurwetenschappen serieus te nemen, maar liet het terrein van het menselijk leven liever niet aan hen over.²⁹ 'In Nederland is waarschijnlijk weinig over de evolutietheorie gediscussieerd. Er zijn geen anti-Darwin uitspraken in gepubliceerde vorm te vinden. De discussie heeft zich dan ook in de informele sfeer afgespeeld en is wetenschappelijk nooit op de spits gedreven', schrijft Paulides.³⁰

Voorstanders van Darwin in Leiden

Een verklaard voorstander van Darwin werd Hugo de Vries (1848-1935), die van 1866 tot 1870 biologie studeerde in Leiden en er in 1870 promoveerde. In 1866 kocht hij op een verkoping een Duitse vertaling van Bronn van *On the origin of species*. De Vries liet zich door Darwin overtuigen. Hij bediscussieerde Darwins ideeën met zijn medestudenten en overtuigde ook hen van Darwins gelijk.³¹ De Vries heeft intensief met Darwin gecorrespondeerd en veel later, in 1878, hebben zij elkaar in Engeland ontmoet. Daarover heeft De Vries enthousiast geschreven aan zijn grootmoeder, de aan de Breestraat in Leiden wonende mevrouw Louise Reuvs-Blussé (1801-1896), de weduwe van Casper Jacob Christiaan Reuvs (1793-1835), de eerste hoogleraar archeologie in Nederland.

In 1877 trad De Vries in dienst van de universiteit van Amsterdam, in 1878 werd hij daar hoogleraar. In Amsterdam heeft De Vries veel aandacht geschonken aan het uiterlijk van de nakomelingen van verschillende soorten planten. Hij ontdekte hoe planten kenmerken doorgeven aan hun nageslacht. Pas in 1900, toen De Vries zijn resultaten over erfelijke factoren bij planten ging publiceren, wees de microbioloog Martinus Willem Beijerinck (1851-1931) hem op de 'wetten van Mendel'.³² Deze erfelijkheidsregels waren al in 1865 geformuleerd, maar zijn lange tijd onopgemerkt gebleven. Ook Darwin kende ze niet. De oorzaak daar-

van is dat ze in de Duitse taal waren geschreven, een taal die Darwin niet beheerste. Afgezien daarvan bleven ze ook bij wetenschappers in Leiden onbekend. Dat Beijerinck De Vries heeft gewezen op deze wetten is voor de herontdekking daarvan waarschijnlijk zeer belangrijk geweest.³³ Deze herontdekking en allerlei later onderzoek (dat ook in Leiden plaatsvond) maakt dat de evolutietheorie tegenwoordig veel sterker is onderbouwd dan Darwin zelf kon doen.

Ook de lector zoölogie, Hermanus Hartogh Heys van Zouteveen (1841-1891), was een groot bewonderaar van Darwin en maakte daar geen geheim van. Hartogh had in Leiden zowel rechten als biologie gestudeerd en was in beide vakken gepromoveerd. Nadat hij korte tijd als leraar in het middelbaar onderwijs had gewerkt, was hij in 1867 lector geworden ter ondersteuning van de eerder genoemde Van der Hoeven. Deze overleed reeds in 1868 en Hartogh rekende er op dat hij diens opvolger zou worden. Dat viel tegen. De keuze viel niet op hem, maar op de minder controversiële Emiliius Selenka (1842-1902). ‘Het is vrijwel zeker dat zijn openlijke steun aan Darwin Hartogh Heys van Zouteveen bij curatoren niet populair had gemaakt en dat hij daarom werd gepasseerd’, schrijft Zevenhuizen.³⁴ ‘Uit achting voor zijn voorganger en in de meening dat diens leerlingen ook zijn trouwe volgelingen waren, verzweeg Selenka zijn oordeel over Darwins stelling’, aldus De Vries in zijn schrift met herinneringen.³⁵ Met name Schlegel heeft veel moeite gedaan voor de benoeming van Selenka in Leiden, vermoedelijk omdat hij in hem een tegenstander van Darwin zag. Toen het omgekeerde het geval bleek te zijn, bleef de goede verhouding toch in stand.³⁶ Schlegel en Selenka hadden wel dezelfde opvatting over de functie van het museum.

Tijdens een door Selenka kort na zijn benoeming opgericht dispuut dwong De Vries hem tot kleur bekennen.³⁷ In zijn inaugurele rede stak Selenka daarna zijn bewondering voor het darwinisme niet onder stoelen of banken. Gedurende zijn aanstelling breidde hij zijn gedachten daarover verder uit en heeft hij zijn studenten ‘steeds in de leer geleid, en die in ruimer kring ingang doen vinden.’³⁸ Selenka gaf op boeiende wijze colleges voor biologen, medici en ook theologen, capita selecta voor gevorderden, hield voordrachten en leidde excursies naar het buitenland. Als fervent Darwinist verzorgde hij het onderwijs in de vergelijkende anatomie heel anders dan daarvoor het geval was.³⁹ Zijn invloed op studenten en wetenschappers is groot geweest en hij heeft sterk bijgedragen aan de acceptatie van de evolutietheorie. In 1874 vertrok Selenka naar Erlangen in Duitsland. In de jaren dat hij in Leiden werkte heeft hij zijn visie op Darwins theorie nooit gepubliceerd en daardoor is zijn invloed tot Leiden beperkt gebleven.⁴⁰

Ten tijde van de benoeming van Selenka waren onder de Leidse wetenschappers, naast Hartogh Heys van Zouteveen, slechts enkele verklaarde aanhangers van Darwin te vinden. Onder hen bevond zich de directeur van het Rijksherbarium Friedrich Anton Wilhelm Miquel (1811-1871) en de zoöloog Christiaan Karel Hoffmann (1841-1903).⁴¹ Toen Selenka in 1874 vertrok, werd Hoffmann benoemd tot zijn opvolger. In zijn inaugurele rede op 15 januari 1875 zei hij onder meer: 'De machtigste natuurwet, die uit den eenvoudigen vorm van leven, de cel, door steeds grooter wordende differentiering van hare delingsproducten den oneindigen vormenrijkdom der organismen, waaronder de mensch de hoogste plaats inneemt, heeft doen ontstaan, is de groote wet der arbeidsverdeling, ontwikkeld onder de eeuwige wisselwerking van aanpassing en overerving.'⁴² Hoewel hij in zijn rede de naam Darwin niet noemde, komt zijn ondersteuning van de evolutietheorie in deze woorden duidelijk tot uiting.

Een andere aanhanger van Darwin was Ambrosius Arnold Willem Hubrecht (1853-1915), die centraal stond in een expositie in 2009 van de kunstenares Anna van Suchtelen in het Museum Boerhaave. Hubrecht studeerde in het cursusjaar 1873/1874 in Leiden bij Selenka en hij was van 1875 tot 1882 conservator van de afdeling vissen van het RMNH. Hubrecht correspondeerde met Darwin⁴³ en in 1880 bracht hij hem een bezoek. In diverse publicaties heeft hij verteld dat Darwin een enorme indruk op hem had gemaakt. In zijn biografie schrijft hij over het moment dat Darwins koetsier hem ophaalde bij het station: 'En werkelijk bemerkte ik daar een open wagentje in den vorm van een dogcart waarvan de koetsier onzeker in de rondte keek en toen ook ik vragend op hem afkwam mij dadelijk vroeg: "for Mr. Darwin, Sir?" Ik stapte in en dacht hoe vreemd mij die vraag op eens in de ooren had geklonken, en dat ik mij vijf minuten later toch eigenlijk niets zou verwonderen als de tweede vraag van den koetsier zou wezen of wij onderweg niet even bij Mr. Shakespeare zouden afstappen en of ik goede tijding van de heeren Spinoza en Rembrandt uit Holland meebracht.'⁴⁴

De acceptatie van de opvattingen van Darwin in Leiden

Rond 1870 maakten in Nederland de tegenstanders van de evolutietheorie plaats voor een nieuwe generatie.⁴⁵ De evolutietheorie werd steeds meer algemeen geaccepteerd. Dat bleek onder meer uit de benoeming van Hoffmann tot hoogleraar. De bevestiging van de nieuwe geest vormde ook de feestrede die rector magnificus Adriaan Heynsius (1831-1885) op zondag 8 februari 1875 in de Pieterskerk

Doc. 26

DOWN,
BECKENHAM, KENT.
RAILWAY STATION.
ORFINGTON, S.E.S.

June 3. 1875

Sir

I beg leave to acknowledge the receipt of your obliging letter of Mar 26, and of the Diploma from the University of Leyden. I request that you will be so good, on any fitting

occasion, to present to the Senate of your University my sincere acknowledgments for this distinguished honour, which is most highly gratifying to me. I beg leave to remain

Sir

your obliged & obedient
Servant

Charles Darwin

Brief van Darwin d.d. 3 juni 1875, waarin hij de Leidse universiteit bedankt voor het eredocoraat.
Coll. Universiteitsbibliotheek Leiden.

uitspraak ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de universiteit. Heynsius zei: 'De zekerheid der resultaten is de hoofdzaak, waarom de natuurstudie zich zoozeer ziet geëerd in onzen tijd door de mannen van wetenschap op elk gebied. Het wantrouwen, dat zij aanvankelijk opwekte, omdat hare resultaten met onze overgeleverde begrippen in strijd waren, is voorbijgegaan. In steeds uitgebreider kring worden hare uitkomsten geëerbiedigd.

Een dag later, op 9 februari 1875, werden in de Pieterskerk de eredocoraten uitgereikt. De nieuw aangetreden rector magnificus mr. Johan Theodoor Buys (1828-1893) sprak de *honoris causa* benoemde heren toe. Buys las het besluit van de Academische Senaat voor na dit met een krachtige rede te hebben ingeleid.

‘Onder der honora causa gepromoveerden waren er velen, die met langdurig applaus begroet werden, waaronder de bekendsten die waren Darwin,’⁴⁷ Darwin was echter niet tijdens die plechtigheid aanwezig. In de UBL ligt de bedankbrief van Darwin voor dit eredoctoraat met de volgende inhoud:⁴⁸

Down, Beckenham Kent. Railway Station Orpington S.E.R.

June 3, 1875

Sir,

I beg leave to acknowledge the receipt of your obliging letter of Mar 26, and of the Diploma from the University of Leyden. I request that you will be so good, on any fitting occasion, to present to the Senate of your University my sincere acknowledgements for this distinguished honour, which is most highly gratifying to me. I beg leave to remain Sir your obliged & obedient Servant Charles Darwin.

Portretten

Het was in die tijd niet ongebruikelijk dat wetenschappers elkaar hun portret toezonden. De laatste jaren van zijn leven liet Darwin zich vaak met dat doel portretteren. Een – relatief onbekend – portret van Darwin uit 1879, gemaakt door Sophus Williams (1835-1900), bevindt zich in het Prentenkabinet, onderdeel van de afdeling Bijzondere Collecties van de UBL.⁴⁹ Een aanleiding voor mijn zoektocht naar sporen van Darwin in Leiden was mijn nieuwsgierigheid naar de herkomst van het door mij gevonden portret. Dit is gemaakt in 1874 door Oscar Gustav Rejlander (1813-1875) en is waarschijnlijk in 1877 op diens verzoek gestuurd aan de Utrechtse hoogleraar Pieter Harting.⁵⁰ De begeleidende brief aan Harting bevindt zich in de UBL.⁵¹

De bewondering voor Darwin en de acceptatie van de evolutietheorie werd in 1877 vanuit ons land duidelijk tot uitdrukking gebracht met de aanbidding aan Darwin van een album met portretten van zijn aanhangers. Deze actie werd georganiseerd vanuit de Nederlandse Dierkundige Vereniging (NDV). Aanleiding was zijn 69ste geboortedag, dat wil zeggen zijn 68ste verjaardag. Ook de Leidse hoogleraren anatomie Johannes Adrianus Boogaard (1823-1877) en anorganische scheikunde Jacob Maarten van Bemmelen (1830-1911) leverden een portret. De genoemde Pieter Harting was een van de initiatiefnemers. In een van de brieven van Darwin die in de UBL te vinden zijn, wordt Harting voor dit album bedankt.⁵²

Darwin wijst er in zijn bedankbrief aan de voorzitter van de NDV nadrukke-

lijk op dat hij zijn boeken nooit had kunnen schrijven zonder de hulp van alle natuurwetenschappers die hem in het verleden van informatie en materiaal hadden voorzien. Deze Nederlandse huldiging heeft hij zeer op prijs gesteld en hij heeft er echt van genoten.⁵³

Noten

- 1 Dit artikel is gebaseerd op: Rinny E. Kooi, *Darwin in Leiden; een zoektocht naar de connecties tussen Darwin en Leiden* (Leiden 2009).
- 2 Desmond King-Hele, *Erasmus Darwin. A life of unequalled achievement* (Londen 1999) 16.
- 3 R.P. Sturges, *The membership of the Derby philosophical society 1783-1802* (1978); www.darwinday.org/english/life/college.htm.
- 4 Het archief van de senaat van de universiteit in de universiteitsbibliotheek maakt melding van de inschrijving van Darwin en Crompton. In ASF 22-252: Recensielijsten 1582-1877 (inventaris H. Hardenberg, 1935) staat handgeschreven: 124 *Robertus Waring Darwin A*, 23. *Anglus Med. Stud. bij Delfort op de Apothekersdijk*; 125 *Petrus Crompton, Anglus A*, 22. *Med stud. bij Delfort op de Apothekersdijk*. De naam Delfort berust op een schrijffout; het moet Delfos zijn. In ASF-156 staat handgeschreven: *Robertus Waring Darwin, Angelus, med.stud, ann 23 bij Delforse, inscr. 20 october 1784. Petrus Crompton, Angelus, med. stud. ann 22 bij Delforse, inscr. 20 october 1784*. Ook in ASF-156 wordt een schrijffout gemaakt met de naam Delfos. Abraham Delfos heeft in Leiden op diverse plaatsen gewoond, o.a. in wijk 6 op nr. 30; dat komt overeen met Apothekersdijk 21. De naam Abraham Delfos kwam in die tijd vaker voor. Op basis van de stamboomgegevens en de combinatie van de namen Abraham en Pieter Leonard kom ik tot de conclusie dat Robert Darwin ging wonen bij deze Abraham Delfos.
- 5 Er is helaas geen correspondentie te vinden van Erasmus Darwin met zijn zoon toen deze in Leiden woonde en ook niet waaruit blijkt dat Erasmus een onderkomen voor zijn zoon zocht. Bron: Darwin Correspondence Project in Cambridge.
- 6 In ASF-156 staat *Abraham Delfos, Leidenensis, plaatsnijder, ann 18, in 't Noorend inscr. D:11 Apr. 1778*.
- 7 In ASF-157 komt de naam van Abraham Delfos weer voor. In dit geval wordt ook melding gemaakt van Pieter Leonard Delfos die bij zijn vader woonde.
- 8 Inventaris van het archief van de Academie ter bevordering van Teeken-, Schilder-, Beeld- en Graveerkunde onder de zinspreuk 'Ars Aemula Naturae', inv.nr 3, Lijsten van leden, 1726-1795.
- 9 Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (eds.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 163.
- 10 Willem Otterspeer, *Groepsportret met Dame II: De vesting van de macht. De Leidse universiteit 1673-1775* (Amsterdam 2002) 377.
- 10 Vertaling: Nieuwe proeven met gekleurde beelden of voorstellingen van licht, die na het bekijken van sterk lichtgevend objecten in het gesloten of afgewende oog zichtbaar blijven.
- 11 Otterspeer, *Groepsportret met Dame II*, 212-219. Een broer van Robert, Charles, zou ca. 1781 promoveren in Edinburgh op een medisch proefschrift waarvan de Duitse vertaling met de auteursnaam Karl Darwin de oudste in Leiden aanwezige publicatie uit de familie Darwin is. Helaas stierf hij kort voor die promotie. Signatuur BOERH f 3556 a.
- 12 Het betreft hier een proefschrift over een ademhalingsziekte. Zowel het proefschrift van Robert Darwin als dat van Peter Crompton is te vinden in de universiteitsbibliotheek van Leiden (signaturen 239 F 12: 4 en 239 F 12: 2); zij staan vermeld in

- P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*.
- 13 King-Hele, *Erasmus Darwin*, 215.
 - 14 *De autobiografie van Charles Darwin* (Amsterdam 2000) 53.
 - 15 Frederick Burkhardt (ed.), *Charles Darwin, The Beagle letters* (Cambridge 2008) 17-26.
 - 16 A.A.W. Hubrecht, *Darwin's letters*. Recensie van Francis Darwin, *The life and letters of Charles Darwin* (London 1887-1888), *De Gids* (februari/maart 1888) 562-563.
 - 17 Plaatsingscode 636 C 10: Charles Darwin, *Journal of researches into the geology and natural history of the various countries visited by H. M. S. Beagle from 1832 to 1836* (London 1839).
 - 18 Plaatsingscode 536 B 12-14: Charles Darwin, *The zoology of the voyage of the H. M. S. Beagle, under the command of Captain Fitzroy, during the years 1832 to 1836*, 5 dln. (London 1839-1843).
 - 19 Plaatsingscode 636 C 9: Charles Darwin, *The structure and distribution of coral reefs, being the first part of the geology of the voyage of the Beagle* (London 1842).
 - 20 P.J. Blok en P.C. Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*. Deel 9 (1933). Ook Harting kreeg in 1875 een eredocoraat in Leiden. In de UBL ligt een brief van Lyell aan Harting (signatuur BPL 1938) gedateerd 'Utrecht, 27 april 1858' en gericht aan Pieter Harting. Gelet op de inhoud is deze brief geschreven na het bezoek van Lyell aan Harting. De naam Darwin wordt er niet in genoemd en zijn werk komt er niet in aan de orde.
 - 21 Pieter Harting, *Mijne herinneringen. Autobiografie* (Amsterdam 1961) 74-75.
 - 22 Plaatsingscode BOERH f 7697: Charles Darwin, Alfred Russell Wallace, *On the tendencies of species to form varieties; and on the perpetuation of varieties and species by natural means of selection* (London 1858). Plaatsingscode BOERH f 15476: Charles Darwin, *On the origin of species* (London 1859).
 - 23 Janneke van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving in Nederland 1859-1909* (Amsterdam 2009) 37, 63. Beide edities zijn te vinden in de UBL. Pas veel later kwamen de Leidse bibliotheken in het bezit van de eerste Engelse editie. Museum Boerhaave kreeg de publicaties uit 1858 en 1859 uit de nalatenschap van de geneticus M.J. Sirks (1889-1966); NCB Naturalis bezit de onveranderde heruitgave van de eerste druk van *On the origin of species* die van de paleontoloog Eugene Dubois (1858-1940) is geweest.
 - 24 Bart van Leeuwenburgh, *Darwin in domineesland* (Nijmegen 2009) 63.
 - 25 Tentoonstelling over vertaling Darwins werk in Teylersmuseum tussen 24 november 2009 t/m 22 februari 2010.
 - 26 Uitgave E. Schweizerbart'sche Verlagshandlung und Druckerei (Stuttgart 1860).
 - 27 Van der Heide schrijft dat het interessant zou zijn te weten welke vertaling Van der Hoeven heeft gebruikt. Die van Bronn, of de vertaling door de Duitser Julius V Carus die in 1867 uitkwam. Volgens mij is het die van Bronn. Van der Hoeven stierf in 1868.
 - 28 Willem Otterspeer, *De wiekslag van hun geest* ('s-Gravenhage 1992) 279-282.
 - 29 Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving*, 71.
 - 30 Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, signatuur 243: fo. 42.01 PAUL. Ria Paulides, *Darwin in Nederland. De ontvangst van de leer van Darwin bij Nederlandse hoogleraren in de zoölogie en botanie, in de periode 1860 tot 1880. Werkstuk voor de opleiding tot Wetenschappelijk Bibliothecaris* (Amsterdam 1984) 1.
 - 31 Erik Zevenhuizen, *Vast in het spoor van*

- Darwin. Biografie van Hugo de Vries* (Amsterdam/Antwerpen 2008) 50.
- 32 Beijerinck studeerde biologie in Leiden en promoveerde hier in 1877. Na diverse functies werd hij in 1895 hoogleraar in Delft.
- 33 S. Mawer, *Gregor Mendel* (New York 2006) 71; Zevenhuizen, *Vast in het spoor van Darwin*, 296-297.
- 34 Zevenhuizen, *Vast in het spoor van Darwin*, 50.
- 35 Ibidem.
- 36 Otterspeer, *De wiekslag van hun geest*, 277.
- 37 Zevenhuizen, *Vast in het spoor van Darwin*. Afgaande op de informatie op pagina 50 in deze publicatie heeft Selenka kort na zijn benoeming dit dispuut opgericht.
- 38 Van der Heide, *Darwin en de strijd om de beschaving*, 111.
- 39 P. Dullemeijer, *Van zoötomie naar zoölogie. Een historische studie schets van de Leidse algemene dierkunde. Universitaire pers Leiden* (Leiden 1976) 6-7.
- 40 Paulides, *Darwin in Nederland*, 10.
- 41 Ibidem.
- 42 Plaatsingscode 1002 C 2: Annales academici 1874-75. C.K. Hoffmann, *Arbeidsverdeling in de natuur* (Leiden 1874) 129 (17).
- 43 Zowel het Museum Boerhaave als het Regionaal Archief Leiden is in het bezit van een brief.
- 44 Geciteerd in: Anna Van Suchtelen, *Soft Voices* (Doorn 2009).
- 45 Paulides, *Darwin in Nederland*, 4.
- 46 'Annales academici 1874-75'; A. Heynsius, *Feestrede bij het derde eeuwfeest der Leidsche Hoogeschool, den 8ste februari 1875 in de Pieterskerk uitgesproken* (Leiden 1875) 22.
- 47 *Almanak van het Leidsche Studentencorps voor 1876. Twee-en-zestigste jaargang* (Leiden 1876).
- 48 Plaatsingscode ASF-327: Brief 86. Brieven voor bedanken deelname aan Diësviering. Transcriptie R.H. Bremmer, Oude Britse letterkunde, Universiteit van Leiden.
- 49 Deze foto van Darwin heeft als inventarisnummer een MM-nummer (PK-F-MM. 12124) en dat wil zeggen dat de foto afkomstig is van de boekverkoper Maurits Muller Massis. Hij schonk zijn collectie in 1970 aan het Prentenkabinet.
- 50 Tekst uit e-mail d.d. 11 maart 2009 van Shelley Innes, The Darwin Correspondence Project: 'We are aware of three images made by Rejlander in the 1870s. The photograph you mention could be one of the two that CD sent'. Transcriptie R.H. Bremmer.
- 51 Signatuur BPL 1938-1. Volgens opgave van de universiteitsbibliotheek dateert deze brief uit 1877 en is deze gericht aan Pieter Harting. Briefhoofd: 'Down, Beckenham, KENT. Railway Station Orpington, SER.' De woorden 'Railway Station Orpington, SER' zijn doorgestreept. Transcriptie: 'July 18th Dear Sir, Many thanks for your kind note. It gives me much pleasure to send you two photographs, and you can select which you like for your album and throw away the other. Dear sir, yours faithfully, Ch. Darwin.'
- 52 Signatuur BPL 1938-2.
- 53 F. Darwin, *The life of Charles Darwin* (Guernsey 1995) 293.

Slopingmanie?

Het debat over de afbraak van de Leidse stadspoorten, 1862-1886

Joost Klaver

Halverwege de 19de eeuw telde Leiden nog acht stadspoorten, waarvan twee met een voorpoort.¹ Door de stagnatie van de Leidse economie in de 18de en het begin van de 19de eeuw was de stad in deze periode niet gegroeid en stonden de poorten nog allemaal aan de stadsrand.² Toen in 1851 de gemeentewet werd ingevoerd en daarmee het hiërarchisch onderscheid tussen stad en platteland werd opgeheven, verviel de functie van de stadspoorten als barrière tussen twee verschillende juridische entiteiten.³ Wel bleven de poorten nog in gebruik als douanekantoortjes voor de gemeentelijke accijnzen die geheven werden op goederen die de stad ingevoerd werden. Toen in 1866 ook deze gemeentelijke bevoegdheid bij wet werd afgeschaft, hadden de poorten geen functie meer als grenspost. Aangezien Leiden geen vestingstad was, waren de poorten eigendom en verantwoordelijkheid van de gemeente. Het lokale bestuur beschikte zelf over het onderhoud en het voortbestaan van de bouwwerken. In Leiden werden in de jaren zestig van de 19de eeuw de eerste plannen gevormd voor de afbraak van de stadspoorten. Sinds de eerste beschrijving van de sloop door P.J. Blok is meestal verondersteld dat dit gebeurde met één pennensreek en tamelijk weinig discussie.⁴ Dit artikel laat zien dat de besluitvorming die tussen 1862 en 1886 plaatsvond juist heel wat voeten in de aarde had.⁵

Precies in deze periode kwamen in Nederland de tegengestelde belangen en gevoelens ten opzichte van oude bouwwerken, zoals stadspoorten, tegenover elkaar te staan. Enerzijds bestond de overtuiging dat de stedelijke groei en de economische vooruitgang niet gehinderd zouden mogen worden door dergelijke overblijfselen uit vroeger tijden zonder enig praktisch nut. Anderzijds ontstond

Joost Klaver schreef voor de opleiding Kunstgeschiedenis van de Universiteit Leiden in 2008 de scriptie "Wandalisme

of overdreven kunstliefhebberij? Sloop, behoud en restauratie van monumenten in Leiden 1850-1940'.

er een groeiend bewustzijn dat het om uiteenlopende redenen belangrijk was monumenten te behouden. De tegenbeweging, die langzaam op gang kwam met als doel aansprekende monumenten voor sloop te behoeden en te restaureren, bestond in oorsprong uit particuliere initiatieven.⁶ Vanaf 1860 werd de zaak meer georganiseerd aangepakt door de inrichting van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het Opsporen, het Behoud en het Bekend Maken van de Overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit Vroegere Tijden.⁷ Deze commissie was door de Koninklijke Akademie van Wetenschappen ingesteld op initiatief van de Leidse directeur van het Museum van Oudheden, Conrad Leemans. Nadat deze commissie ter ziele was gegaan, werd in 1874 het College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst ingesteld.⁸ Deze beide landelijke instanties zouden zich meermalen mengen in het Leidse debat over de afbraak van de stadspoorten.

Witte buitenpoort

De eerste Leidse stadspoort die onder de slopershamers viel, was in 1863 de buitenpoort van de Witte poort.⁹ De raadscommissie van fabricage had van burgemeester en wethouders de opdracht gekregen te onderzoeken of het afbreken van één of meerdere stadspoorten tot verfraaiing van de stad zou leiden.¹⁰ De commissie stelde daarop voor de omgeving van de Witte poort te verbeteren. In het plan werd voorzien in de afbraak van de buitenpoort en een resterend deel stadsmuur. Verder werd de aanleg van een park, het huidige Rembrandtpark, beoogd en werd er voor voetgangers meer ruimte gecreëerd. Op 28 mei 1862 werd het voorstel aan de gemeenteraad voorgelegd.¹¹

Het raadslid H.C. Hartevelt is uitermate uitgesproken in zijn visie op de Leidse stadspoorten: 'Niets zal mij aangenamer wezen dan de poorten, naar gelang stads-financiën dit gedoogen, successivelijk te zien vallen. Vooral ben ik voor *dit* plan; de afbreking kost weinig geld.' Hij verwoordt hiermee het gevoel dat bij veel raadsleden bestaat. De stadspoorten kunnen zonder veel bezwaar afgebroken worden, mits het niet te veel kosten met zich meebrengt. Het voornaamste argument dat naar voren wordt gebracht door deze raadsleden is de verfraaiing van het uiterlijk van de stad. Tegenstanders van het plan vallen in twee kampen uiteen. Er zijn raadsleden die menen dat niet alleen de buitenpoort maar eveneens de binnenpoort gesloopt moet worden. Slechts één raadslid verklaart voor behoud van de buitenpoort te zijn. Abraham Librecht Lezwyn stelt dat hij weet dat de stadspoorten 'geen nut hebben, en dat, indien zij er niet waren, men

ze ook niet zoude bouwen.’ Maar, vervolgt hij: ‘Ik ben misschien wat ouderwetsch; [...] nu zij eenmaal staan, ben ik er voor, ze te behouden; nog te meer, daar er zich onder de poorten eenige bevinden, die van bijzonderen bouw zijn, en daaronder de Rijnsburgschepoort, die volgens van Mieris den naam van meesterstuk van bouwkunde verdient.’ Een aantal andere raadsleden verklaart in principe tegenstander te zijn van de afbraak van stadspoorten, maar geen heil te zien in het behoud van dubbelpoorten met hun nauwe en gecompliceerde toegang tot de stad. Het voorstel van de commissie van fabricage wordt uiteindelijk met twaalf stemmen voor en zes tegen aangenomen. Waarom de sloop van stadspoorten Leiden aantrekkelijker zou maken, lag kennelijk dermate voor de hand dat het niet nodig werd geacht het tijdens de beraadslagingen expliciet uit te spreken. Wel werd er aangehaald welk profijt men er van verwachtte. ‘Verfraaiing brengt ook welvaart mede en het zal menschen uitlokken zich in Leiden te vestigen.’¹²

Ook buiten de raadszaal waren tegenstanders van de sloop te vinden. Een van hen, de emeritus hoogleraar rechtsgeleerdheid H.W. Tydeman (1778-1863), informeerde op 5 februari 1863 de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen tot het Opsporen, het Behoud en het Bekend Maken van de Overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit Vroegere Tijden over het raadsbesluit de Witte buitenpoort te slopen.¹³ Hierop gaf de commissie bij het gemeentebestuur aan het op prijs te stellen als er van de te slopen poort ‘bouwkunstige aftekeningen’ werden vervaardigd.¹⁴ Ook werd de wens geuit de gevelsteen van de poort te bewaren, bijvoorbeeld in de gevel van de binnenpoort. Aangezien het de commissie ontbrak aan enige wettelijke ondersteuning was zij genoodzaakt zich te beperken tot het zenden van dergelijke vrijblijvende verzoekschriften. De terughoudende opstelling kan daarnaast verklaard worden doordat het afbraakbesluit al in een vergevorderd stadium was, maar bovendien achtte de commissie de buitenpoort ook niet de moeite van een meer uitputtende reeks verzoekschriften of stevigere bewoordingen waard. ‘Het ter slooping bestemde gebouw [kan], evenmin door bouwkunstige hoedanigheden, als om eenige daaraan verbonden geschiedkundige herinneringen, of om zijnen ouderdom (het dagteekent van 1734) veel belangstelling [trekken].’¹⁵ Niettemin bleef het verzoekschrift niet zonder resultaat. Hoewel de bouwkundige tekeningen waarom verzocht werd niet gemaakt lijken te zijn, bleef de gevelsteen bewaard. Hij werd evenwel niet in de binnenpoort ingemetseld, mogelijk omdat van deze poort al bekend was dat sloop aanstaande was.¹⁶ In 1867 komt hij in het bezit van het pas gestichte Stedelijk Museum.¹⁷

Herenpoort

In hetzelfde jaar als de Witte buitenpoort werd ook de Herenpoort gesloopt. Deze kleinste van de Leidse stadspoorten werd maar weinig gebruikt. Tot in 1864, dus zelfs tot na de afbraak van de eigenlijke poort, bleef deze toegang tot de stad 's nachts gesloten.¹⁸

Het college en vrijwel de voltallige gemeenteraad zijn dan ook van mening dat de Herenpoort 'geen object van groot gewigt' is.¹⁹ Als het voorstel tot afbraak bij de gemeenteraad ter behandeling wordt neergelegd, voegt de burgemeester eraan toe dat bezwaren die mogelijk zijn bij de sloop van andere poorten, hier niet bestaan. De reden voor afbraak is duidelijk. De poort verkeert in een zeer slechte staat, blijkens de scheefstand van de schoorsteen. Bovendien is het plan opgevat om de houten brug over de singel te vervangen door een moderne ijzeren variant en daarbij zou een dergelijke ouderwetse poort ongunstig afsteken. Het raadslid P.I. de Fremery houdt in reactie daarop een vurig, maar meer algemeen betoog over het belang van het behoud van de stadspoorten. Hij meent dat het aangevoerde argument voor afbraak een drogreden is en dat het werkelijke motief gelegen is in de wens van het college om allengs *alle* poorten af te breken. Hij is volstrekt niet overtuigd van het idee dat de stad hierdoor fraaier wordt. Integendeel, volgens De Fremery zijn de deftige poorten veel meer in overeenstemming met de aloude stad dan de gewenste vrije toegangen, die de stad het aanzien geven van een open vlek. Zijn ideaal is een tegenover het omringende platteland fysiek afgebakende stad, het liefst met oude stadspoorten. De burgemeester blijft echter van mening dat poorten een stad zelden versieren, haar eerder ontsieren. Uiteindelijk is De Fremery het enige raadslid dat voor behoud stemt. Verder protest tegen de afbraak blijft uit en nog dat jaar wordt de poort afgebroken. Er komen een ijzeren hek en een kantoortje voor het innen van de accijnzen naar een ontwerp van stadsarchitect J.W. Schaap voor in de plaats.²⁰ Het verzoek van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen voor het bewaren van de gevelsteen van de Witte buitenpoort had blijkbaar afdoende indruk gemaakt om ditmaal de twee gevelstenen uit eigen beweging te behouden. Zij bevinden zich nu in De Lakenhal.²¹

Marepoort en Koepoort

Ook in 1864 werden er twee stadspoorten gesloopt, de Marepoort en de Koepoort. Bij de behandeling van de gemeentebegroting op 29 oktober 1863 wordt zonder noemenswaardige tegenwerpingen besloten geen geld te begroten

De Marepoort. Aquarel door J.E. Kikkert, ca. 1860. Coll. RAL.

voor het noodzakelijk onderhoud van de Marepoort, totdat er een beslissing gevallen is over het al dan niet afbreken van de stadspoorten.²² Tot een meer algemene uitspraak over het definitieve lot van de stadspoorten zal het echter niet komen. Mogelijk aarzelt het college over het expliciet uiten van hun wens tot volledige afbraak.

In februari 1864 stelt het college dan voor om de Marepoort voor sloop te verkopen.²³ De weinige raadsleden die hier protest tegen aantekenen, wordt gewezen op de genomen beslissing geen geld meer te begroten voor herstelwerkzaamheden. De poort heeft in de ogen van B en W dringend onderhoud nodig; niet zozeer omdat hij werkelijk op instorten staat, maar omdat hij in de huidige toestand iedereen bij het binnenkomen van de stad wel moet storen. Op het voorbehoud dat in de begroting gemaakt is om te wachten op een complete visie voor

De Marepoort gezien vanuit de stad. Foto J. Goedeljee, vóór 1865. Coll. RAL.

alle poorten, komt niemand meer terug. Van verschillende kanten wordt er wel gewezen op de ontstane toestand bij de Witte poort, die men als zeer ongelukkig ervaart. Tot de beoogde verfraaiing heeft de afbraak van de buitenpoort blijkbaar niet geleid. Ook is het voor vreemde koetsiers onduidelijk geworden of ze door, dan wel langs de poort de stad binnen moeten komen. Desondanks wordt met vijftien tegen zeven stemmen de Marepoort voorgedragen voor afbraak. Van de poort bleef een windvaan bewaard, die op een nok van de stadstimmerwerf werd geplaatst.²⁴ Het meeste beeldhouwwerk van de poort werd eveneens veiliggesteld.²⁵

Ook voor de sloop van de Koepoort werd de aanzet gegeven tijdens de begrotingsberaadslagen. Er lag een plan voor dat de demping van de Koepoortsgracht omvatte en waarbij de afbraak van de Koepoort zijdelings als een batige post werd opgevoerd.²⁶ Doel was het uitsparen van onderhoudskosten aan bruggen, kademuuren en aan de Koepoort, alsook het verfraaien van de toegang tot de stad. Een suggestie om beide voorstellen te splitsen en afzonderlijk in

*De Koepoort gezien vanaf de singel.
Foto J. Goedeljee, ca. 1863. Coll.
RAL.*

stemming te brengen, wordt niet doorgevoerd omdat het de zaak onnodig gecompliceerd zou maken. Gevolg is dat de beraadslagingen zich grotendeels richten op nut en noodzaak van het dempen van de gracht. Enkele raadsleden verklaren nog wel tegenstander van afbraak van de Koepoort te zijn. Het raadslid Van der Hoeven maakt bijvoorbeeld duidelijk dat hij ‘het niet begeerlijk [acht] dat wij Leyden in Leyden niet meer zouden herkennen’. Hij vervolgt: ‘Ik voor mij zou liever zien, dat de oude openbare gebouwen bleven staan en men die in eere hield om, waar het noodig was, ze te herstellen. Wij hebben hier eene stad vol herinneringen. En indien wij nu alles zouden afbreken, wat ons aan vroegere tijden doet denken, zou ik dat zeer betreuren.’ Ook Du Rieu neemt het voor de poort op. Hij heeft er geen vertrouwen in dat de afbraak tot een verfraaiing leiden zal, want ‘als de Koepoort wordt afgebroken, [zullen] de nabij staande kleine huisjes meer voor den dag [...] komen’. Vanwege de hoge kosten en onduidelijkheid over de noodzaak van de demping wordt het voorstel afgewezen.²⁷ Een aangepast voorstel met lagere uitgaven wordt op 2 april 1864 echter alsnog aan-

genomen en op 21 april werd de Koepoort voor afbraak verkocht.²⁸ Van deze poort bleef een sluitsteen en mogelijk de windvaan behouden.²⁹ Later dat jaar werd de gracht gedempt en omgedoopt tot Doezastraat.³⁰

De Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen vond het tweetal poorten niet de moeite van een verzoek om bouwtekeningen waard, omdat er 'Photographiën' vervaardigd werden, zodat 'een voorstelling van die gebouwen, zoo als zij zich, uit één bepaald oogpunt gezien, voordeden, bewaard [blijft]. Ofschoon beide [...] poorten geheel en al het kenmerk droegen van het midden der 17de eeuw, leverden zij echter geene bouwkunstige bijzonderheden in vorm of versiering, die opgemeten teekeningen *volstrekt* noodzakelijk maakten.'³¹ Vanaf dat moment werden de voor afbraak genomineerde stadspoorten in opdracht van het gemeentebestuur gefotografeerd.³² Maker van deze vroege fotografische opnamen was Jan Goedeljee.³³ Ongelukkigerwijs diende deze nieuwe mogelijkheid meermalen als argument ten gunste van sloop. Nu het immers mogelijk was een bouwwerk nauwkeurig vast te leggen, werd het niet strikt noodzakelijk geacht het ook fysiek te behouden.

Witte binnenpoort

Op 23 januari 1865 werd de Witte binnenpoort voor afbraak verkocht en later dat jaar ook daadwerkelijk gesloopt.³⁴ Het besluit hiertoe was gevallen bij de behandeling van de gemeentebegroting, toen kortstondig stilgestaan werd bij het plan voor 'de verbetering van den toegang der gemeente aan de Witte Poort'.³⁵ De sloop van de poort wordt in dit plan zijdelings als batige post opgevoerd. Aan de opmerking van het raadslid Tollens, dat op deze manier de poort alleen gewogen wordt op basis van het financiële nut, wordt weinig gehoor gegeven. Ook met zijn mening dat 'eene op zich zelf staande poort niet zoo zeer misstaan zal; men kan zich in vele steden, en onder anderen te Parijs, daarvan overtuigen; men vindt daar onder anderen de *triumfboog*...' staat Tollens vrijwel alleen. De wethouder van fabricage is het volstrekt met hem oneens. De poort is uit architectonisch oogpunt namelijk niet fraai, aangezien 'de onderbouw [...] van veel vroeger tijd [is] dan het bovenste gedeelte'.

Ook de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen liet weer van zich horen. De commissie zag in dat een vertoog tot behoud weinig zou baten, omdat de afbraak direct samenhang met de plannen tot verbouwing en verandering van de toegang tot de stad.³⁶ Wel zond ze een missive naar de

gemeenteraad waarin zij de kunstzinnige waarde van de poort benadrukte.³⁷ In dit schrijven erkende men dat het gebouw inderdaad niet uit één periode stamde en dus 'eene wijziging heeft ondergaan van zijnen oorspronkelijken vorm', maar toch bood het 'ontegenzeggelijk eene zeer nuttige bijdrage tot de geschiedenis onzer vaderlandsche kunst...'. Doel van het schrijven was evenwel de raad te verzoeken het gebouw zorgvuldig te laten opmeten en bouwkundige tekeningen en plattegronden te laten vervaardigen. De gemeenteraad zegde dit toe, waarbij gebruikgemaakt zou worden van de steigers die omwille van de afbraak rond de poort opgesteld zouden worden.³⁸ Nog in 1864 werd besloten een openbare aanbesteding voor de sloop te laten plaatsvinden.³⁹

Met de afbraak van de Witte binnenpoort zwol buiten de gemeenteraad het protest tegen het slopen van de stadspoorten aan. De twee belangrijkste protesten werden op schrift gesteld toen de beslissing al als zeker vastlag of de poort zelfs al gesloopt was.

Het eerste geschrift is van Conrad Leemans, de voorzitter van de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen. Hij schreef zijn vurig betoog voor het behoud van de nog resterende stadspoorten, getiteld 'De slooping der poorten van Leiden', echter niet in zijn functie als voorzitter, maar als verontruste inwoner van Leiden.⁴⁰ Leemans bouwt zijn vertoog strategisch op. Hij begint met het erkennen van de verworvenheden van de moderne tijd. Evenmin wil hij zijn ogen sluiten voor het feit dat sommige veranderingen noodzakelijk zijn. Met klem wil hij er echter op wijzen dat deze wijzigingen ook een schaduwzijde hebben waar te vaak al te makkelijk aan voorbijgezien wordt. 'Maar al te zeer vergeet men bij onze bouwkommissiën, dat de zoogenaamde verfraaijingen en vernieuwingen gepaard gaan met vernietiging van gebouwen, wier verlies om meer dan eene reden te betreuren is, en wier gemis in lateren tijd bezwarende getuigen kan doen opkomen, wanneer de beschuldiging van vandalisme tegen onze sloopen-de gemeentebesturen zal worden ingebracht.'

Leemans signaleert dat binnen het Leidse gemeentebestuur de afgelopen jaren steeds vaker en makkelijker het besluit wordt genomen tot het doen van deze 'zoogenaamde verfraaijingen, verbeteringen en vernieuwingen'. Bovendien worden de tegengeluiden amper gehoord en worden er evenmin pogingen ondernomen om 'van dat oude dan te behouden wat mogelijk is'. Hij spreekt dan ook het vermoeden uit dat 'de aanval naar een vooraf beraamd plan, schijnbaar tegen

De Witte binnenpoort aan het Noordeinde. Foto J. Goedeljee, 1865. Coll. RAL.

ééne of meer poorten gerigt, van lieverlede tot alle zal worden uitgestrekt'. Na deze inleiding weegt Leemans systematisch het gewicht van de tot dan toe aangevoerde argumenten om tot de sloop van de Witte binnenpoort over te gaan, om deze daarna één voor één te ontkrachten. Vervolgens draagt hij nog een tweetal argumenten voor behoud aan: poorten beschermen tegen weersinvloeden in de stad en zijn voorzien van een klok.

Het betoog van Leemans moet gezien worden als een ultieme poging een discussie rond het klakkeloos slopen van monumenten aan te zwengelen. Of zoals hij het zelf verwoordt: 'Thans was mijn doel om in het bovenstaande een "Quo usque?" een "hoeverre zult gij bij het sloopen uwer poorten stilzwijgend

berusten!” aan mijne stadgenooten toe te roepen, en eene poging, al zij het eene zwakke, te doen tot behoud voor die gebouwen, welke nog niet voor de sloopingswoede bezweken zijn.’ Leemans besteedt geen aandacht aan de historische of de bouwkundige waarde van de Witte binnenpoort. Een onder de titel ‘Het sloopen van poorten enz.’ gepubliceerde repliek gaat met name hierop in en stelt dat oudheidkundigen ongeacht de waarde van een bouwwerk het zonder meer willen behouden.⁴¹ Niettemin kreeg Leemans na het verschijnen van de artikelen van meerdere raadsleden te horen dat indien hij zijn waarschuwingen eerder had gepubliceerd de zaak mogelijk een andere wending had genomen.⁴² Daarop reageerde Leemans wijselijk door te stellen dat zijn woorden voor de nog resterende poorten nog op tijd zijn gekomen.

Het tweede vertoog is van de hand van de Amsterdammer Dirk Christiaan Meijer jr. en verscheen onder het pseudoniem CHR.⁴³ Meijer (1839-1908) was wijnkooper en verzamelaar van prenten en antiquiteiten. Hij zette zich in allerlei functies in voor de bevordering van de kunsten en van de kennis van de Amsterdamse historie.

In een ingezonden brief in het *Leidsch Dagblad* van 28 maart vertelt Meijer over een wandeling die hij op een vroege ochtend door Leiden maakte toen hij op de ruïneuze resten van de Witte poort stuitte. Op één van de resterende stenen van de poort trof hij enkele dichtregels aan, die hij opschreef en in de krant openbaar maakte om zo de inwoners van Leiden meer bewust te maken van de gepleegde wandaad. De kwestie liet Meijer niet meer los en niet veel later stelt hij zijn *Wandalisme. Een waarschuwend woord tot allen wien de vaderlandsche kunst onverschillig is* op papier. In maart en april volgt over het onderwerp een uitgebreide briefwisseling met Leemans, die in hem ‘eenen wakkeren en ijverigen bondgenoot vind[t] in den kamp tegen onberedeneerde sloopingszucht, tegen het nog al te zeer in ons vaderland heerschende wandalisme’.⁴⁴ Hij adviseert Meijer om de reikwijdte en levensduur van het opstel te vergroten door het niet in een tijdschrift of dagblad, maar liever als een afzonderlijk uitgegeven vlugschrift te publiceren. Aldus geschiedde, hoewel te betwijfelen valt of dit beoogde doel ook daadwerkelijk bereikt werd. Het opstel lijkt een stille dood gestorven te zijn.⁴⁵ De inhoud is niettemin zeer belangwekkend en het pamflet is als een directe voorbode van bijvoorbeeld *Holland op zijn smalst* van Victor de Stuers op te vatten.

Het pamflet is aanmerkelijk strijdlustiger en ook cynischer van toon en staat meer op zichzelf dan het artikel van Leemans, dat meer als een tegenaanval op te vatten is. Meijer hekelt de 'sloopingsmanie, zucht naar verandering' en de moderne drang naar 'regte lijnen', volgens hem de redenen voor de sloop. Een ontwikkeling die Meijer niet alleen als onnatuurlijk – in de natuur komen immers alleen gekromde lijnen voor – maar ook als onesthetisch bestempelt. Dat de beperkte gemeentebegroting een reden voor de sloop zou kunnen zijn, wil er bij Meijer niet in. Voor andere kunstuitingen zijn immers wel gelden beschikbaar. Hij maakt dan een uitgebreide vergelijking tussen de bouwkunst en de beeldende kunsten. De algemene geringschatting van de oude bouwkunst wordt volgens Meijer juist veroorzaakt door het afbreken van monumenten door de overheid. Wil men de massa kunstzinnig opvoeden, 'kunstzin in het volk inpompen', dan zou men er goed aan doen belangrijke bouwwerken te behouden.

Een ander punt dat Meijer aandraagt, is dat gebouwen zijn omringd met historische herinneringen. Zo zijn bouwwerken uit de Gouden Eeuw *gedenkteekenen* voor de welvaart, het zelfbewustzijn en de kunstzin van de Hollandse steden. Ze fungeren niet alleen 'als overblijfsels *van* maar ook als monumenten *voor* den tijd waarin ze gesticht werden'. Vooralsnog ontwaart hij bij het Leidse gemeentebestuur geen enkel blijk van erkenning van zijn woorden en hij sluit dan ook fulminerend af met 'Verga dan, ontaard geslacht, in uwe smakeloosheid! bouw u kippenhok en woon er in! breek uwe poorten af en stel er niets hoegenaamd voor in de plaats! en verbeeld u dán nog, dat de vreemdeling, die vroeger uwe steden kwam bewonderen om hare *eigenaardigheid*, thans ook voor uwe magtelooze poging, tot naäping van den grootschen aanleg elders, en vooral in het buitenland verkregen, een blik zal over hebben'. Het artikel werd instemmend besproken door de architect L.H. Eberson.⁴⁶

Rijnsburgerpoort

Dat de aansporingen van Leemans en Meijer om het stilzwijgen rond de sloop van de stadspoorten te doorbreken niet tegen dovemansoren gericht waren, blijkt uit de publieke discussie die zich rond de afbraak van de Rijnsburgerpoort ontspan. Het *Leidsch Dagblad* stelde zijn kolommen open voor ingezonden 'stukken tegen of vóór de slooping der Rijnsburgsche poort' nadat in juli 1865 de commissie van fabricage door enkele raadsleden aangespoord was plannen te ontwikkelen voor de afbraak van de Rijnsburgerpoort.⁴⁷ Op deze uitnodiging werd gretig ingegaan, want binnen ruim twee weken verschenen over het onderwerp vijf

*De Rijnsburgerpoort. Aquarel
door J.E. Kikkert, ca. 1865.
Coll. RAL.*

stukken in deze krant.⁴⁸ Tegenstanders van afbraak stelden vraagtekens bij het afbreken van de poorten zonder er iets voor terug te plaatsen. Ook plaatsten zij de poort in een historisch kader door de woorden van Orlers en Van Mieris aan te halen. Volgens de voorstanders van afbraak stonden stadspoorten de stadsuitbreidingen in de weg en trokken ze alleen maar ‘gespuis’ aan. Volgens hen konden de stedelijke financiën beter bestemd worden voor echt noodzakelijke uitgaven.⁴⁹ Duidelijk was ‘het afbreken van de Rijnsburgerpoort een question brulante van den dag...’ geworden bij het welsprekende deel van de Leidse bevolking. Ook Conrad Leemans liet op persoonlijke titel weer van zich horen.⁵⁰

Eind oktober presenteert de commissie van fabricage bij de behandeling van de gemeentelijke begroting een voorstel tot verbetering van de toegang tot deze zijde van de stad.⁵¹ Het voorstel bestaat onder meer uit het verbreden van de smalle singelbrug en de afbraak van de poort. Wederom is het het raadslid Tollens dat aankaart dat tot sloop niet zo *en passant* besloten zou mogen worden.⁵² Het raadslid Van der Hoeven voegt toe: ‘Sedert wanneer kan er geene brug vernieuwd worden, of de daarbij behorende poort moet afgebroken worden?’ Het antwoord van wethouder Stoffels is zeer pertinent: ‘Het geldt hier de vernieuwing

der brug en de verbetering van den toegang, die zonder het afbreken der poort wel niet kan geschieden, althans zeker tot geen goede uitkomst leiden zoude.'

Hoewel veel raadsleden verbetering van de toegang noodzakelijk achtten, omdat de poort zich pal tussen het in 1842 geopende treinstation en de stad bevond, zagen zij op tegen de hoge kosten die vernieuwing van de brug met zich meebracht. Zoals Tollens al voorzien had, werden aan de afbraak van de poort weinig woorden meer vuil gemaakt. Krantz, een van de felste voorstanders van sloop, wil er nog wel over kwijt dat hij kennis heeft genomen van de argumenten van de behoudlustigen. Hij meent dat onder de aangevoerde redenen tot behoud er slechts één hout snijdt: 'dat de poorten togtwerend zijn. Ik voor mij echter houd van frissche lucht en acht die voor de gezondheid nuttig...' Meerburg voegt hier de wat mysterieuze woorden aan toe dat hij 'van deskundigen gehoord [heeft], dat de Rijnsburgsche poort ja technische, maar volstrekt geene bouwkundige waarde heeft'. Waarschijnlijk meenden zijn bronnen dat het bouwwerk een technisch hoogstandje was, omdat de plattegrond van de poort volledig scheluw was.⁵³ Deze terloopse opmerking is van belang, omdat hier voor het eerst expliciet een beroep wordt gedaan op externe deskundigen om zich een oordeel te vormen over de technische en esthetische eigenschappen van een gemeentelijk monument. Uiteindelijk waren dit echter maar zijdelingse opmerkingen tijdens de beraadslagingen en was de kern van de discussie gericht op het al dan niet herstellen of vervangen van de brug. Bij de stemming staakten hierover de stemmen.

Als de volgende dag de zitting wordt voortgezet, is er een brandbrief van de Commissie der Koninklijke Akademie binnengekomen.⁵⁴ De brief is te lezen als een poging het algemene plan tot afbraak van de Leidse stadspoorten te keren. Op het behoud van de Rijnsburgerpoort wordt niet zozeer ingegaan, omdat de commissie deze van weinig architectonisch en esthetisch belang acht.⁵⁵ Bij de volgende stemming een dag later wordt het plan verworpen en besloten de huidige situatie voorlopig te handhaven. De doorslag wordt gegeven door de aanwezigheid van een eerder afwezig raadslid.

Hierop verschijnt in de twee Leidse kranten wederom een aantal ingezonden stukken.⁵⁶ Twee schrijvers merken op dat het besluit geen definitieve oplossing biedt en dat de roep tot afbraak terug zal keren als er niets structureels verandert in de situatie. De een stelt als oplossing voor om een tweede weg aan te leggen vanaf het station in een rechte lijn naar de voormalige Marepoort. De ander suggereert de singel te dempen zodat er meer dan voldoende ruimte beschikbaar zal komen om een brede toegang te scheppen en de poort als een vrijstaand monu-

ment bewaard kan blijven. In een ander artikel wordt de bouwwijze van de Rijnsburgerpoort tot in detail besproken en concludeert de schrijver vervolgens dat het bouwwerk geen navolgenswaardig voorbeeld is voor de huidige bouwmeesters. Overigens werden twee afbeeldingen van de Rijnsburgerpoort opgenomen in het plaatwerk *Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen*, bij uitstek bedoeld om voorbeeldige ontwerpen te ontsluiten.⁵⁷

Hierna blijft het bijna een jaar stil rond de Rijnsburgerpoort, totdat tijdens de raadsvergadering van 16 augustus 1866 het raadslid Tollens het woord vraagt.⁵⁸ Hij zou graag zien dat de commissie van fabricage voordat de begroting besproken wordt een uitgewerkt plan over de poort presenteert, zodat er alle tijd zal zijn om hierover te overleggen. Ook in de *Leydsche Courant* kwam de Rijnsburgerpoort weer aan bod.⁵⁹ Hier werd toerisme aangevoerd als een nieuw argument voor behoud van de poort: 'de eenige gebouwen, die wij bij de voornaamste toegangen onzer stad aan den vreemdeling konden toonen, waren tot nog voor weinige jaren onze inderdaad fraaije poorten; weldra zullen wij bijkans niets overhouden dan eenige smakelooze gebouwen van baksteen.' Hier voert een tweede schrijver tegen in dat het idee dat vreemdelingen die 'onze in't buitenland alom bekende stad' komen bezoeken geen fraaie gebouwen meer zullen kunnen bezichtigen, overschaduw zal worden door het feit dat de 'allée' van het station naar de stad niet verbeterd zal kunnen worden naar de eisen van de tijd zolang de Rijnsburgerpoort blijft bestaan. En dát zal voor de vreemdeling de belangrijkste teleurstelling zijn.

Het uitgewerkte voorstel van de commissie van fabricage wordt op 20 september in de raad behandeld.⁶⁰ Voordat de beraadslagingen echter goed en wel begonnen zijn, lijkt het lot van de poort al beklonken. Wethouder Stoffels blijkt advies te hebben ingewonnen bij iemand 'die alleszins als deskundige mag beschouwd worden'. De persoon in kwestie was de landsbouwmeester W.N. Rose. Deze had de wethouder gedetailleerd geïnformeerd en geconcludeerd dat de poort geen kunstwaarde bezat. De adviserende rol van Rose is opmerkelijk, aangezien hij ook lid was van de Commissie der Koninklijke Akademie. Mogelijk was het voor Rose lastig zijn functies van architect en monumentenbeschermer te scheiden.⁶¹ Zelfs een erkend tegenstander van afbraak, het raadslid Van der Hoeven, geeft aan geen bezwaar te hebben tegen de sloop van de poort, omdat hij het inconsequent zou vinden een brede toegang bij de voormalige Witte poort te hebben en een smalle bij de veel drukker Rijnsburgerpoort. Met slechts drie

stemmen tegen wordt het plan tot vernieuwing van de brug en afbraak van de poort aangenomen. De *Leydsche Courant* besteedt aandacht aan dit besluit door een ingezonden afscheidsgedicht voor de stadspoort te plaatsen.⁶²

Hogewoerdsbuitenpoort

Evenals de Witte poort was de Hogewoerdspoort voorzien van een buitenpoort. Op de geslechte vestwal ten zuiden van deze dubbele poort werd in 1835 begonnen met de aanleg van het Plantsoen. Een van de ingangen tot deze publieke wandelplaats bevond zich aan de bolwerkstraat, tussen de Hogewoerdsbinnenpoort en de buitenpoort.⁶³ Deze toegang werd in 1862 verbreed, maar in 1864 werd besloten dat aan deze zijde van het park een verdere verbetering van de entree gewenst was. Daarom werden de vleugelmuren die de binnenpoort flankerden richting de Binnenvestgracht afgebroken.⁶⁴ Hierna kon men vanuit de stad het Plantsoen betreden via een pad aan de rechterzijde van de poort. De oude toegang werd hierop gesloten. Ook na deze verbetering bleef bij de commissie van fabricage echter de behoefte leven de toegang tot het Plantsoen verder te optimaliseren.

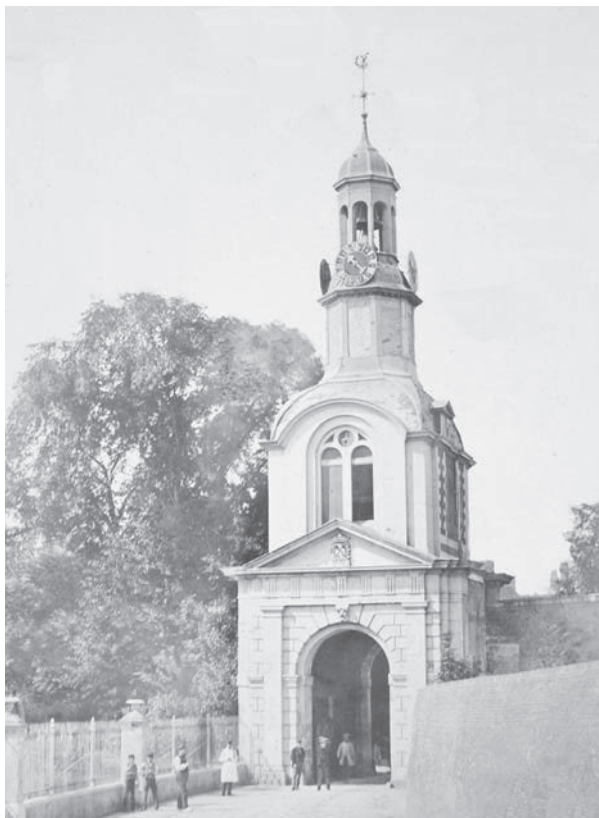
In de gemeentebegroting over 1867 werd met die reden dan ook voorgesteld de Hogewoerdsbuitenpoort af te breken.⁶⁵ De commissie van financiën meende geen goedkeuring te kunnen geven aan dat plan. Het zou tegenover de inwoners niet te verdedigen zijn wel tot afbraak van de poort over te gaan, maar de singelbrug niet te verbeteren. Anderzijds zou het wel wijzigen van de brug, terwijl de oude nog in goede staat was, onnodig hoge kosten met zich meebrengen. Men beval daarom uitstel van het plan aan. De wethouder van fabricage repliceerde dat afbraak geld zou opleveren door de verkoop van het puin en de te rooien bomen en door het wegvallen van onderhoudskosten. Hierop stelden enkele raadsleden dat als de poort beter onderhouden was deze kosten nooit zo hoog waren opgelopen. De raadsleden Du Rieu en Meerburg zeggen bovendien een herhaling van de gang van zaken bij de Witte poort te vrezen. Ook voorstanders van afbraak gebruiken dit argument en menen dat het beter zou zijn direct over te gaan tot sloop van zowel buiten- als binnenpoort. Dan hoeft ook niet de situatie te ontstaan ‘van één zijde antiek en één modern’. De post wordt hierop met twaalf tegen acht stemmen goedgekeurd. Ook buiten de raad lijkt men na het verlies van de Rijnsburgerpoort wat moegestreden te zijn. Van enig protest komt het namelijk niet. Zo verdween in 1867 gelijktijdig met de Rijnsburgerpoort de Hogewoerdsbuitenpoort aanzienlijk geruislozer.⁶⁶ Na de sloop van de buiten-

poort werd een extra toegang tot het park aangelegd en werd door de bolwerkmuur aan één zijde te slopen het gewenste zicht op de wandelplaats gecreëerd.⁶⁷

Hogewoerdsbinnenpoort

Zeven jaar later, in 1874, worden plannen ontwikkeld om nogmaals tot een verbetering te komen rond de Hogewoerdspoort. In een bericht aan B en W van 11 maart is de commissie van fabricage uitermate onomwonden over de aanleiding.⁶⁸ De Hogewoerdsbinnenpoort vereist dringend onderhoud, evenals de daar gelegen singelbrug en *daarom* heeft de commissie de stadsarchitect opdracht gegeven om een plan met begroting op te stellen, gericht op: 'slechting van de vestwal, opruiming van de oude, omringende vestingmuur, opruiming van de poort, verbinding met een rechte lijn van de Hoogewoerd met de Leiderdorpsse Straatweg, vernieuwing van de Singelbrug en herplaatsing in deze rechte lijn'. Op de te verwachten protesten werd door het college van B en W geanticipeerd door te stellen dat hoewel de mening van tegenstanders van de sloop geëerbiedigd werd, het algemeen belang dat voor opruiming pleit zwaarder moet wegen dan de vermeende oudheid- of geschiedkundige waarde van de poort. Er wordt daarbij met nadruk gewezen op de verfraaiing van de stad die de bouw van woningen op de ontstane ruimte zal betekenen.

Het op 8 maart van dat jaar ingestelde College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst boog zich al tijdens zijn eerste vergadering over deze kwestie.⁶⁹ Tevergeefs werd de minister van Binnenlandse Zaken verzocht om aan te dringen op behoud van de poort.⁷⁰ Richting het gemeentebestuur diende het een verzoekschrift in, omdat het net zoals de Commissie der Koninklijke Akademie geen wettelijke macht had om in te grijpen in de gemeentelijke besluitvorming.⁷¹ De brieven die dit nieuwe orgaan aan het Leidse gemeentebestuur zond, waren vergeleken met de rekesten van de Akademiecommissie aanzienlijk scherper van toon en bovendien concreter gericht op het bestrijden van de argumenten van het gemeentebestuur. De eerste brief dagtekent van 9 april en memoreert in een krachtige openingsalinea de eerder gesloopte poorten.⁷² Vervolgens worden een voor een de argumenten voor afbraak ontkracht. De Rijksadviseurs stellen dat de stadspoort de verkeerscirculatie niet belemmert, omdat de verkeersdruk hier slechts gering is, de poort aan de zijkant gepasseerd kan worden en er nog een passage gecreëerd kan worden door afbraak van alleen de muur. Bij het argument dat met het afbreken van de poort restauratiekosten uitgespaard zouden worden, gaan de Rijksadviseurs in op het

*De Hogewoerdsbinnenpoort. Foto
J. Goedeljee, ca. 1865. Coll. RAL.*

jarenlang doelbewust uitstellen van onderhoud door de gemeente, het achterwege laten van een raming van de kosten van het herstel en het wel beschermen van andere onderhoudsgevoelige monumenten, zoals de vismarktfontein.⁷³ Verder zetten de Rijksadviseurs vraagtekens bij het loos gebruik van het begrip *algemeen belang* in de argumentatie van B en W. Ook benadrukken ze de architectonische waarde van de poort en het schilderachtige aanzien dat de poort aan de stad geeft.

Tot slot wordt de hoop uitgesproken dat de gemeenteraad niet het advies van B en W zal overnemen, maar eerder het voorbeeld zal volgen van het rijk dat in Leiden geld steekt in de restauratie van de Hooglandse Kerk. Ook uit andere hoeken komt protest tegen de voorgenomen afbraak. In *De Nederlandsche Spectator*

krijgt vooral stadsarchitect Schaap het te verduren, uit wiens koker het plan met name zou komen.⁷⁴

De commissie van fabricage reageert een maand later op het rekest van de Rijksadviseurs.⁷⁵ Volgens de commissie is het algemeen belang gediend bij het uitbreiden van de stad en dit kan pas plaatshebben als de poort de bebouwde kom van de gemeente niet meer als een keurslijf beklemt. Ook haalt de commissie aan dat stadspoorten geen praktische functie meer hebben en wordt er getwijfeld aan de 'bouwkunstige waarde' van de Hogewoerdspoort. Tot slot wijst de commissie er op dat na de sloop van de Witte poort de situatie daar ontegenzeggelijk is verbeterd en verfraaid, dat alle nieuw gebouwde woningen verhuurd zijn en dat dit ook te verwachten is bij de Hogewoerdspoort. B en W ondersteunen dit schrijven en benadrukken dat de poort eerst gesloopt moet worden, opdat belangstellenden concreet zicht kunnen krijgen op het te creëren bouwareaal.⁷⁶

De Rijksadviseurs lieten zich hierdoor niet uit het veld slaan en zonden wederom een rekest aan de gemeenteraad.⁷⁷ Hierin benadrukken ze de schoonheid en eigenaardigheid van de poort. Ook stellen ze dat de gemeente in haar schrijven de zaak omgedraaid heeft: eerst werd de afbraak van de poort voorgesteld als een onvermijdelijk gevolg van de bouwplannen, nu zou de poort gesloopt moeten worden om zicht te kunnen krijgen op eventuele bouw mogelijkheden. Verder wordt hierover opgemerkt dat er ook zonder sloop huizen in die buurt gebouwd zouden kunnen worden. Tot slot zijn de Rijksadviseurs van mening dat eerbiediging en behoud van historische monumenten en de daarmee samenhangende schoonheid evengoed in het algemeen belang van de stad is.

De gemeenteraad vergaderde op 25 juni over het lot van de Hogewoerdspoort.⁷⁸ Het raadslid J.M.E. Dercksen is fervent voorstander van behoud. Hij vindt de wil tot bescherming van de Hogewoerdspoort door het college van Rijksadviseurs al voldoende bewijs voor de waarde van het bouwwerk. Bovendien is hij van mening dat de poorten de stad onderscheiden van een dorp en dat ze ook functioneren als afsluiting van de stad. 'Men is niet gaarne in een huis zonder deur, al weet men ook dat de politie ons tegen kwaad bezoek zal beschermen.' Andere raadsleden die eveneens voor behoud zijn, gaan in tegen het schrijven van B en W door op te merken dat er voldoende bouwterrein elders in de gemeente is en twijfelen eraan of er überhaupt wel bouw aanvragen zijn voor dit deel van de stad. De belangrijkste voorstander van sloop en het opnieuw inrichten van het gebied,

het raadslid Joël Emanuel Goudsmit, bestempelt al dit ijveren voor het behoud van het bouwwerk als ‘een overdreven kunstliefhebberij’, waardoor ‘de speculatie om te bouwen niet moest worden belemmerd’. Met acht stemmen tegen en twaalf voor werd besloten de Hogewoerdsbinnenpoort te slopen en het terrein ten noorden van het Plantsoen nieuw in te richten.

Voorafgaand aan de sloop werden er op verzoek van de Rijksadviseurs nog bouwkundige tekeningen van de poort gemaakt.⁷⁹ Ook het verzoek tot behoud van de ‘gebeeldhouwde sleutelsteen en de ossenkoppen’ van de poort was succesvol.⁸⁰ Deze bleven bewaard en werden in het Stedelijk Museum opgeborgen.⁸¹ In augustus werd de poort openbaar voor afbraak verkocht.⁸² Niet veel later werd begonnen met de afbraak, waardoor de sloop gedeeltelijk samenviel met het derde eeuwfeest van Leidens ontzet dat jaar. ‘De aannemers dachten het vernielingswerk te moeten opluisteren, door het luiden der klokken en het afsteken van Bengaalsch vuur op het koepeldak van het gebouw.’⁸³ De grote klok, die rond 3 oktober dus nog in de toren hing, werd op 19 oktober verkocht en verdween naar de neogotische kerk van het dorpje Bovenkerk bij Amstelveen, die op dat moment nog in aanbouw was.⁸⁴ Uiteindelijk werd in 1876 vlakbij de plaats

De klok van de Hogewoerdsbinnenpoort. Foto J. Goedeljee, ca. 1876. Coll. RAL.

De sloop van de Hogewoerdsbinnenpoort en het afgraven van de wal. Tekening door J.E. Kikkert, 1876. Coll. RAL.

van de Hogewoerdspoort op de afgegraven vestwal een rijtje herenhuizen gebouwd.⁸⁵

Van de vorderende sloopwerkzaamheden werd door de Leidse lithograaf Jan Elias Kikkert een serie potloodtekeningen gemaakt. Naast dit stille protest, lieten ook andere tegenstanders van zich horen. Zo publiceerde het raadslid Dercksen een treurdicht op de sloop van de Hogewoerdspoort.⁸⁶ In een van zijn 'Vlugmaren' in de *Nederlandsche Spectator* van 18 juli 1874 citeerde Carel Vosmaer enkele regels uit dit gedicht en stelde hij de afbraak nogmaals aan de kaak.⁸⁷ Vosmaer was een van de Rijksadviseurs, maar bovendien ook een berucht polemist. In dit stuk maakte hij deze reputatie meer dan waar. Het raadslid Goudsmit moest het persoonlijk ontgelden. Ook een andere Rijksadviseur wijdde nog woorden aan de gang van zaken rond het raadsbesluit. Victor de Stuers stelt in zijn 'Iteretur decoctum', waar hij het gebrek aan kunstzin binnen de Leidse academische wereld hekelt, vast dat het 'een bedroevend teeken des tijds genoemd [mag] worden, dat de thans onder den moker vallende Hoogewoerds-poort allereerst bezweek onder het votum van twee hoogleraren, wier speciale

studien zeker geen waarborgen gaven voor een grondige kennis, hetzij van aesthetica, hetzij van bouwkunst, maar wier verlichting en uitmuntende fijnheid van smaak op elk ander gebied, mochten doen verwachten dat zij aan het oordeel van beroemde architecten meer gewicht toekenden, dan aan eigen bespiegelingen.⁸⁸ Naast Goudsmit doelde De Stuers hier op Johannes Theodoor Buys. Beiden waren hoogleraar rechtsgeleerdheid en politicus op liberale grondslag.⁸⁹ Ook voorstanders van afbraak mengden zich in het publieke debat. In ingezonden brieven in het *Leidsch Dagblad* werd onder meer uitvoerig getwijfeld aan de kunstwaarde van de poort.⁹⁰

Wat wel behouden bleef

Twee Leidse stadspoorten ontsprongen de 19de-eeuwse slopingsdans. Aan afbraak van de Zijlpoort lijkt nooit een gedachte te zijn gewijd. Kenmerkend voor de status van de poort is een raadsbesluit van 26 januari 1865.⁹¹ Er moest toen een beslissing genomen worden over een verzoek van de firma Fontein, die de ruimte boven de poort wilde huren voor de opslag van goederen. Dit verzoek werd echter afgewezen, omdat een aanzienlijke meerderheid van de raad het risico op brand te groot achtte. Ook werd de poort gedurende deze periode met zekere regelmaat onderhouden.⁹²

De positie van de Morspoort was aanzienlijk minder onomstotelijk. Zo werd in 1866 door het raadslid Meerburg geopperd de poort te slopen, omdat de gemeentelijke accijnzen in dat jaar waren afgeschaft en de poort daarmee in zijn ogen zijn functie verloren had.⁹³ Bovendien had een ongeluk met dichtslaande poortdeuren plaatsgevonden. Overleg tussen de commissie van fabricage en het college van B en W mondde uit in de wens de poort te behouden, omdat men de poort een sieraad voor de stad achtte en het bouwwerk bovendien het minder fraaie uitzicht op de Galgstraat (de huidige Morsstraat) camouflleerde. Later dat jaar wordt inderdaad besloten de poort niet af te breken, maar te herstellen.⁹⁴

In 1875 staat het gebouw wederom op de raadsagenda.⁹⁵ De commissie van fabricage had op de begroting een post ingebracht voor het noodzakelijk onderhoud aan de poort. Hierop werd door een aantal raadsleden een amendement ingediend, waarin voorgesteld werd de poort af te breken om zo kosten uit te sparen. Andere redenen die genoemd worden door voorstanders van afbraak zijn dat de poort geen geschiedkundige of architectonische waarde heeft en dat er 's nachts mogelijk onbehoorlijkheden plaatsvinden. Bovendien zou na afbraak

*De Zijlpoort gezien vanaf de singel.
Coll. Historische Vereniging Oud
Leiden.*

het nieuwe militair hospitaal een niet minder aangenaam zicht opleveren. Hier wordt tegenin gebracht dat de poort zeker waarde heeft voor de geschiedenis van de Hollandse bouwkunst en daarmee als nastreefbaar voorbeeld voor de huidige bouwkunst ook een actueel belang dient. Bij de stemming blijken de twee partij-en elkaar in evenwicht te houden.

Twee organisaties van buiten Leiden mengen zich hierna in het debat.⁹⁶ Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap verklaart in een telegram kort en krachtig, maar met weinig argumenten, tegenstander van afbraak te zijn. Ook de Rijksadviseurs stuurden een missive, nadat zij door het raadslid Van Iterson op de hoogte waren gesteld.⁹⁷ Hun schrijven was uitgebreid en ging uitvoerig in op de argumenten die in de raad aan de orde waren geweest. In de eerste plaats werd ingegaan op het belang van het bouwwerk voor de vaderlandse bouwkunst. De bouwmeester wordt geroemd, omdat hij het poortgebouw hoofdzakelijk uit bak-

De Morspoort gezien vanaf de singel. Coll. Historische Vereniging Oud Leiden.

steen deed optrekken, hét nationale bouw materiaal, en slechts spaarzaam gebruik maakte van natuursteen. Mede hierdoor hoeft het niet onder te doen voor ‘zoo-vele duurder gebouwen uit het buitenland’. Voor zowel het algemene publiek als de hedendaagse bouwmeester heeft het bouwwerk lessen van kunst en goede smaak te bieden. Vervolgens wezen de Rijksadviseurs op het belang van de poort voor de fraaiheid van het stadsgezicht en merkten ze op dat er geen verkeers-technische redenen kunnen zijn om tot sloop over te gaan. Verder opperen ze de kosten van herstel en onderhoud te verlichten door de kosten te verdelen over meerdere jaren of de bevolking op te roepen vrijwillig bij te dragen. Nadat deze beide toegezonden stukken voor kennisgeving aangenomen zijn, wordt het punt zonder verdere beraadslagingen opnieuw in stemming gebracht. Nu is er een kleine meerderheid te vinden voor het behoud van de poort.

In 1886 werd er in de raad wederom over het voortbestaan van de poort gestemd.⁹⁸ Een essentiële verschuiving in de meningsvorming had inmiddels

plaatsgevonden. Was in 1875 het initiatief tot sloop al niet meer afkomstig van het college van B en W, nu gaf het college zelfs het uitdrukkelijke advies aan de raad tot behoud te besluiten. Een tweede verandering was dat B en W bij hun besluitvorming voor het eerst expliciet advies inwonnen bij de gemeentecommissie voor de bewaring van voorwerpen van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en de geschiedenis der kunst.⁹⁹ Het advies van deze museumcommissie volgt de lijnen van de eerdere rekestten.¹⁰⁰ Nieuw is dat de commissie ook adviezen geeft voor een nuttig gebruik voor de poort. Zo zou de koepel van het poortgebouw verhuurd kunnen worden. In de vergadering geeft het raadslid Hartevelt, altijd groot voorstander van afbraak van de stadspoorten, aan door zijn lidmaatschap van de museumcommissie nu voorstander van behoud te zijn. De bekende argumenten werden vervolgens weer uitgewisseld en ten slotte besloot de vergadering de poort definitief te behouden met acht stemmen tegen en veertien voor.

De stadsarchitect, D.E.C. Knuttel, kreeg aansluitend opdracht de poort te restaureren.¹⁰¹ Na afronding van de werkzaamheden keek hij tevreden terug op de restauratie. 'Vroolijk verheft het zich met het nieuwe plantsoentje aan zijn voet, als een zichtbare tegenspraak van de meening, dat een poort den ingang eener stad altijd somber maakt en aanleiding geeft tot achteruitgang en vervuiling der buurt.'

Conclusie

Tussen 1863 en 1874 zijn in Leiden acht stadspoorten gesloopt, maar dat ging niet zonder slag of stoot. Het debat erover mag in veel gevallen hevig genoemd worden en van een welomlijnd gemeentebestuur was zeker geen sprake. Over elke poort werd opnieuw beraadslaagd en de genomen besluiten hadden een sterk ad hoc-karakter.

De voorstanders van afbraak vielen op basis van hun achterliggende motieven uiteen in twee richtingen.¹⁰² Sommigen stonden principieel afkerig tegenover de stadspoorten, omdat ze hun functie verloren hadden en naar het verleden verwezen. Anderen waren minder stellig, maar meenden wel dat de poorten het veld dienden te ruimen als een actueel belang dat vereiste; ze mochten met andere woorden de vooruitgang niet in de weg staan.¹⁰³ Twee argumenten voor sloop kwamen telkens terug: financiële redenen en verfraaiing van de stad. Het merendeel van het gemeentebestuur wilde graag kosten voor onderhoud besparen en verkoos het aanzicht van nieuwe plantsoenen en wandelplaatsen gecombineerd

met fraaie herenhuizen of villa's bij de stadstoegangen.¹⁰⁴ Zo verrezen er kort na de sloop van de Koepoort 'twee fatsoenlijke woningen met tuin' tussen de gedempte Koepoortgracht en de Vliet, en bij de Witte Poort werd gebouwd aan 'twee aanzienlijke woonhuizen'.¹⁰⁵ Niet voor niets meende een Leidenaar: 'De stad is zeer verfraaid; men heeft poorten gesloopt, bruggen zeer doelmatig verbeterd, een sierlijk plantsoen, etc. etc. Zeer aangenaam'.¹⁰⁶ In andere steden lijkt zich een vergelijkbaar patroon van afbraak omwille van verfraaiing voltrokken te hebben.¹⁰⁷

Toch bleven de Morspoort en de Zijlpoort behouden. Er is eerder geopperd dat deze poorten ontkomen zijn omdat ze geen groot verkeersobstakel vormden.¹⁰⁸ Dit gold echter ook voor andere poorten, die wél gesloopt zijn. Dit idee zou wel eens voort kunnen komen uit het gegeven dat het argument *verfraaiing van de stad* vaak verwoord werd als *verbetering van de toegang tot de stad*. Deze formulering verwees echter niet naar een verkeerstechnische verbetering, maar naar een vooruitgang van het aanzien van de stad. Slechts bij één poort, de Rijnsburgerpoort, werd daadwerkelijk verkeershinder effectief in de besluitvorming meegenomen en vormde verkeershinder een belangrijk afbraakargument. Dat de Morspoort en de Zijlpoort nooit door B en W voorgedragen zijn voor afbraak hebben de poorten het meest te danken aan het gegeven dat beide bouwwerken in buurten lagen met een niet al te beste naam en waar bovendien maar weinig grond in gemeentebesit was. De Morspoort werd vrijwel omsloten door rijksgrond. Aan de zuidzijde bevond zich de Morspoortkazerne en de grond ten noorden was sinds 1866 in handen van het rijk voor de bouw van het nieuwe Academisch Ziekenhuis.¹⁰⁹ Het terrein ten noorden van de Zijlpoort was sinds 1827 aangewezen als katholieke begraafplaats.¹⁰⁰ Van de uitgave van bouwkvavels voor fraaie herenhuizen kon daarom bij deze beide stadstoegangen geen sprake zijn.

Rest nu nog de vraag: had Conrad Leemans gelijk toen hij vreesde dat zijn tijdgenoten zich met het afbreken van de stadspoorten de afkeuring en verontwaardiging van het nageslacht op de hals haalden?¹¹¹

Noten

- 1 Ida Wietske Lambrechtsen-van Essen, *De stadspoorten van Leiden en stadsbouwmeester Willem van der Helm (ca. 1628-1675)* (Utrecht 1994).
- 2 R.C.J. van Maanen, 'De ruimtelijke ontwikkeling van Leiden tot 1896' in: D. de Vries (red.), *Historische plattegronden van Nederlandse steden*, dl. 7: *Leiden* (Alphen a/d Rijn 1997) 3-32.
- 3 Auke van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland. 1798-1848* (Amsterdam 1987) 333-340.
- 4 P.J. Blok, *Geschiedenis eener Hollandsche stad*, dl. 4: *Eene Hollandsche stad in den nieuweren tijd* (s-Gravenhage 1918) 20; E. Pelinck, 'De ontwikkeling van het stadsbeeld' in: [P.C.N. Baesjou e.a.], *Leiden 1860-1960* (Leiden 1962) 293-335, aldaar 303; J.F. Dröge, 'Het stadsbeeld' in: Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden in gaslicht. Een stad in verandering 1800-1900* (Utrecht 1989) 7-16, aldaar 9; Lambrechtsen-van Essen, *Stadspoorten*, 77-80; Van Maanen, 'Ruimtelijke ontwikkeling', 25; Jan Dröge e.a. (red.), *Architectuur & Monumentengids Leiden* (Leiden 1999²) 35; R.C.J. van Maanen, 'Het stadsbeeld en de invulling van de stedelijke ruimte' in: Boudien de Vries en R.C.J. van Maanen (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad III: 1795-1896* (Leiden 2004) 17-39, aldaar 19-20.
- 5 Dit artikel is de bewerking van een hoofdstuk van mijn scriptie, 'Wandalisme of overdreven kunstliefhebberij? Sloop, behoud en restauratie van monumenten in Leiden 1850-1940', geschreven voor de opleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Leiden.
- 6 Wessel Krul, 'Vooruitgang en verlies. Het moeizame begin van de Nederlandse monumentenzorg', *De negentiende eeuw* 29 (2005) 3-21.
- 7 Krul, 'Vooruitgang en verlies', 8-17; J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland* (Den Haag 1975) 219-244.
- 8 Tillema, *Schetsen*, 267-303.
- 9 *Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar* [verder: *Gemeenteverslag*] 1863, 16.
- 10 *Verslag der handelingen van den gemeenteraad van Leiden* [verder: *Handelingen*], 28 mei 1862, 2.
- 11 *Handelingen*, 28 mei 1862, 1-3.
- 12 Zie voor de inspanningen van 19de-eeuwse gemeentebesturen om een gunstig vestigingsklimaat te scheppen voor welgestelden in hun stad: Jan Hein Furnée, 'Stad van weelde. Stedelijk bestuur en cultuur in de negentiende eeuw' in: Leo Lucassen en Wim Willems (red.), *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010* (Amsterdam 2009) 152-172.
- 13 Haarlem, Noord-Hollands Archief [NHA], Koninklijke Akademie van Wetenschappen, toegangsnummer 64, inv.nr. 781, d.d. 5 februari 1863.
- 14 *Verslag van de commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, tot het Opsporen, het Behoud en het Bekend Maken van de Overblijfsels der Vaderlandsche Kunst uit Vroegere Tijden* [verder: *Verslag cKAW*] (1863) 7.
- 15 *Verslag cKAW* (1863) 9.
- 16 Dit vermoeden wordt uitgesproken door de Commissie der Koninklijke Akademie van Wetenschappen in het verslag over 1865, *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (1865) 88.
- 17 *Rapport der commissie voor de bewaring van voorwerpen, van waarde of belangrijk voor de oudheidkunde en de geschiedenis der kunst*

- (1867); J.C. Overvoorde, *Catalogus van voorwerpen in het stedelijk museum "De Lakenhal" te Leiden* (Wassenaar 1924³), cat.nr. 242.
- 18 *Handelingen*, 24 maart 1864, 4.
 - 19 *Handelingen*, 16 september 1863, 1-2.
 - 20 *Gemeenteverslag* 1863, 16.
 - 21 Overvoorde, *Catalogus*, cat.nr. 229-230.
 - 22 *Handelingen*, 29 oktober 1863, 7.
 - 23 *Handelingen*, 11 februari 1864, 5.
 - 24 *Gemeenteverslag* 1864, 15.
 - 25 Overvoorde, *Catalogus*, cat.nr. 238-239.
 - 26 *Handelingen*, 29 oktober 1863, 5-7.
 - 27 *Handelingen*, 30 oktober 1863, 1-2.
 - 28 *Handelingen*, 24 maart 1864 en *Handelingen*, 2 april 1864. *Leidsch Dagblad*, 11 april 1864, 4.
 - 29 Overvoorde, *Catalogus*, 24, cat.nr. 237 en J.P. Zwanenburg, 'De Koepoort en haar windvaan', *Leids Jaarboekje* 42 (1950) 110-112.
 - 30 Van Maanen, 'Stadsbeeld', 32.
 - 31 Aldus C. Leemans in een missive aan de gemeenteraad, *Handelingen*, 12 januari 1865, 1.
 - 32 *Leydsche Courant*, 4 maart 1867.
 - 33 De Witte buitenpoort werd gefotografeerd door Bernard Bruining.
 - 34 *Leydsche Courant*, 4 en 11 januari 1865. *Gemeenteverslag* 1865, 22. De gevelsteen bleef bewaard: Overvoorde, *Catalogus*, cat.nr. 243.
 - 35 *Handelingen*, 27 oktober 1864, 3-4.
 - 36 *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (1865) 88-89. Niettemin werd de commissie in een brief aangespoord door 'een bewonderaar der zeventiende-eeuwsche-architectuur' alsnog een poging in die richting te doen. Vgl. NHA, Koninklijke Akademie van Wetenschappen, toegangsnummer 64, inv.nr. 781, d.d. 5 januari 1865.
 - 37 *Handelingen*, 12 januari 1865, 1.
 - 38 De tekeningen worden inderdaad vervaardigd, getuige het *Verslag cKAW* 1867, 12.
 - 39 *Handelingen*, 24 december 1864, 4.
 - 40 Het artikel verscheen in drie delen in de *Leydsche Courant* van 25 en 27 januari en 1 februari 1865. Met een voorwoord werd het ook gepubliceerd in de *Bouwkundige Bijdragen* 14 (1865) 257-266. Dit voorwoord verscheen uiteindelijk met een slotwoord weer in de *Leydsche Courant* van 14 juli 1865. Leemans zond het gemeentebestuur een exemplaar van zijn artikel, waarvoor hij de dank van de gemeenteraad ontving, waarna het in het archief werd opgeborgen. *Handelingen*, 22 juni 1865.
 - 41 Gepubliceerd in 5 delen in *Leidsch Dagblad*, 4, 8, 9, 15 en 22 februari 1865.
 - 42 *Leydsche Courant*, 14 juli 1865, 3.
 - 43 R.W.P. de Vries, 'Levensbericht van Dirk Christiaan Meijer jr.', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (1909) 326-349.
 - 44 CHR. [pseudoniem van Dirk Christiaan Meijer jr.], *Wandalisme. Een waarschuwend woord tot allen wien de vaderlandsche kunst onverschillig is. Met een brief aan den schrijver van Dr. C. Leemans* (Leiden 1865) 5. De laatste brief van de correspondentie is als een inleiding aan Meijers pamflet toegevoegd. Ook Meijer zond een exemplaar naar het Leidse gemeentebestuur, die het eveneens in het archief liet opbergen. *Handelingen*, 28 september 1865.
 - 45 In De Vries, 'Levensbericht' heet de brochure reeds lang vergeten te zijn.
 - 46 *De Gids* 29 (1865), dl. 4, 556-560.
 - 47 *Leidsch Dagblad*, 2 augustus 1865 en *Handelingen* 27 juli 1865, 5.
 - 48 *Leidsch Dagblad*, 9, 11, 12, 14 en 17 augustus.
 - 49 Geciteerd in Lambrechtsen-van Essen, *Stadspoorten*, 80.

- 50 *Leydsche Courant*, 22 september 1865.
- 51 *Handelingen*, 30 oktober 1865, 7-8.
- 52 Ibidem, 1.
- 53 Zie ook Lambrechtsen-van Essen, *Stads-poorten*, 27.
- 54 *Jaarboek Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen* (1866), Bijlage A, CI-CII.
- 55 Ibidem, LXXXII-LXXXIII.
- 56 *Leydsche Courant*, 1 en 8 november 1865, *Leidsch Dagblad*, 4, 16 en 18 november 1865.
- 57 *Verzameling van afbeeldingen van oude gebouwen, uitgegeven door de Maatschappij tot bevordering der bouwkunst* 30 (1889), Platen 155 en 156. Zie hierover: Coert Peter Krabbe, 'Monumenten. Architectonische overblijfselen' in: Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 151-174, aldaar 158.
- 58 *Handelingen*, 16 augustus 1866, 1.
- 59 *Leydsche Courant*, 17 en 19 september 1866.
- 60 *Handelingen*, 20 september 1866, 3-5.
- 61 Al eerder had Rose de commissie in een lastig parket gebracht door zijn werkzaamheden als architect. In 1861 werd de commissie verzocht op te komen tegen de afbraak van de houten kap van de Ridderzaal in Den Haag terwijl de vervangende ijzeren kap juist ontworpen werd door dezelfde rijksbouwmeester. Tillema, *Schetsen*, 225-226; Krul, 'Vooruitgang en verlies', 13-15.
- 62 *Leydsche Courant*, 21 september 1866.
- 63 Ed van der Vlist, 'Geene koste of moeite is gespaard geworden om dit werk in orde te brengen. De aanleg en de ontwikkeling van het Plantsoen in Leiden' in: Erik de Jong, Clemens Steenberghe en Ed van der Vlist, *Eene aangename publieke wandeling. Een schets van historische stads- en singelparken* (Zutphen 1997) 57-119, aldaar 67.
- 64 *Gemeenteverslag* 1864, 16.
- 65 *Handelingen*, 19 oktober 1866, 6.
- 66 *Handelingen*, 10 januari 1867, 3. De gevelsteen bleef bewaard, Overvoorde, *Catalogus*, 24: cat.nr. 235.
- 67 Van der Vlist, 'Plantsoen', 74.
- 68 *Handelingen* 1874, ingekomen stukken [i.s.] nr. 80.
- 69 Jos Perry, *Ons fatsoen als natie. Victor de Stuers 1843-1916* (Amsterdam 2004) 155.
- 70 Den Haag, Nationaal Archief [NA], Rijksadviseurs, 1875-1879, nummer toegang 2.04.40.06, inv.nr. 1, 4 en inv.nr. 20, no. 6.
- 71 Tillema, *Schetsen*, 269-271 licht juist de casus van de Hogewoerdsbinnenpoort uit om deze onmacht van het college te beklemtonen.
- 72 *Handelingen* 1874, i.s., nr. 86. De brief werd daarnaast ook openbaar gemaakt in de *Nederlandsche Kunstbode* (1874) 41-43. De gang van zaken rond de Hogewoerds-poort wordt ook op bittere toon besproken in de *Mededeelingen van de Rijks-adviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst* [Mededeelingen R-a], dl. 1, aflevering 1: eerste jaarverslag (8 maart-1 juni 1874), 3 en dl. 1, aflevering 2: tweede jaarverslag (1 juni 1874-1 mei 1875) 10-11.
- 73 Voor de fontein waren kort daarvoor maatregelen ter bescherming genomen. Vgl. Marijke Uittenbroek, *Sieraden in de stad. Beelden en fonteinen in Leiden* (Leiden 1999) 20.
- 74 *De Nederlandsche Spectator* 1874, 139.
- 75 *Handelingen* 1874, i.s. nr. 118.
- 76 *Handelingen* 1874, i.s. nr. 144.
- 77 *Handelingen* 1874, i.s. nr. 159. Deze brief werd gepubliceerd in de *Nederlandsche Kunstbode* (1874) 97-99.
- 78 *Handelingen*, 25 juni 1874, 5-7.
- 79 Deze tekeningen werden voor het eerst in

- 1921 gepubliceerd, *Mededeelingen R-a*, dl. 2, plaat 23-24. Zie ook Tillema, *Schetsen*, 299.
- 80 NA, Rijksadviseurs, 1875-1879, nummer toegang 2.04.40.06, inv.nr. 20, no. 139.
- 81 Overvoorde, *Catalogus*, cat.nr. 232-234.
- 82 *Leidsch Dagblad*, 18 augustus 1874, 1.
- 83 *Mededeelingen R-a*, dl. 1, aflevering 2: tweede jaarverslag (1 juni 1874-1 mei 1875) 11.
- 84 *Leidsche Courant*, 15 oktober 1874, 4: "openbare verkooping van torenklokken". Over de sloop schreef de pastoor van Bovenkerk, J.W. Brouwers, een sonnet getiteld 'De kerktorenklok van Bovenkerk', *Almanak voor Nederlandsche Katholieken* (1877) 270.
- 85 Dröge, *Monumentengids*, 151: Plantage 12-16 en Van der Vlist, 'Plantsoen', 75-76.
- 86 *Leidsche Courant*, 29 juni 1874.
- 87 Carel Vosmaer, *Vlugmaren* (Den Haag 1879-81) dl. II, 36-41.
- 88 Victor de Stuers, 'Iteretur Decoctum', *De Gids* 38 (1874), dl. 4, 314-352, aldaar 319-320.
- 89 W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 229-231.
- 90 *Leidsch Dagblad*, 29 augustus en 8 september 1874.
- 91 *Handelingen*, 26 januari 1865, 3.
- 92 *Leydsche Courant*, 7 augustus 1863 en *Gemeenteverslag* 1867, 15.
- 93 *Handelingen*, 7 juni 1866, 4.
- 94 *Handelingen*, 20 september 1866, 3-5 en *Gemeenteverslag* 1866, 29-30.
- 95 *Handelingen*, 28 oktober 1875, 8.
- 96 *Handelingen*, 29 oktober 1875, 1-3.
- 97 NA, Rijksadviseurs, 1875-1879, nummer toegang 2.04.40.06, inv.nr. 2, 66.
- 98 *Handelingen*, 21 januari 1886, 9-10.
- 99 In 1875 was dit weliswaar ook al gebeurd, maar had het adviseren achter de schermen plaats en had het geen aanwijsbare invloed op het raadsbesluit. Zie: Wietske Donkersloot, "Leyden tot sieraad en nut". De oorsprong van het Stedelijk Museum De Lakenhal. 1866-1900', *Leids Jaarboekje* 94 (2002) 135-166, aldaar 144.
- 100 *Handelingen* 1886, i.s. nr. 11.
- 101 D.E.C.K.[nuttel], 'Bij de plaat' [Morsch-Poort te Leiden], *Bouwkundig Weekblad* 8 (1888) 216.
- 102 Victor de Stuers signaleerde deze twee houdingen ten opzichte van monumenten al in 1875 in zijn brochure *Da Capo. Een woord over regeering, kunst en oude monumenten* ('s-Gravenhage 1875) 78-87.
- 103 Zie hierover: Wessel Krul, 'Tegen het erfgoed. Over vooruitgang en vandalisme' in: Frans Grijzenhout (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Amsterdam 2007) 265-303.
- 104 Van Maanen, 'Stadsbeeld', 34 en Dröge, 'Stadsbeeld', 9.
- 105 *Leidsch Dagblad*, 10 juni 1864 en 22 december 1866.
- 106 *Leidsch Dagblad*, 23 mei 1874, 3.
- 107 Ineke Pey, *Bouwen voor gezeten burgers. Herenhuizen en villas in de nieuwe stadswijken van Utrecht, Groningen en Nijmegen (1874-1901)* (Zwolle/Zeist 2004).
- 108 Van Maanen, 'Stadsbeeld', 20.
- 109 P.J.M. de Baar e.a., *Stadstimmerwerf, Stadshulpwerf, Stadswerf* (Leiden 1986) 34-35; M.W. Jongsma, *325 jaar Academisch Ziekenhuis Leiden* (Lochem 1963) 28-29.
- 110 Peter Otgaar, 'De geschiedenis van R.K. Begraafplaats Zijlpoort' in: R.C.J. van Maanen e.a. (red.), *Een oase van rust. 180 jaar R.K. Begraafplaats Zijlpoort* (Leiden 2008) 1-37, aldaar 4.
- 111 *Bouwkundige Bijdragen* 14 (1865) 261.

Kroniek van Leiden over 2009

Samengesteld door: R.D. Paauw, A. van Leeuwen
en mw.W. Smitsloo-de Graaff

Januari

- 1 Rond de jaarwisseling verricht de politie 75 arrestaties. Ruim twee keer meer dan in 2008. Burgemeester Lenferink: de grote problemen in voorgaande jaren zijn beteugeld.
- 5 De straten van het station naar het centrum zien er niet uit, zegt burgemeester Lenferink tijdens de nieuwjaarsreceptie. 'Rommelig ingericht, schreeuwerige reclames en puin zonder kwaliteit'.
- 6 Frits Muller, de oudste man van Leiden, wordt 103 in verzorgingshuis Rijn en Vliet.
- 7 Wethouder Steegh start nieuwe proef tegen de meeuwenoverlast met het uitdelen van 150.000 speciale gele vuilniszakken.
- 9 Tijdens het LSF-sportgala wordt het dameswaterpoloteam van ZVL sportploeg van het jaar. Ex-ZVL'ster Iefke van Belkum wordt voor de derde maal sportvrouw van het jaar. Roeier Jaap Schouten wordt voor de tweede keer sportman van het jaar. De Ereprijs is voor Joop Riethoven, die in 1978 de Tour de France naar Leiden haalde.
- 11 Kamiel Maase (37) neemt afscheid van de atletiek. Hij liep marathons tijdens de Olympische Spelen van 2000, 2004 en 2008 en is Nederlands recordhouder op de 5, 10 en 30 kilometer.
- 13 De gemeente steekt 700.000 euro extra in de renovatie van het ateliercomplex Haagweg 4. Er wordt voor 800.000 euro vertimmerd aan de ruim veertig jaar oude Vredeskerk aan de Van Vollenhovekade.
- 14 Lakenhal-directeur Edwin Jacobs vertrekt en wordt per 1 april directeur van het Centraal Museum in Utrecht.
- 16 Het gedeelte van het 'kanaal van Corbulo' bij Roomburg en een kampdorp aldaar worden rijksmonumenten.
- 16 D66 roept de 57-jarige CDA'er Abraham Filippo uit tot Leids politicus van het jaar 2008.
- 17/24 Jazzlegende Chris Barber opent met zijn band de Leidse Jazzweek en het Keytown Festival sluit het af. De 84-jarige Rita Reys treedt op en aan de kroe-

gentocht nemen ruim dertig cafés deel. Pianist Walter Wolff krijgt de Leidse Jazz Award.

- 18 De Leidsche Vereniging van Postzegelverzamelaars houdt een speciale Pilgrims-postzegel ten doop, omdat de Pilgrims zich 400 jaar geleden in Leiden vestigden.
- 21 De collectie van het Utrechts herbarium verhuist de komende maanden naar Naturalis en het Nationaal Herbarium in Leiden. Het is de eerste stap naar het Nederlands Centrum voor Biodiversiteit met 37 miljoen planten, gesteenten, opgezette dieren en fossielen.
- 21 Burgemeester Lenferink neemt het eerste exemplaar in ontvangst van het boek en de dvd *Van heinde en verre. Nieuwe Leidenaren door de eeuwen heen*. Cor Smit schreef het in opdracht van de Stichting Leiden, stad van vluchtelingen.
- 21 Het oudst dateerbare Leidse woonhuis, onderdeel van het Pilgrim Museum, is open voor het publiek. De kosterwoning op de hoek van de Beschuitsteeg stamt uit 1366.
- 23 Wethouder Van Woensel presenteert zijn Programma Binnenstad. Mede met hulp van ondernemers moeten achttien locaties meer bloembakken en bomen krijgen.
- 29 De Peperbus is terug op het gerestaureerde Vrouwenkerkplein. Sinds 1995 maakt de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden zich sterk voor de terugkeer van dit antieke trafohuisje.

Februari

- 1 Na een open publieksweekend in de Sterrewacht begint een ingrijpende restauratie van het sterk vervallen monument uit 1861. De koepels worden van de daken getild en roestvrij en waterbestendig gemaakt.
- 6 Verkeersminister Eurlings verlaagt de bijdrage van Leiden voor de verbreding van de A4 van 13 naar 12 miljoen euro wegens de forse vertraging bij de uitvoering.
- 8 Wolfgang Engels herhaalt 94 jaar na dato in Museum Boerhaave het experiment van Albert Einstein en natuurkundige Wander Johannes de Haas, waarbij elektronen magnetisme opwekken.
- 9 Met acht fouten wordt journalist Job de Kruiff winnaar van de vierde editie van het Leids Dictee.
- 12 Wethouder De Haan opent een expositie over de relatie tussen Leiden en de

- Pilgrimfathers in de Pilgrim Archives aan de Vliet. Het is precies 400 jaar geleden dat de groep Engelse vluchtelingen zich in Leiden vestigde.
- 12 Robert Dijkgraaf, president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, opent in Museum Naturalis het Nederlandse Darwinjaar. Het is precies 200 jaar geleden dat de man van de evolutieleer werd geboren en 150 jaar na de verschijning van zijn boek *On the origin of species*.
 - 14 Het Leids Cabaret Festival beleeft de 31ste aflevering. Maarten Ebberts (28) uit Edam wint de jury- en de publieksprijs.
 - 16 Een stalling voor bijna duizend fietsen onder het Alphense perron van het Centraal Station wordt in gebruik genomen.
 - 19 Het studentenkamerfestival Stukafest, waarbij in zeventien studentenkamers culturele activiteiten worden georganiseerd, beleeft zijn première.
 - 21/22 IJVL-lid Roxanne van Hemert veroverd in het Poolse Zakopane de wereldtitel schaatsen voor junioren.
 - 23 De verhuizing van de openbare basisschool Lorentzschool naar de nieuwbouw aan de Van Vollenhovekade is afgerond. Het gebouw met de bijnaam 'Het Ministerie' beschikt over 26 lokalen in twee bouwlagen.
 - 23 Het park Oud-Hortuszicht, waar ooit de bekende uitspanning aan de Witte Singel stond, wordt heringericht.
 - 24 Hero Wit (73) krijgt van de Leidsche Vereeniging van Postzegelverzamelaars de bondsonderscheiding van de Koninklijke Nederlandse Bond van Filatelistenverenigingen. Hij schrijft al 45 jaar over filatelie.
 - 25 Basisschool voor speciaal onderwijs De Wissel verhuist van het Bizetpad en de César Franckstraat naar de nieuwe school aan de Boerhaavelaan.
 - 25 Tim Huisman, conservator van Museum Boerhaave, reikt het eerste exemplaar van zijn boek over het Leidse Anatomisch Theater in de 17de eeuw uit aan burgemeester Lenferink.
 - 26 B en W wijzen park De Leidse Hout aan als gemeentelijk monument, inclusief het bos- en sportpark. Het in het kader van werkverschaffing aangelegde park dateert uit 1927.
 - 28 De Leidse Schouwburg trekt in 2008 ruim 100.000 bezoekers en boekt daarmee een nieuw record.

Maart

- 1 Erica Haffmans (1964) is de eerste cultuurmakelaar in Leiden. Zij krijgt het beheer over het kunstfonds waaruit jaarlijks 400.000 euro wordt verdeeld.

- 2 De musical 'Brandende liefde', gebaseerd op het gelijknamige boek van Jan Wolkers, beleeft de landelijke première in de Schouwburg.
- 4 De registers van de R.K. begraafplaats Zijlpoort zijn beschikbaar via de internetsite van de vereniging Jan van Hout. Van bijna 32.000 personen die er tussen 1828 en 2006 werden begraven zijn gegevens beschikbaar.
- 5 Het Vrouwenkerkhof is opnieuw ingericht en de ruïnes van de kerk zijn gerestaureerd.
- 10 Wethouder Witteman overleeft in de raad een motie van wantrouwen. Hij haalde op eigen houtje clausules uit het contract met aannemer Hillen & Roosen voor de verbouwing van de Stadsgehoorzaal.
- 10 Een raadsmeerderheid stemt voor de plaatsing van camera's rond station Leiden Centraal en krijgt daarvoor 3 miljoen euro van de overheid.
- 12/13/14 In het LUMC komen ruim 650 studenten uit alle werelddelen bijeen voor de Leiden International Medical Student Conference, een van de grootste studentencongressen van Europa.
- 12 Museum De Lakenhal erft van drie Deense zusters Bugge een paneeltje dat niet afkomstig blijkt van de Leidse fijnschilder Gerrit Dou, maar van een van zijn leerlingen.
- 13 John Kroes (53) is de nieuwe directeur van Citymarketing Leiden en de Stadspartners.
- 17 Bij het bestuursbureau van de Universiteit Leiden aan het Rapenburg wordt een steen onthuld die het rectoraat van professor Douwe Breimer (2001-2007) herdenkt. Het symboliseert de nauwe verbondenheid van stad en universiteit.
- 19 De gemeente koopt de laatste twee stukjes grond in Roomburg zodat men met de uitvoering van het archeologische park Matilo aldaar kan beginnen.
- 25 De Sterrewacht krijgt een half miljoen euro per jaar voor een nieuw onderzoekcentrum, genaamd Allegro, dat metingen van de grootste telescoop ter wereld in de Chileense Andes gaat verwerken. Leids sterrenkundige Thijs de Graauw is daar directeur van het project, dat een miljard euro kost.
- 25 Officieel begin van de werkzaamheden van een ingrijpende reconstructie van de Willem de Zwijgerlaan.
- 27 Stadsgehoorzaal-directeur Petra Unger, die op 1 juli met pensioen gaat, onthult dat het gebouw voortaan Stedelijk Concertgebouw Leiden heet.
- 28 Oud-Leidenaar Ruud de Koning (60) presenteert in wijkcentrum Matilo een boek over zijn vader Henk de Koning, een van de circa 250 Nederlanders die

Petra Unger en Anthony Chang op de bouwplaats van het nieuwe Stadsgehoorzaalcomplex, 9 oktober 2007. Foto Hielco Kuipers.

als dwangarbeiders werkten in een kamp in Kleinmachnow bij Berlijn. De meesten waren Leidse metaalarbeiders.

- 29** Met een fototentoonstelling van Ton Martens in het Sieboldhuis begint een reeks evenementen in de stad ter gelegenheid van de 400-jarige relatie tussen Japan en Nederland.
- 30** Aan de Stationsweg 19 gaat na een ingrijpende verbouwing het restaurant Luxor open. Precies 100 jaar geleden begon er de bioscoop Imperial Theater, later omgedoopt in Luxor.

April

- 1** Een groot tekort aan technisch personeel is de belangrijkste oorzaak van het miljoenenverlies dat het Hoogheemraadschap van Rijnland leed in 2008.
- 3** Autodealer LIAM is failliet. De Mercedes-dealer, met vestigingen in Leiden en zes andere plaatsen in de regio, is slachtoffer van de kredietcrisis. Stern Autobedrijven neemt het bedrijf en honderd van de tweehonderd werknemers over.

Koning Carl Gustaf en koningin Silvia brachten samen met kroonprins Willem-Alexander en prinses Máxima in april een bezoek aan Leiden. Foto Hielco Kuipers.

- 3 De Leidse Schouwburg en de Stadsgehoorzaal fuseren. Schouwburgdirecteur Bart van Mossel gaat het proces begeleiden.
- 15 De gemeente snijdt zich met eigen regels in de vingers bij de uitbreiding van de Stadsgehoorzaal. De verbouwing wordt vele malen duurder en loopt maanden uit.
- 22 Het UWV Werkbedrijf haakt na een conflict over de inrichting definitief af als medegebruiker van het voormalige Belastingkantoor aan het Stationsplein. De gemeente gaat er nu meer ambtenaren huisvesten.
- 22 Leiden krijgt er voor 2015 bijna vierduizend studentenkamers bij. De meest serieuze optie is bedrijventerrein Lammenschanspark. Daar komt veel gemeentegrond beschikbaar als de nieuwbouw van het ROC bij station Lammenschans klaar is.
- 22 Het Zweedse koningspaar Carl Gustaf en Silvia brengt samen met prinses Máxima en prins Willem-Alexander een bezoek aan Leiden. Het gezelschap

wandelt door de Hortus. Bijzondere aandacht is er voor de systeemtuin gewijd aan de Zweedse wetenschapper Carolus Linnaeus.

- 27 Van de Leidse basisscholen is 24 procent te wit en 41 procent te zwart. Slechts op 34 procent van de scholen zijn de leerlingen een afspiegeling van de buurtbevolking.
- 28 Busmaatschappij Connexxion voert de OV-chipkaart, het nieuwe betaalmiddel, in op alle lijnen in de regio's Leiden, Rijnstreek en Bollenstreek.

Mei

- 5 Er kwamen vorig jaar 1.052 bedrijven bij in Leiden. Omdat er 455 werden opgeheven en 94 verhuisden naar elders, steeg het aantal ondernemingen met 607. Vooral de sectoren automatisering en zakelijke dienstverlening groeiden.
- 15 Hillen & Roosen, de aannemer die de Stadsgehoorzaal verbouwt, gaat failliet. Het betekent voor de gemeente een strop van 3,5 miljoen euro, omdat zij zich garant stelde voor de betalingen aan onderaannemers.
- 15 De ondergrondse fietsenstalling aan de LUMC-kant van het station gaat open. Er kunnen 2.200 fietsen in.
- 17 Voor de negentiende keer wordt de Leidse Marathon gehouden.
- 24 Gesprekken van wethouder De Haan met de Universiteit Leiden over de toekomst van het LAK-theater leveren nagenoeg niets op. De universiteit houdt vast aan haar bezuiniging van vier ton op het theater.

Juni

- 10 De Leidse migraineprofessor Michel Ferrari krijgt een Spinozapremie van 2,5 miljoen euro voor onderzoek.
- 11 De driehonderd nieuwe huizen die de gemeente er jaarlijks bij wil hebben, zullen het aantal Leidenaars nauwelijks doen toenemen. De komende vijftien jaar schommelt het aantal rond 117.000.
- 12 Een veel groter deel van de wijk de Oude Kooi moet behouden blijven dan woningcorporatie De Sleutels van Zijl en Vliet voor ogen heeft. Op zijn minst moet de noodzaak tot sloop beter worden aangetoond, vindt een raadsmeerderheid.
- 12 Wethouder Steegh onderschatte de diefstalproblemen bij het Warenhuis, schrok niet op van noodsignalen, liet zich onvoldoende informeren en lichtte de gemeenteraad fout in. Toch heeft hij als wethouder integer gehandeld, concludeert de onderzoekscommissie.

- 12 Begin van de renovatie van kunstcentrum Haagweg 4, de voormalige LTS.
- 19 Het LAK-theater lijkt voorlopig gered. De universiteit wil haar jaarlijkse steun beëindigen, maar politiek Leiden heeft een reddingsplan in de maak.
- 25 Na meer dan dertig jaar trouwe dienst worden de stoelen van de Leidse Schouwburg vervangen. Het nieuwe model maakt ruimte vrij voor een extra rij stoelen, waardoor er 541 zitplaatsen komen.
- 25 Leidenaren zijn ontevreden over de leefbaarheid van hun stad. Ze klagen over 'sociale overlast' en verloedering. Ook ergeren ze zich aan de vele fietsendiefstallen. Een kwart voelt zich wel eens onveilig, blijktens een enquête onder 1.400 ingezetenen.
- 26 In het voormalige kantoorpand van de Leidsche Duinwatermaatschappij aan de Hooigracht komt een kunstenaarscentrum met ateliers.

Juli

- 1 De gemeente wil een eerbetoon voor Theo van Doesburg, oprichter van de kunstvorm De Stijl, maar is niet bereid 350.000 euro te betalen voor het beeld 'Vierkant in vierkant' van de kunstenaar. Het betonnen plastiek werd in 1917 ontworpen.
- 1 Archeologiestudenten van de Universiteit Leiden doen bij opgravingen naast het museum Corpus tal van oudheidkundige vondsten. De belangrijkste is een kademuur van ruim honderd meter uit de 7de eeuw.
- 1 Opening Visitor's Centre in het gebouw van de Kamer van Koophandel. Het omvat het VVV-kantoor en het internationale bezoekerscentrum van de Universiteit Leiden.
- 2 De Britse Dame Rosalyn Higgins, de eerste vrouwelijke rechter van het Internationaal Gerechtshof in Den Haag, wordt op 26 november de nieuwe Cleveringa-hoogleraar aan de Universiteit Leiden. Deze leerstoel is een eerbetoon aan hoogleraar Rudolf Pabus Cleveringa voor zijn houding in de oorlogsjaren.
- 2 De Leidse Lakenfeesten beginnen met de peurbakkentocht. Paul Bouter wordt evenals vorig jaar winnaar. 'Een loopband in het verlengde van de boot verborgen onder de waterlijn laat hem als Jezus over de gracht lopen.'
- 3 Internetbelofte Joost ('Djoest') sluit de hoofdvestiging aan de Schipholweg. Joost werd in 2006 opgericht met 45 miljoen euro van hoopvolle investeerders. De beoogde doorbraak op internet – versmelting van web en tv – wordt niet waargemaakt.

- 4 De eerste Leidse museumnacht wordt gehouden. Een initiatief van de 30-jarige studentenvereniging Quintus. Er doen zeven musea aan mee.
- 8 De Leidse Video en Smalfilm Liga (LVSL) overhandigt 150 uur aan video-opnamen, gemaakt bij gebeurtenissen in Leiden in 2002, aan het Regionaal Archief Leiden.
- 9 B en W besluiten café New Times en coffeeshop Joy in de Beschuitsteeg te sluiten. Het stadsbestuur wilde de illegale situatie legaliseren, maar protesterende omwonenden krijgen van de Raad van State gelijk.
- 9 Wethouder Van Woensel wil dat een aantal ambtenaren pas met vakantie gaat als er een plan ligt om een eind te maken aan de slechte manier waarop ten stadhuize brieven worden beantwoord.
- 10 B en W willen voor een nieuw plan voor het Aalmarktgebied in zee met de Utrechtse projectontwikkelaar ASR en de Amsterdamse architect Rijnboutt. Belangrijkste punten: de Mandenmakerssteeg wordt overdekt, er komt een compleet nieuwe straat, de Mandenmakerstraat, waarbij het Gat van Van Nelle wordt doorgetrokken naar de Breestraat, en de Waaghoofdbrug wordt vervangen en verschoven.
- 10 De raad besluit, op voorstel van de VVD, 100.000 euro uit te trekken voor openbare toiletten. 'Onaanvaardbaar dat een toeristische stad als Leiden die niet heeft.' Om het LAK-theater te redden wordt 275.000 euro uitgetrokken.
- 12 Werfpop in de Leidse Hout trekt 20.000 bezoekers.
- 14 Voor het Leidse stationsgebied moet een nieuw plan worden gemaakt, aldus B en W. Zij stellen een kwart miljoen euro beschikbaar voor het aantrekken van een stedenbouwkundige 'van naam en faam'.
- 14 Museum De Lakenhal krijgt de komende vier jaar 200.000 euro per jaar extra om het voortdurende gat in de begroting te dichten.
- 16 Zes horecaondernemers krijgen samen 80.000 euro schadevergoeding van de gemeente voor de voortijdig afgebroken viering van Koninginnedag na de aanslag op de koninklijke familie in Apeldoorn.
- 17 Plan voor een driesterrenhotel met 38 kamers in het voormalige Antonius Zalencentrum aan de Lange Mare.
- 18 Voedselbank Leiden en omstreken aan de Willem Barentszstraat schrijft zijn driehonderdste klant in.
- 22 Een laatste poging van de Vrienden van de Oostvlietpolder om de bouw van een bedrijventerrein in de polder tegen te houden strandt bij de Raad van State.

- 25 Leiden schaaft zich onder de paraplu van de Haagse kandidatuur voor de titel 'Europese Culturele Hoofdstad 2018'.

Augustus

- 3 Tijdens het Wereld Muziek Concours in Kerkrade eindigt K & G op het onderdeel show op de eerste plaats en wordt op het onderdeel mars tweede.
- 5 Bij het uitbaggeren van de zwaar vervuilde Maresingel verspreiden gifstoffen zich door aangrenzende wateren en vissen sterven. Het baggeren gebeurt terwijl de koelwaterlozingen door energiebedrijf Eon doorgaan. De vervuiling is afkomstig van de voormalige gasfabriek. Er worden noodvoorzieningen getroffen.
- 9 De wereldberoemde Leidse dj Armin van Buuren geeft op een stampvolle Garenmarkt alsnog zijn Queensday Party die op 30 april werd gestaakt na de aanslag op de koninklijke familie in Apeldoorn.
- 15 Ontwerpbesluit voor het Sterrewachtgebied: sloop van het Van der Klauwgebouw aan de Kaiserstraat, het blauwe collegegebouw van de faculteit biologie langs de Witte Singel, technische ruimten en een transformatorhuis. Er komen een vijf meter hogere woontoren, 33 woningen, waarvan zestien appartementen, en een parkeerkelder.
- 21 Meta Knol, afkomstig van het Centraal Museum in Utrecht, is de nieuwe directeur van Museum De Lakenhal.
- 22 De Leonarduskerk aan de Haagweg biedt onderdak aan telefoonbedrijf Budget Phone Company uit Leiderdorp. Het pand staat al vijf jaar leeg, nadat het door het bisdom Rotterdam aan de gemeente is verkocht.
- 25 Het tekort aan studentenkamers in Leiden is nog nooit zo groot geweest. Voor 2009 wordt het berekend op zo'n 2.000 kamers.
- 25 In de Hortus Botanicus spreken twaalf studenten Japanologie aan de Leidse universiteit met de Japanse prins Akishino en zijn echtgenote Kiko.
- 26 Het De Nobelcomplex aan de Marktsteeg zal worden verbouwd tot nieuw muziekcentrum. Aan de Lange Scheistraat, waar panden moeten wijken, wordt 'historiserend' teruggebouwd. De Rotterdamse architect Ector Hoogstad is gekozen uit 25 geïnteresseerde architectenbureaus.
- 26 De straten in de wijk die op het Haagwegterrein wordt gebouwd, krijgen de namen van schrijvers, zoals Jan Wolkers. Er komen 182 woningen.
- 26 Verslaafdenopvang Winnersway in het Morskwartier heeft grote bedragen aan gemeenschapsgeld misbruikt, volgens een rapport van het Zorgkantoor.

Leidenaar Armin van Buuren werd gekozen tot 's werelds beste dj. In augustus gaf hij op een stampvolle Garenmarkt alsnog de Queens Party die op 30 april geen doorgang kon vinden vanwege de aanslag op de koninklijke familie. Foto Hielco Kuipers.

Al eerder rapporteerde de Inspectie van de Gezondheidszorg kritisch.

- 27** De voormalige r.k. vakschool voor meisjes aan het Galgewater is officieel heropend als woon- en studiecomplex voor de Webster University. Het gebouw telt nu 49 gemeubileerde appartementen.
- 29** De Hogeschool Leiden moet extra lokalen zoeken om de toestroom van studenten op te vangen. Het aantal aanmeldingen stijgt met twintig procent tot meer dan 7.000.
- 31** Met de onthulling van een bronzen reliëfsculptuur aan de gevel opent koningin Beatrix het gerenoveerde Academiegebouw van de Universiteit Leiden aan het Rapenburg. De sculptuur verbeeldt op symbolische wijze dat Willem van Oranje Leiden een universiteit schonk als beloning voor het verzet tegen de Spaanse belegeraars.
- 31** Tussen Leiden en Den Haag komt in 2010 een fietssnelweg. Het rijk trekt er enkele miljoenen voor uit. De route moet automobilisten verleiden om per fiets naar het werk te gaan.

Plaatsing van de haan op de Pieterskerk in september door minister Plasterk en wethouder De Haan als slot van de langdurige renovatie van de kerk. Foto Hielco Kuipers.

September

- I Voormalig secretaris-generaal van de NAVO Jaap de Hoop Scheffer wordt de eerste bekleeder van de Kooijmans-leerstoel voor vrede, recht en veiligheid aan de Universiteit Leiden.
- I Het asielzoekerscentrum in de voormalige zustersflat aan de Rijnsburgerweg sluit. Het gebouw, dat brandonveilig wordt geacht, zal worden gesloopt.
- I Leiden telt 3.939 werklozen, dat is 6,5 procent van de beroepsbevolking.
- 8 De Israëlische kunstenaar Ram Katzir gaat het herdenkingsmonument voor Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in Leiden maken. Zijn kunstwerk 'Bagage' is gekozen uit drie eerder geselecteerde ontwerpen en bestaat uit koffers die op diverse plaatsen in de stad komen te staan.
- 9 Met de plaatsing van de haan op de Pieterskerk door minister Plasterk en wethouder De Haan komt een eind aan een acht jaar durende renovatie van het gebouw, die 24 miljoen euro heeft gekost.

- 9 De gemeente krijgt 2,5 miljoen euro van de rijksoverheid om overlast op straat en verloedering van wijken de komende twee jaar te bestrijden.
- 10 Voor het eerst wordt een huwelijksvoltrekking in het Anatomisch Theater van het Museum Boerhaave gehouden. Eenmalig, omdat het om de restaurator van het museum gaat. Het jawoord wordt gegeven op de snijtafel waarop professor Pauw aan het eind van de 16de eeuw de eerste sectie op een mens uitvoerde.
- 11 Rijksmuseum van Oudheden sluit een jaar de deuren van de vaste opstelling over Nederland in de prehistorie. De zalen worden ingrijpend verbouwd tot een moderne presentatie van archeologie in Nederland.
- 12/13 De Open Monumentendagen met als thema *Leiden op de kaart* trekken 23.000 bezoekers.
- 13 Opening van de nieuwe Aalmarktzaal, een onderdeel van het Stedelijk Concertgebouw Leiden, beter bekend als de Stadsgehoorzaal.
- 17 Winkelcentrum Luifelbaan aan de Vijf Meilaan is na vijf jaar van bouwen en opknappen klaar. Er zijn 6.500 vierkante meter winkelruimte, twee parkeergarages met in totaal 600 plaatsen en 108 woningen bijgekomen.
- 23 Minister Eurlings verplaatst de eerste schep grond ten teken dat de werkzaamheden kunnen beginnen voor de verbreding en de verdiepte aanleg van de A4 Burgerveen-Leiden. Het werk, dat tot 2015 duurt, lag lange tijd stil in verband met milieukwesties.
- 24 Paul Koek, artistiek leider van het Leidse gezelschap De Veenfabriek, krijgt de Theaterprijs 2009 van het Prins Bernhard Cultuurfonds: 50.000 euro. Koek wordt geroemd als 'vernieuwer en bruggenbouwer tussen de werelden van muziek en theater'.
- 24 De Leidse Iefke van Belkum (23) is gekozen tot Europees waterpolospelster van het jaar.
- 24 In de bodemprocedure die de Vrijplaats Koppenhinksteeg aanspant, besluit de rechter dat de gemeente het krakersbolwerk niet hoeft te legaliseren. De rechtbank ziet ook geen reden voor een schadevergoeding van 433.000 euro aan de Vrijplaats.
- 28 Het Bonaventura College aan de Burggravenlaan wordt ontruimd, omdat in het scheikundelokaal een ingedroogd potje picrinezuur is aangetroffen. Het is explosief als het niet onder water staat. Het Explosieven Opruimingscommando verwijdert het potje.
- 29 Paleis Het Loo heeft een zeldzame gouden penning verworven met het

Ontzet van Leiden als onderwerp. De munt komt uit het Penningkabinet, dat uit Leiden vertrok. Het is de voorloper van de lintjes zoals we die nu kennen.

- 30 In aanwezigheid van minister Plasterk worden in Museum Volkenkunde de botresten van twee aboriginals teruggegeven aan twee Bundjalung-leiders. Sinds 1882 bevinden de botten zich in wat nu het LUMC is. 'Hun geesten hebben al die tijd gedood, nu kunnen ze terugkeren naar hun geboortegrond om rust te vinden', aldus een aboriginalleider.
- 30 B en W van Leiden trekken 600.000 euro uit om brieven van de burgers op tijd te beantwoorden.

Oktober

- 1 Directeur Bart Visser (42) verlaat het Bonaventuracollege en wordt bestuursvoorzitter van het Scala College in Alphen aan den Rijn.
- 2 Om 15 uur en 74 minuten (16.14 uur) opent voorzitter Els van Eijck van Heslinga van de 3 October-Vereeniging de viering van Leidens Ontzet op de Garenmarkt. Gymnastiekvereniging Jahn wint de prijs voor de beste presentatie tijdens de Taptoe.
- 2 Cabaretier Jochem Myjer (32) krijgt als jongste drager ooit de erepenning van de gemeente. Zijn ambassadeurschap voor Leiden wordt geroemd.
- 3 Thema van de 3-oktoberoptocht is 'The American Dream' met onder meer praalwagens over de Pilgrim Fathers, Hollywood en Las Vegas.
- 3 De ijshal aan de Vondellaan heropent, nadat de dreigende sluiting is afgewend. Na een opknopbeurt en extra gemeentesubsidie kan de hal weer vier jaar vooruit.
- 6 Wethouder Van den Berg presenteert een sluitende begroting voor 2010 met 3,6 miljoen euro bezuinigingen. Er komt een onderzoek naar het opengraven van een gracht, de verkoop van zes Leidse molens en restauratie van de Burcht voor 1,3 miljoen euro.
- 6 De verzelfstandiging van de afdeling stedelijk beheer (gemeentereiniging) wordt volgens wethouder Witteman twee jaar uitgesteld na onderhandelingen tussen de ambtenarenbonden en de gemeente.
- 8 Tijdens het Nationaal Bedrijventerrein Congres in Venlo wordt het Bio Science Park uitgeroepen tot het beste bestaande bedrijventerrein van 2009. Er zijn 121 terreinen voorgedragen.
- 8 Het uitbaggeren van de Maresingel heeft de gemeente bijna 1,3 miljoen euro gekost, terwijl 200.000 euro was geraamd.

Cabaretier Jochem Myjer leest voor op de Anne Frankschool, 20 januari 2010. Foto Hielco Kuipers.

- 9 Opening van de tentoonstelling 'Maya 2012 – De mysteries van een eeuwenoud volk' in Museum Volkenkunde.
- 10 In de Lokhorstkerk spreken geleerden uit binnen- en buitenland over de 400 jaar geleden gestorven theoloog en Leidse hoogleraar Arminius.
- 11 In verband met de Coming Out Day wordt molen De Valk gehuld in een regenboogvlag van 18 meter, die Delftse student-alpinisten bevestigen.
- 13 Bij het LUMC verdwijnen binnen drie jaar 600 van de 7.000 banen, waarbij gedwongen ontslagen niet zijn te voorkomen. Researchwerk dat geen resultaten oplevert verdwijnt en verbouwingen worden uitgesteld.
- 13 In het Stadhuis onthult oud-burgemeester Lemstra een glas-in-loodraam met familiewapen ter herinnering aan zijn ambtsperiode 2002-2003. Daarmee eindigt een traditie sinds 1574.
- 14 Het Leidse islaminstituut Lucis wordt geopend met toespraken van oud-NAVO-secretaris-generaal De Hoop Scheffer, burgemeester van Amsterdam Cohen en Mogahed, lid van de religieuze adviesraad van VS-president Obama.
- 15 De raad houdt een spoeddebat over de verzelfstandiging van het stedelijk

beheer. Wethouder Witteman erkent zijn fouten en geeft een deel van zijn taken uit handen.

- 15** Het nieuwe gebouw Het Waterland van de Praktijkschool, voorheen gehuisvest aan de Ter Haarkade en de Lammenschansweg, wordt officieel geopend.
- 15/16/17** Voor de eerste maal wordt het Leidse kunst- en biowetenschapsfestival Key to Life gehouden in het Scheltema-complex, het LAK-theater, de Burcht en ook bij V&D.
- 17** Het Regionaal Archief Leiden houdt open huis bij de start van de Week van de Geschiedenis. Thema is 'Oorlog en vrede'. Wethouder De Haan opent de 'Beeldbank Tweede Wereldoorlog Leiden en de regio'.
- 18** Burgemeester Lenferink opent in Museum De Lakenhal de tentoonstelling over Theo van Doesburg (1883-1931) en zijn invloed op de kunstwereld. De expositie omvat 400 werken van tachtig kunstenaars.
- 21** Er wordt één dag geen huisvuil opgehaald. De wilde staking tegen de verzelfstandiging van stadsbeheer wordt overgenomen door vakbond Abvakabo.
- 22** Directeur van Museum Boerhaave, Dirk van Delft, houdt in het Kamerlingh Onnes-gebouw de vijfde P.J. Bloklezing, met als titel 'Einsteins liefde voor Leiden'.
- 24** Een houten 12 meter hoge versie van de in 1917 door Theo van Doesburg ontworpen 'fontein' Vierkant in Vierkant verrijst op het Stationsplein. De gelijknamige stichting hoopt ooit een permanente versie te realiseren.
- 27** De nieuwste film van Oscarwinnaar Steven Soderbergh 'The Informant!' opent de vierde editie van het Leids Film Festival in het Trianon Theater, een Nederlandse première.
- 27** In het gezondheidscentrum Merenwijk aan de Rosmolen begint de massale vaccinatie tegen de Mexicaanse griep.
- 27** De gemeente ontvangt tot en met 2015 ruim 225 miljoen euro voor de verkochte Nuon-aandelen aan Vattenfall.
- 28** De 150 jaar oude Kaukasische vleugelnoot in het Plantsoen wordt gekozen tot mooiste boom van Leiden.
- 28** DJ Armin van Buuren is voor het derde jaar op rij 'beste diskjockey ter wereld'. Hij staat bovenaan in de Top-100 van het DJ Magazine.

November

- 4** Bij het Haarlemse veilinghuis Bubb Kuyper komt een 17de-eeuws liedboek van de Leidse burgemeester Johan Dircksz. van Vesanevelt (1637-1693)

onder de hamer. Het boek bevat 150 onbekende studentenliederen.

- 5 Leiden wordt uitgeroepen tot vogelstad van het jaar. Vogelbescherming Nederland roemt de campagne om de inwoners duidelijk te maken waar de stadse vogels te vinden zijn.
- 5 De bliksem slaat een gat in de toren van de St. Jozefkerk.
- 16 De gemeente trekt 850.000 euro extra uit om het tekort aan studentenkamers te bestrijden. Een ton wordt gebruikt om tijdelijk meer dan 250 kamers te bouwen in het voormalig asielzoekerscentrum Nieuweroord aan de Rijnsburgerweg.
- 17 Een bewonersvergunning om in Leiden in de blauwe zone te mogen parkeren, gaat 30 euro per jaar kosten. Vier buurten grenzend aan het centrum krijgen volgend jaar een blauwe zone in het kader van een proef die twee jaar duurt.
- 20 Minister Rouvoet steunt het instellen van een masteropleiding jeugd en recht aan de Universiteit Leiden. Ook stopt hij 50.000 euro in de leerstoel jeugdrecht die de universiteit heeft ingesteld.
- 23 Er geldt een alcohol- en drugsverbod rond buurtcentrum Op Eigen Wieken, jongerensoos Stevenshof en de scholen aan de Vondellaan. Op geheime plekken komen camera's en het plein van de Eerste Leidse Schoolvereniging wordt 's nachts verboden terrein.
- 26 Bouwer Niersman past het bouwplan voor de 'Big Boss-locatie' (Haarlemmertrekvaart/Maredijk bij het spoorviaduct) aan. Er komen 106 koopappartementen, kantoren en winkels en een parkeerkelder.
- 26 Wijkbewoners van de de Oude Kooi stemmen in met het nieuwe (ver)bouwplan voor de wijk. Na druk vanuit de gemeenteraad, nieuw onderzoek en overleg met de bewonerscommissie heeft woningcorporatie De Sleutels een nieuw plan gemaakt. Sloop van de helft tot driekwart van de 574 huizen wordt tot 2020 beperkt tot enkele woningen.
- 27 Een politie-escorte begeleidt een 1,8 miljoen jaar oude, nooit eerder getoonde, schedel van Schiphol naar Naturalis.

December

- 1 Er komt voorlopig geen nieuw asielzoekerscentrum. Alle plaatsen die de gemeente en het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers (COA) onderzochten, bleken ongeschikt.
- 2 Minister van Justitie Hirsch Ballin en burgemeester Lenferink openen het

Een primeur voor Leiden: op de Nieuwe Rijn bij de Korenbeurs werd in december op pontons een kunstijsbaan aangelegd. Foto A. van Leeuwen.

Veiligheidshuis aan de 3e Binnenvestgracht. Doel is te voorkomen dat ontspoorde jongeren hun criminele carrière voortzetten. Politie, justitie, bureau Halt, reclassering, jeugd- en maatschappelijk werk werken er samen.

- 3 Woningcorporatie De Sleutels bereikt een principeakkoord met de bewonerscommissie over de aanpak van Tuinstadwijk. Dit behelst: sloop van alle huizen en nieuwbouw in de Dahliastraat, de helft van de Hyacinthenstraat en de 'even' kant van de Seringenstraat. De overige huizen worden opgeknapt en sommige worden samengevoegd.
- 4 Een bedrijf uit Wormerveer legt als primeur in de Nieuwe Rijn bij de Korenbeurs op pontons een kunstijsbaan aan, waarop tot 3 januari kan worden geschaatst. Henk Angenent, Elfstedentochtwinnaar in 1997, verricht de opening.
- 7 De Voedselbank Leiden wint de Co Verhoogprijs 2009. De prijs, genoemd

naar de eerste winnares in 1993, is een eerbetoon aan Leidenars die gratis iets doen voor anderen.

- 9 De Hoge Raad oordeelt dat de gemeente de legalisering van Vrijplaats Koppenhinksteeg mag weigeren omdat de kosten ervan te hoog zouden oplopen.
- 11 Wethouder Witteman slaat de eerste paal voor het woningbouwproject In de Hoven, de eerste fase van het project La Linea Leiden, op het voormalige Van Gend & Loosterrein.
- 14 Drukkerij Groen, 148 jaar gevestigd in Leiden, verhuist op 1 januari van de Rooseveltstraat naar de Rietschans in Leiderdorp. Bij Groen, onderdeel van de Thieme Groep, blijven door een reorganisatie zeven van de 23 medewerkers over.
- 15 Twaalf partijen melden zich aan voor de gemeenteraadsverkiezingen. Behalve de al bestaande zijn er drie nieuwe: Stem Terug, Partij voor de Dieren en Partij Sleutelstad.
- 17 De gemeenteraad wijzigt de structuurvisie van B en W. In de Oostvlietpolder mag niet meer grond naar bedrijven gaan dan is afgesproken en als wijken worden opgeknapt is het uitgangspunt bij voorkeur renovatie in plaats van sloop en nieuwbouw.
- 18 B en W geven groen licht voor de aanbesteding van het zogenaamde Huis van de Sport in het Morskwartier. De bedoeling is dat er een topsporthal komt, zalen voor tafeltennisvereniging Docos en motorclub Rijnland en acht sportvelden.
Een kunstijsbaan en een topsporttalentschool komen er alleen als een projectontwikkelaar er brood in ziet.
- 18 Oud-rechter Holthuis onderzoekt of ambtenaren persoonlijke vetes jegens burgers hebben uitgevochten. Aanleiding: beschuldigingen van twee oud-ambtenaren dat 'rancune' bestaat tegen horecaondernemer Ben Luyckx, nadat hij een rechtszaak tegen de gemeente won.
- 19 Winnersway aan de Turkooislaan is failliet. Eerder al had staatssecretaris Bussemaker het afkickcentrum tot sluiting gedwongen, nadat wantoestanden aan het licht waren gekomen.
- 28 Na 88 jaar verdwijnt Barning Piano's uit Leiden. Eigenaar Wim Barning verhuist met zijn zaak naar Sassenheim.
- 30 In 2009 bezoeken 722.839 mensen de zeven grootste Leidse musea. Een groei van bijna tien procent ten opzichte van 2008. Het Sieboldhuis boekt een

record: bijna 30.000 bezoekers; en Naturalis met 260.000 bezoekers verwelkomt de driemiljoenste sinds de opening in 1998.

Jubilea in 2009

- 200 jaar: Sint Lodewijkskerk aan het Steenschuur twee eeuwen na de kruitschip-ramp weer als kerk in gebruik.
- 125 jaar: Apotheek Reijst aan de Steenstraat (fuseert in 2009 met Centraal aan de Breestraat).
- 100 jaar: Rondvaartbedrijf Groene Hart Cruises.
- 75 jaar: Zuider-Apotheek aan de Lammenschansweg.
- 75 jaar: Afdeling Reumatologie van het LUMC.
- 50 jaar: GSV De Sleutels - sportvereniging voor lichamelijk gehandicapten, Streek-Dierenasiel Stevenshage, De Koning Uitzendbureau, Judoteam Eendracht, Woonzorgcentrum Groenhoven.
- 25 jaar: Leidse vestiging Webster University, Apollo Montessorischool aan het Strausspad.

Overleden in 2009

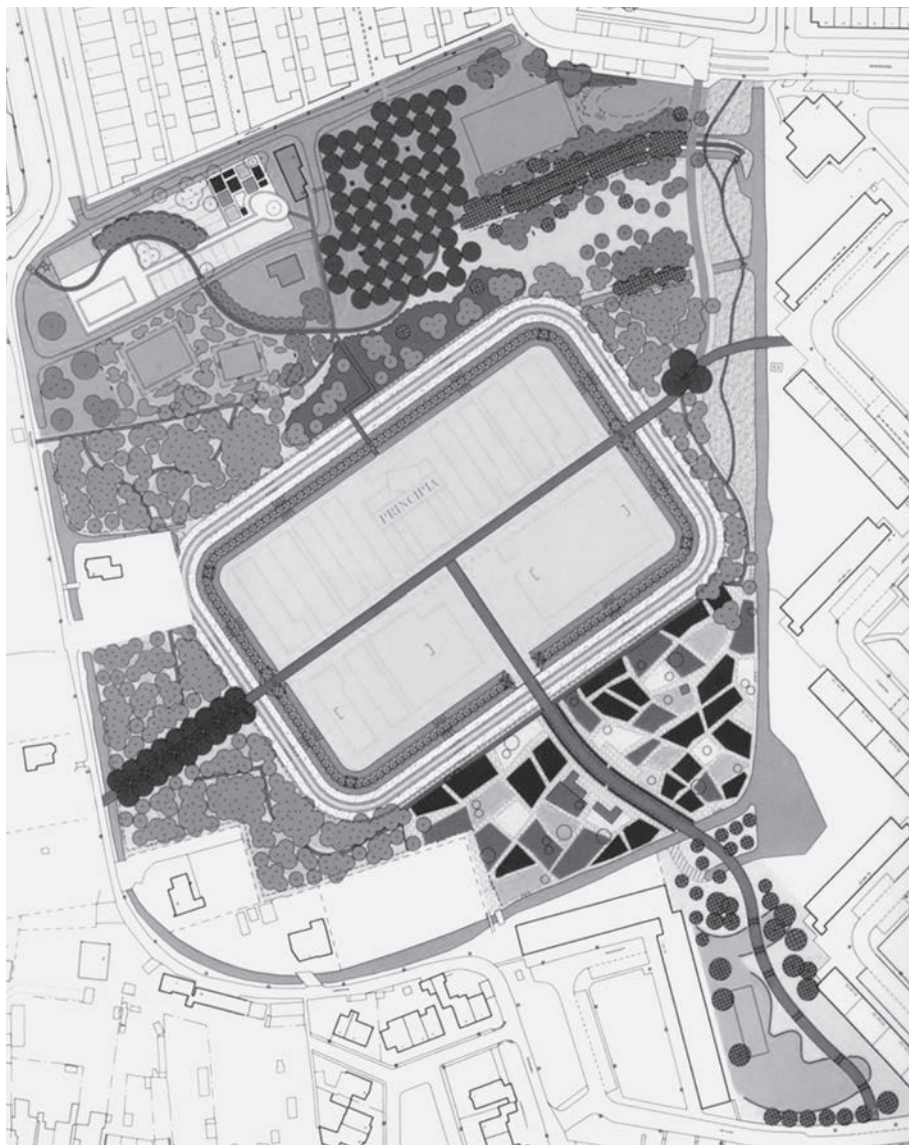
- Toos Fallaux-van Duuren (89): PvdA-raadslid van 1980 tot 1986, actief voor het Chili Front Leiden. Verschafte in de oorlogsjaren met haar man onderdak aan joden.
- Bram Cebol (82): kerken- en ouderenwerk, scouting, stadswandelingen en voorlichter over oorlog en vrede, bestuurslid Vereniging Oud Militaire Indië-gangers en initiator Indië-monument bij molen De Put.
- Leo de Jong (68): speler eerste elftal in glorie tijd LFC, trainer LDWS, Floreant, MVKV en zaalvoetbal.
- Willem Kolff (97): uitvinder kunstnier en kunsthart, overlijdt Newton Square (VS). Geboren en gestudeerd in Leiden. Krijgt 13 eredoctoraten en 127 onderscheidingen in de VS voor ontwikkeling kunstmatige organen.
- Arnold Labordus (75): directeur Prinses Ireneschool, vertegenwoordiger Prot. Chr. Schoolvereniging in vele basisschoolcommissies.
- Cor Lammers (81): grondlegger van de Nederlandse sociologie, hoogleraar organisatiesociologie aan de Universiteit Leiden.
- Echtpaar Henk en Dineke Merts (56): verongelukt tijdens vakantie reis met hete-luchtballon in Yangzhuo (China).
- Jacques Pommer (78): ere lid gymnastiekvereniging Excelsior, 72 jaar lid en jaren-

lang tweede penningmeester en redacteur van verenigingsblad.

Arie Verboom (88): PvdA-wethouder volkshuisvesting en milieu in de jaren zeventig van de vorige eeuw en ereburger van de gemeente.

Fokko Versloot (26): diskjockey, schrijver en organisator bij het LVC. Keeper LSVV'70 en Simeko 82 (zaalvoetbal).

Pastoor mgr. drs. Albertus M.E.T. Vreebrug (84): bijnaam 'paus van Leiden' wegens onvoorwaardelijke steun aan Rome. Na priesterwijding in 1951 kapelaan in Wassenaar. Van 1976 tot 2002 werkzaam voor Sint Lodewijkparochie.

Ontwerp voor het archeologisch park Matilo.

Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2009

Dit overzicht is samengesteld door de redactie op basis van ter beschikking gestelde teksten uit het *Jaarverslag 2009* van de Unit Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden. Eerst komen op chronologische volgorde een aantal vondsten en ontdekkingen aan de orde en daarna worden een paar projecten besproken die van invloed zijn op het stadsbeeld. Met dank aan genoemde afdeling, ook voor de geleverde illustraties.

Op zoek naar castellum Matilo

Verscholen tussen de huizen aan de Hoge Rijndijk en de nieuwbouwwijk Roomburg ligt het archeologisch monument Roomburg. In de bodem liggen de overblijfselen van een compleet Romeins legerkamp: castellum Matilo. Een situatie als deze is zo uitzonderlijk dat het rijk in 1978 heeft besloten om er een archeologisch monument van te maken. Bij hoge uitzondering kregen archeologen van de Unit Monumenten & Archeologie en de Universiteit Leiden in 2009 toestemming om hier onderzoek te doen. De aanleiding voor dit onderzoek was dat de gemeente van het gebied een archeologisch park gaat maken, waarin het castellum zichtbaar wordt gemaakt. De gebruikers van het park krijgen zo een beeld van wat er in de bodem ligt. Het onderzoek was bedoeld om de exacte ligging en omvang van het fort in kaart te brengen.

De resultaten overtroffen de verwachtingen. Al heel ondiep kwamen de eerste Romeinse sporen aan het licht. Op een dieper niveau – er zijn in totaal zeven niveaus opgegraven – werden meerdere grachten en de fundering van de muur van het castellum gevonden. De grachten behoren tot opeenvolgende fasen van het fort. In de meer dan tweehonderd jaar dat castellum Matilo in gebruik was, is er waarschijnlijk vrijwel continu aan gebouwd en verbouwd. Muren werden vernieuwd, eerst in hout en later in steen, poorten gebouwd en grachten opnieuw uitgegraven. Al deze bouwfases liggen min of meer op elkaar. Af en toe werd een muur of gracht een paar meter opgeschoven, maar al met al veranderde het fort niet ingrijpend van omvang.

De muurfundering die gevonden is, behoort tot een van de fasen waarin het castellum in steen was opgebouwd. Deze muur is in het verleden tot en met de fundamenteën gesloopt, zodat er alleen een spoor gevuld met puin en cement-

brokken over was. Onder dit puinpakket was een dicht grid van houten heipalen nog aanwezig.

Een van de belangrijkste inzichten van de opgraving heeft te maken met de ligging van het castellum. Het ligt, zoals de meeste castella in West-Nederland, op een kruispunt van de Rijn en een zijrivier. In Leiden is dat het kanaal van Corbulo. Castella liggen normaliter met hun lange zijde direct aan de Rijn. Matilo leek echter vrij ver van de Rijn af te liggen en het leek daarmee meer georiënteerd op het kanaal van Corbulo dan op de Rijn. Tijdens de opgraving werd duidelijk waarom de Romeinsen voor deze plek gekozen hebben. Alhoewel de hoofdgeul van de Rijn ongeveer honderd meter van het castellum aflag, stond het castellum letterlijk met zijn voeten in het water. De uiterwaard van de Rijn liep tot aan het castellum en een zijgeul van de rivier, die regelmatig onder water gestaan moet hebben, stroomde vlak langs de muur van het fort. De oever van de geul was verstevigd met beschoeiingen en een puinpakket. In de geul zijn allerlei vondsten aangetroffen waaronder botten en stukken van leren schoenen.

Ook de omvang van het fort spreekt tot de verbeelding. Castellum Matilo blijkt een stuk smaller, maar ook langer te zijn dan verwacht. Met een omvang van 1,4 hectare is het een van de grootste castella van de regio, wat het belang van dit castellum op het kruispunt van twee waterwegen onderstreept.

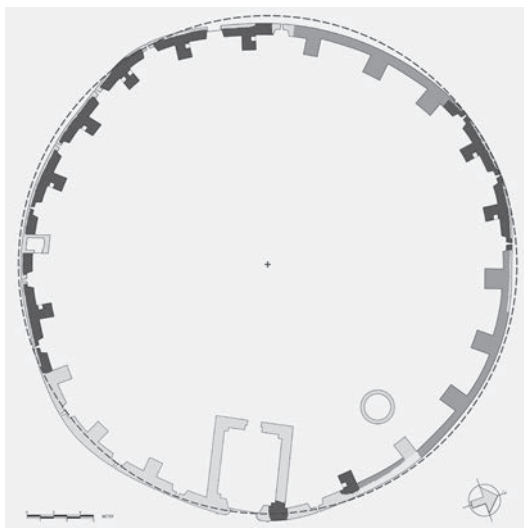
De Burcht

De afgelopen jaren is de Burcht scheuren gaan vertonen. Om te achterhalen welke bewegingen de Burcht precies doen scheuren is de staat en historie van het bouwwerk onderzocht. Nieuwe metingen en innovatief dateringsonderzoek geven nieuwe inzichten.

De Leidse Burcht is vermoedelijk aan het eind van de 9de eeuw ontstaan als een ringwalburcht. Na enige tijd werd deze omgevormd tot een motte, een door mensen opgeworpen heuvel, van ongeveer vijf meter hoog. Hierop volgden drie verhogingen totdat er rond het jaar 1000 een negen meter hoge heuvel stond, vermoedelijk bekroond met een houten palissade. Rond 1150 vond de laatste verhoging plaats tot het huidige niveau, waarmee de motte een van de grootste van Nederland is geworden.

Het huidige bouwwerk bestaat uit een ronde weermuur van tufsteen met schietgaten en kantelen. Aan de binnenzijde loopt een weergang op bakstenen spaarbogen. Bij de oorspronkelijke opzet behoort een kleine toegangspoort aan de westzijde, een vierkante toren aan de oostzijde, een toilet in het voetstuk van

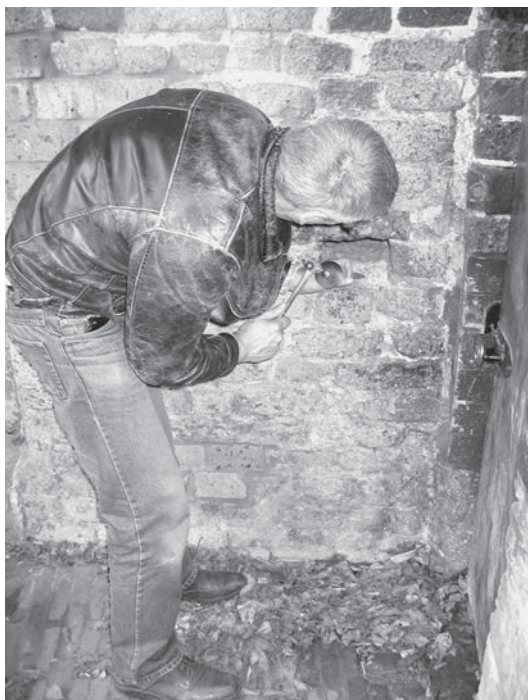
De verschillende bouwfases in de ringmuur van de Burcht.

een van de pijlers van de weergang aan de zuidzijde en een vrijstaande waterput. Aangezien de weergang van baksteen is en de schietgaten originele bakstenen ontlastingsbogen hebben, kan deze ringmuur niet eerder dan circa 1200 gebouwd zijn. Volgens de laatste bouwhistorische inzichten komt baksteen namelijk pas omstreeks 1200 voor het eerst in Nederland voor. In de ringmuur van de Burcht is een dunnere geheel tufstenen muur opgenomen, die gekoppeld kan worden aan de midden-12de-eeuwse datering van de huidige heuvelhoogte.

Allereerst is de bouwtechnische staat van muur en heuvel onderzocht. Daarnaast is zeer uitgebreid archiefonderzoek gedaan om de lotgevallen van de Burcht én de onderhoudsgeschiedenis van de ringmuur te achterhalen. Ten slotte hebben archeologen de funderingen blootgelegd voor onderzoek en gingen bouwhistorici de historie van de ringmuur na, met opmerkelijke resultaten. De Burcht is nagemeten en het blijkt dat de ringmuur exact rond is geweest. De cirkelvorm werd eenvoudig uitgezet op de platte bovenzijde van de motte. Latere verzakkingen en herstellingen hebben vooral voor de vervormingen gezorgd. Een exacte ronde vorm kan eigenlijk alleen ontstaan als een muur nieuw wordt gebouwd. Het oudere muurwerk dat is opgenomen in de ringmuur kan dus slechts een klein gedeelte zijn, dat behouden kon blijven omdat het paste in de nieuwe ringmuur.

Onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek was een poging om de origine-

Het nemen van monsters voor de mortel-datering.

le delen van de ringmuur te dateren op basis van de gebruikte mortel. Deze voor Nederland nieuwe dateringsmethode is gebaseerd op C14-datering van de gebonden koolstof in kalkmortels. Ter referentie zijn ook monsters genomen van het hoogkoor van de Pieterskerk, dat dendrochronologisch hard is gedateerd op 1405 ± 6 jaar. De monsters zijn genomen en geprepareerd door de Universiteit van Abo (Finland) en gedateerd door de Universiteit van Aarhus (Denemarken), die in een samenwerkingsproject de C14-morteldatering ontwikkelden. Een probleem was dat het project tot nu toe alleen kalkmortels van natuursteen had gedateerd. De mortels in Leiden zijn van schelpkalk en zouden hierdoor een zeer oude datering van een schelp kunnen opleveren. Deze elementen bleken echter goed te isoleren.

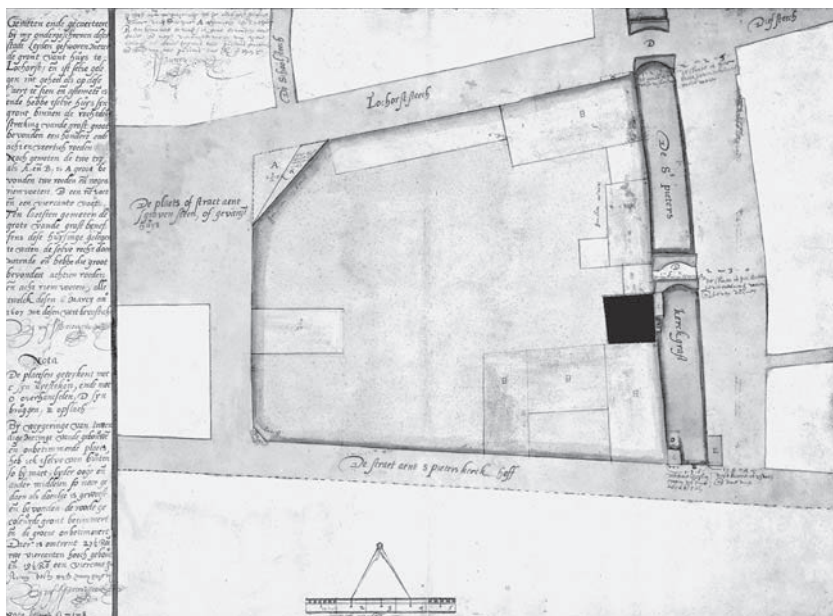
Uit de mortelmonsters van de Burcht kwam een datering en wel met een heel verrassend resultaat: één monster van de ringmuur dateert tussen 1225 en 1295 (95,4% zekerheid), een ander dateert tussen 1260 en 1285 (68,2% zekerheid). De lagere zekerheid maakt deze laatste datering wat minder betrouwbaar, maar

valt wel binnen de meer betrouwbare ruimere datering en zou deze dus verder begrenzen. Deze dateringen liggen dus opvallend later dan de vermoede bouwdatum van rond 1200 voor de ringmuur en geven hiermee een nieuwe dimensie aan de Burcht.

In relatie met de stadsgeschiedenis kan door de nu geïnterpreteerde bouw van de ringmuur tussen 1225 en 1295 voorzichtig worden geconcludeerd dat de belegering van de Burcht in 1204 tijdens de Loonse oorlog (1203-1206) behoorlijk verwoestend was. Pas na 1225 moet de Burcht dus zijn herbouwd, vermoedelijk pas veel later, gezien de late morteldatering van 1260-1285. De bouwheer van de ringmuur zou dan Floris V zijn.

Restanten van het grafelijke hof

Openstelling van de Lokhorstkerk heeft tot nieuwe bevindingen geleid over bebouwing van het grafelijk hof. Onder de bebouwing vóór de kerkruimte is een kelder aanwezig waaraan in het *Leids Jaarboekje* van 1966 al aandacht is besteed.¹

De ligging van de onderzochte kelder op een opmeting van het terrein van het huis Lokhorst, behorend tot de grafelijke hof. Tekening door Jan Pietersz. Dou, 1607. Coll. RAL.

Door recent bouwhistorisch onderzoek is deze kelder nu ook goed te dateren. De vrijwel vierkante kelder heeft een gemetseld tongewelf in een geel/rood gemêleerde baksteen (formaat 22 x 11 x 4,5/5) in kalkvoeg. Dit was in Leiden een gebruikelijk formaat in de tweede helft van de 14de eeuw. Hierbij dient wel een slag om de arm te worden gehouden, omdat er maar een zeer klein deel waargenomen is. Het kan bijvoorbeeld gaan om hergebruikt materiaal. De tongewelfvorm met geboorte vlak boven de vloer kwam in het algemeen in de 14de en 15de eeuw in Leiden voor. Deze vorm sluit een 14de-eeuwse datering daarmee zeker niet uit. De kelder heeft verder doorgelopen in zuidelijke richting. Uit een opmeting van Jan Pietersz. Dou uit 1607 blijkt dat de kelder behoorde tot het vrijwel geheel verdwenen grafelijke hof. In 1966 zijn op de hoek van het Pieterskerkhof en de Pieterskerkstraat de woongebouwen van het grafelijke hof opgegraven en is deze kelder ook ingetekend. Op basis van het nieuwe bouwhistorisch onderzoek, de kaart uit 1607, de opgravingen uit 1966 en de vogelvluchtkaat van Pieter Bast uit 1600 is de kelder goed te plaatsen binnen de gebouwen van het grafelijke hof. De kelder met tongewelf maakte deel uit van een vermoedelijk 14de-eeuwse aanbouw tegen het hoofdgebouw. De kelder is nu nog het enige zichtbare resterende bouwdeel van het grafelijke huis.

Het Catharinagasthuis aan de Aalmarkt

Het Catharinagasthuis werd aan het eind van de 13de eeuw gesticht op de plek aan de Breestraat waar nu de Waalse kerk staat. Het gasthuis had de opvang en verzorging van zwervers en bedelaars als taak. De instelling voorzag in een behoefte en door aankoop van percelen kon het gasthuis flink groeien. Pas in de 19de eeuw werd het opgeheven. Met de uitvoering van de plannen voor nieuwbouw van de Stadsgehoorzaal kon archeologisch en bouwhistorisch onderzoek op het gasthuissterrein plaatsvinden. Hierbij werd onder de voormalige Aalmarkt-school de fundering opgegraven van een gasthuisvleugel. In Aalmarkt 11 werd bouwhistorisch aangetoond dat hier een deel van die vleugel nog tot de nok overeind staat. In de archieven van het gasthuis werden vervolgens de rekeningen uit het midden van de 15de eeuw aangetroffen betreffende de bouw van een deel van de vleugels. De wijze waarop de gegevens van deze onderzoeken op elkaar aansluiten is opmerkelijk. Zo vermeldt de rekening over 1455 *72 stuks elsenhouts om dat fondement mede te heyen*. Deze funderingspalen van elzenhout zijn bij de opgraving in de fundering aangetroffen. In de rekeningen worden verder de verwerkte materialen genoemd, zoals baksteen en eikenhout, en de betaling aan

werklui zoals timmerlieden en metselaars. De materialen zijn bij het bouwhistorisch onderzoek in Aalmarkt 11 aangetroffen, met een dendrochronologische datering van 1455. Het gecombineerde onderzoek maakte samen met historische afbeeldingen duidelijk hoe er werd gebouwd in het midden van de 15de eeuw. Om dit in beeld te brengen is een maquette vervaardigd die dit bouwproces van fundament tot afgewerkt gebouw laat zien en beleven. Deze maquette zal tentoongesteld worden in het pas geopende Archeologisch Centrum aan de Hooglandsekerkgracht.

Het Snouck Hurgronje Huis aan het Rapenburg

Onderhoudswerkzaamheden aan dit pand op Rapenburg 61 maakten bouwhistorisch onderzoek mogelijk, waardoor nieuw licht geworpen kan worden op de bouwgeschiedenis van het huis.

In de 15de eeuw maakte dit perceel deel uit van een groot ridderbezit dat zich uitstreckte van Rapenburg 59 tot en met 63.² Via een poort aan het Rapenburg kreeg de bezoeker toegang tot een plein. Hier domineerde een traptoren, gebouwd in de hoek van een L-vormig gebouw. Dit middeleeuwse gebouw is in hoofdlijnen nog bewaard.

In 1622 werd het riddergoed opgesplitst. Na de verkoop kwam zowel een gedeeltelijke bebouwing van het voorplein als een achterhuis tot stand. Bij een verbouwing in 1658-1659 ontstond daarna een tweebeukig huis. Eigenaar en burgemeester Van Heemskerk gaf in 1701 opdracht tot een volgende verbouwing. De nieuwe lijstgevel was een ontwerp van de bekende architect Jacob Roman. Zeldzaam is dat de tekeningen hiervan bewaard zijn gebleven. De gevel werd voor de oudere bouwdelen geplaatst, waardoor de linker gangmuur voor een raam is komen te staan. Verder werd het hele gebouw onder één nieuwe kap gebracht. Het huis kreeg een voor die tijd gebruikelijke indeling: een centraal gelegen gang met aan weerszijde de vertrekken.

In 1764 volgde een verfraaiing van het gebouw, waaronder de gevel, in rococo-stijl. Het balkon uit 1701 bleef echter wel bewaard. Van deze laatste modernisering is een kamerontwerp overgeleverd waarop meerdere varianten te zien zijn waaruit de opdrachtgever kon kiezen. Ondanks latere moderniseringen blijkt veel van de 18de-eeuwse afwerking te zijn behouden.

Het Academiegebouw

Het huidige complex is een bonte verzameling van gebouwen die een fraaie

Gereconstrueerde schildering in het Klein Auditorium.

afspiegeling vormen van de ontwikkeling van de universiteit op deze plek. Die begon met de ingebruikname door de nog jonge universiteit na een verbouwing in 1581 van de voormalige kloosterkapel van de Witte Nonnen uit 1507.

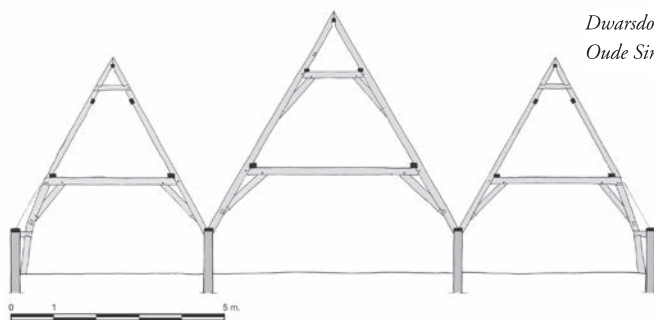
Tallose verbouwingen en uitbreidingen volgden, zoals de incorporatie van de buurpanden aan het Rapenburg en de bouw van de vleugel uit 1899 aan de Nonnensteeg van architect Van Lokhorst. Daaraan kan als laatste de drie jaar durende en in augustus 2009 voltooide verbouwing en restauratie worden toegevoegd.

Uitgangspunt bij de verbouwing was de omvorming van het enigszins verloederde en kleurloze complex tot representatief centrum van de Universiteit Leiden. Ingrepen in het labyrintische complex waren noodzakelijk om gewenste activiteiten als oraties, promoties en afscheidscolleges op een ordentelijke wijze te kunnen laten plaatsvinden. Het accent bij de restauratie lag vooral op het herstel van de vaak zeer ernstige bouwkundige gebreken. Vanwege de gewenste representativiteit is bijzonder veel aandacht besteed aan de afwerking van het (historische) interieur. Een uitgebreid kleuronderzoek vormde hiervoor de basis. Met veel geduld en vakmanschap zijn in verscheidene vertrekken delen van historische afwerklagen blootgelegd. In enkele gevallen boden deze zelfs voldoende informatie om tot reconstructie van de schildering over te gaan. Een voorbeeld hiervan is

het muurwerk uit de tijd van Van Lokhorst in het Klein Auditorium op de verdieping in de voormalige kloosterkapel. De resultaten van het kleuronderzoek zijn niet alleen ingezet om tot dergelijke reconstructie over te gaan, maar hebben ook tot inspiratie gediend voor de kleurrijke afwerking van de overige vertrekken. Dit heeft niet uitsluitend bijgedragen aan een fraai en representatief beeld, maar ook aan de onderlinge samenhang van het interieur van de verschillende gebouwen.

Oude Singel 110-112

Restauratieplannen voor Oude Singel 112 waren aanleiding voor een bouwhistorisch onderzoek. Het pand bestaat uit twee oudere huizen, die in de 19de eeuw werden samengevoegd. De bebouwing is ontstaan na de stadsuitleg van 1611, waarna de stad de kavels uitgaf. Veel kavels werden aangekocht en bebouwd door timmerlieden en metselaars, als kleine projectontwikkelaars. Er waren ook ontwikkelaars die een aantal aaneengesloten kavels kochten en die herverdeelde in meerdere huizen. Zo kocht timmerman Cornelis Gysbrechtsz. van Groenendaal twee kavels en verdeelde deze in drieën, te weten Oude Singel 104, 106 en 108. Dit blijkt ook het geval te zijn geweest bij Oude Singel 112. Jacob Cornelisz. de Haes kocht in 1611 twee percelen van 24 vierkante roeden, die tot de duurste kavels van het bouwblok behoorden, elk voor het bedrag van 1.814 guldens. Uit de huidige bebouwing blijkt dat hij daar geen twee, maar drie huizen bouwde. Het linker smalle pand is Oude Singel 110. Het middelste en rechter pand vormen samen Oude Singel 112. Dat de panden in één keer zijn gebouwd blijkt uit de achtergevels, die doorlopend zijn gemetseld, en de kapconstructies. Deze constructies zijn zo vormgegeven dat alleen aan de buitenzijde, dus links en rechts in

Dwarsdoorsnede van de kapconstructie van Oude Singel 110-112.

de linker- en rechterkappen, gekromde spantbenen staan. De andere (rechte) spantbenen zijn geplaatst op de borstweringen. De drie nieuwe huizen waren uitgevoerd met de populaire 'standaard opzet' van het Leidse woonhuis, met voor- en achterkamer en daartussen een bedstede- en trapzone. Langs de achterkamer liep een gang naar een achteruitbouw of een los achterhuis. Het voorste gedeelte was waarschijnlijk bedoeld als bedrijf aan huis en de rest voor bewoning.

Behangsels op scharnierende spanramen

Behangsels zijn fraaie, maar kwetsbare onderdelen in het interieur. Een bijzondere en zeer zeldzame uitvoering is die waarbij het behang op een scharnierend spanraam is aangebracht. Hiervan zijn in Leiden een viertal resten aangetroffen. Hogewoerd 33a had in de achterkamer op de begane grond een behangsel van omstreeks het derde kwart van de 18de eeuw. Een scharnier hiervan is nog aanwezig in de collectie van de Stichting Historische Behangsels en Wanddecoraties in Utrecht. In deze collectie bevindt zich ook een laat-18de-eeuws papierbehangsel uit Rapenburg 42, waar ook scharnierende spanramen zijn aangetroffen. Verder had Breestraat 72 in de voor- en achterkamer op de begane grond scharnierende spanramen, vermoedelijk uit het tweede kwart van de 18de eeuw. Ten slotte had ook Oude Singel 6 restanten van vermoedelijk 18de-eeuwse weg- en opklapbare spanramen zowel in de voor- als in de achterkamer. Bijzonder was dat een spanraam niet opklapte, maar kon draaien.

De gevonden (restanten van) scharnierende spanramen lijken te dateren uit de 18de eeuw. Waarom ze kunnen scharnieren is onbekend. Wellicht zijn ze opklapbaar om er achter te kunnen reinigen, of om de kwetsbare (papieren) behangsels onzichtbaar aan de achterzijde te kunnen repareren. Mogelijk zijn kou, vocht of dergelijke van invloed geweest op de keuze. Tot slot zou ook eenvoudiger bevestiging of plaatsing een overweging geweest kunnen zijn. Al met al lijken reparatie en plaatsingsoverwegingen de meest logische redenen, maar over scharnierende spanramen is het laatste woord nog niet geschreven.

R.K. Vakschool voor meisjes aan het Galgewater

In 2005 kwam na ruim 75 jaar een einde aan de onderwijsfunctie van de school aan het Galgewater 1, toen de gemeente Leiden eigenaar werd van het gebouw. Uiteenlopende ideeën over de herbestemming passeerden vervolgens de revue voor deze voormalige Rooms-Katholieke Vakschool voor meisjes, gebouwd in 1929 door de architectenfamilie Van der Laan. Na functies als een hotel of mos-

*De R.K. Vakschool voor meisjes aan het Galgewater in of kort na 1929.
Foto Architectenburo Veldman | Rietbroek | Smit.*

ke kwam uiteindelijk de Webster University als een nieuwe gebruiker van het rijksmonument naar voren. Binnen een jaar werden verbouwing en restauratie voltooid. In augustus 2009 vond de opening van een nieuwe studentenhuisvesting plaats.

Het gebouw is een voorbeeld van een corridorschool, het meest voorkomende schooltype in de 19de en 20ste eeuw. Uitgangspunt voor het ontwerp was dan ook het behoud van de oorspronkelijke structuur met daarin de kenmerkende lange gangen aan de achterzijde en de lokalen aan de grachtzijde. De architect kon ervan overtuigd worden naast de gangstructuur ook de scheidingswanden tussen de lokalen zoveel mogelijk te sparen. Hierdoor ontstonden uiteindelijk vijftig wooneenheden van verschillende afmetingen. Behalve de structuur zijn in het definitieve ontwerp ook de historische elementen gerespecteerd, zoals de oorspronkelijke kozijnpartijen naar de lokalen. Waar nodig zijn deze herplaatst of voegde de architect deurkozijnen toe, alle voorzien van brandwerende voorzieningen. Om de lokalen geschikt te maken voor een woonfunctie, is grenzend aan

de gang een verlaagde zone aangebracht, waarachter alle leidingen zijn weggewerkt. Hieronder is in elke studentenkamer een prefab badkamer geplaatst met aangrenzend een keukenblok.

De granito vloeren liggen weer in het zicht, de originele radiatoren zijn gehandhaafd en het schilderwerk is gebaseerd op de eerste kleuren. De gangkasten, waarvan een aantal tijdens de bouw in 1929 was aangebracht, konden niet worden behouden en zijn daarom goed gedocumenteerd. De grootste zichtbare aanpassing is de plaatsing van drie nieuwe glas-in-loodramen in de hal. Verder zijn in de gang op de tweede verdieping drie trappen geplaatst die toegang geven tot de zes studentenkamers in de kapverdieping. De trappen zijn eigentijds en transparant vormgegeven, zodat ze zich goed voegen naar het beeld van de gang.

Aan het exterieur vallen allereerst de stalen vensters op. Ondanks roestvorming konden deze worden behouden, dankzij het gedane onderhoud in de jaren tachtig. Opmerkelijk bij dit pand is dat de stalen vensters zo zijn ontworpen dat het profiel met de vlakke zijde aan de buitenkant zit en de stopverfrand aan de binnenzijde. Voordat overgegaan werd tot de noodzakelijke verwijdering van alle verflagen, is een kleuronderzoek uitgevoerd in het kader van het project 'Historische kleuren op gevels'. Nadat bleek dat de oorspronkelijke kleur goudgeel was, zijn op de vensters proefvlakken in twee kleuren opgezet. Er is gekozen voor okergroen, een kleur die zich beter voegt bij de vervuilde baksteen, de kleur van het koper op het torentje en de belendende panden.

Het oorspronkelijke vensterglas kon niet zonder breuk uitgenomen worden. In de vergunningsaanvraag was het aanbrengen van isolatieglas niet opgenomen. Alleen de toepassing van enkel glas, voorzien van een coating, was nog mogelijk. Om dit te kunnen beoordelen is aan de voorgevel een proefopstelling gemaakt. Het verschil in kleur en reflectie tussen het originele glas en het glas met de coating bleek nagenoeg onzichtbaar. Hierdoor viel deze oplossing binnen de verleende vergunning.

Op het dak moest het torentje gedemonteerd worden. Gelukkig kon het inmiddels blauwgroen uitgeslagen koper behouden worden, waarmee de oude luister is hersteld. Verder zijn voor de noodzakelijke lichttoetreding dakvensters in het achterdakvlak aangebracht. Zo konden de toevoegingen in het dakvlak aan de voorzijde beperkt blijven tot zeven kleine ronde kijkgaten; een vorm die teruggevonden wordt in de bestaande ventilatieroosters aan de voorgevel.

Deze ronde dakvensters maken subtiel zichtbaar dat het gebouw een nieuwe functie heeft gekregen.

Project historische kleuren op gevels

In opdracht van de Unit Monumenten & Archeologie hebben twee kleurhistorische onderzoeksbureaus op basis van kleuronderzoek 120 kleuradviezen opgesteld. Deze adviezen zijn ingezet om bestaande gevels en puien in historisch verantwoorde kleuren te schilderen, een van de doelen van dit project. Hiermee wordt beoogd de beeldkwaliteit van de historische stad te versterken. Het op locatie uitgevoerde kleuronderzoek vond plaats op verzoek van de eigenaar van het betreffende pand. Door het laagsgewijs verwijderen van de oude verflagen – de zogenaamde kleurtrapjes – en microscopisch onderzoek van verfmonsters konden de oorspronkelijk toegepaste kleuren worden vastgesteld.

Een meer algemeen doel van het project is om te komen tot een Leidse historische kleurenwaaier, op grond van analyse van de gezamenlijke onderzoeksresultaten. Aan een kleurhistorisch onderzoeksbureau is opdracht verstrekt om dit uit te voeren.

Inmiddels zijn in het kader van de Subsidieregeling Historisch Stadsbeeld ruim veertig subsidieaanvragen gehonoreerd voor het schilderen van objecten in historisch verantwoorde kleuren.

Project winkelpuizen

De Unit Monumenten & Archeologie maakte in 2008 een inventarisatie van de winkelpuizen die kans maken op restauratie of reconstructie. Daarna is aan een bouwhistorisch onderzoeksbureau opdracht verstrekt om vijftig puizen bouwhistorisch te onderzoeken, waarna in 2009 nog eens vijftig puizen volgden. Naast onderzoek op locatie heeft ook archiefonderzoek plaatsgevonden. In elk onderzoeksrapport is de bouwgeschiedenis van de pui en ook de bestaande pui weergegeven. Op basis daarvan zijn de historische waarden bepaald van de structuur en de afwerking van de pui. Deze vormen het uitgangspunt voor het ontwerp van de te restaureren of te reconstrueren pui.

Dit jaar is vooral gebruikt om het project bij de eigenaars, maar ook in de stad via publicaties onder de aandacht te brengen. De eigenaren van de eerste vijftig onderzochte puizen zijn vooraf geïnformeerd over het project. Het onderzoeksrapport is hun ter beschikking gesteld, met de vraag of zij tot restauratie of reconstructie van hun pui willen overgaan.

Tot op heden zijn voor 28 locaties ontwerpen hiervoor gemaakt. Daarvan zijn in 2009 twee ontwerpen daadwerkelijk gerealiseerd. De overige achttien zullen in 2010 tot uitvoering komen.

Project schoolgebouwen 1850-1965

De Unit Monumenten & Archeologie heeft in 2009 onderzoek gedaan naar de scholenbouw in Leiden tussen 1850 en 1965. Het doel van dit systematisch onderzoek is om inzichtelijk te maken of en waarom scholen die geen monument zijn, deze status wel zouden verdienen. Een aantal scholen staat wel op de monumentenlijst, maar bijvoorbeeld de gereformeerde school op Lusthoflaan 4, uit 1922, met een bijzondere plattegrond en een indrukwekkend interieur, is aan de selectie ontsnapt.

Het trappenhuis in de school op Lusthoflaan 4. Foto Yteke Spoelstra.

Belangrijk deel van het onderzoek is de plaatsing van de gebouwen in hun cultuur- en architectuurhistorische context. De scholen vertellen de belangwekkende geschiedenis van het onderwijs door de tijd heen. Het gangbare beeld van een school is dat van een gebouw met lokalen langs een lange gang. Maar deze gangscholen dateren pas van het einde van de 19de eeuw. Toen de gemeente Leiden in 1860 haar eerste scholen bouwde, waren dit zaalscholen, met slechts een of twee lokalen, waarin aan honderden kinderen tegelijk les werd gegeven. Gaandeweg kreeg de gezondheidszorg een steeds grotere invloed op de scholenbouw, ter voorkoming en beperking van de typische kinderziektes. Dit leidde tot aanpassingen van de plattegronden en plafondhoogtes, en tot grotere ramen in de lokalen. Daarbij kreeg de verfraaiing van het interieur steeds meer aandacht, omdat hiervan een positieve invloed verwacht werd op het opgroeiende kind.

De Wederopbouwperiode, de nieuwste tak in de monumentenzorg, betekende een ware hausse aan nieuwe scholen. In de jaren vijftig van de 20ste eeuw zette architect D.L. Landman Leiden op de kaart met innovatieve schoolontwerpen als de hal- of aulaschool.³ Zijn schoolgebouwen op Boshuizerkade 119 en Oppenheimstraat 4 zijn met het oog op de gezondheid van de leerlingen ontworpen zonder gangen en met doorzonlokalen, om zoveel mogelijk licht en lucht in de klas te creëren.

Noten

- 1 G.P. Rodenburg en H.H. Vos, 'Een kwestie van tijd', *Leids Jaarboekje* 58 (1966) 59-64.
- 2 Zie voor Rapenburg 61: Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock en A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht*, Deel VIa: *Het Rijk van Pallas* (Leiden 1992) 148-241. Zie voor de periode tot 1623 aldaar: 62-64, 74-93 (Rapenburg 59-63).
- 3 Zie ook Tessel Pollmann en Michiel Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden. Architectuur en stedenbouw 1940-1965* (Leiden 2009) 175.

Bibliografie van Leiden en omgeving over 2009

Ingrid Y. Pot-Noordman

Deze bibliografie is ontleend aan de aanwinsten, die in 2009 bij de historische bibliotheek van de afdeling Archiefinspectie van het Regionaal Archief Leiden zijn binnengekomen. Ook titels uit voorgaande jaren, die in 2009 zijn geschonken of aangekocht, kunnen hiervan deel uitmaken. Titels ouder dan vijf jaar worden niet vermeld. Artikelen uit het *Leids Jaarboekje* of uit andere organen van plaatselijke historische verenigingen zijn niet opgenomen.

Algemeen

Lammers-Keijsers, Y.M.J. (red.), *Ongekend Leiden: het verleden in kaart* (Leiden 2009) (Bodemschatten en bouwgeheimen).

Bestuurs- en politieke geschiedenis

Bostoën, K., *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer* (Hilversum 2009).

Lubben, S.P. van der en J. Vogel, *Betrokken strategen, schets van een politieke geschiedenis: GroenLinks Leiden 1982-2005* (Leiden 2009).

Economische en sociale geschiedenis

Overkleef, A., *Inventaris van het archief van grossierderij Chr. Verra b.v. (1945) 1946-1996* (2004) (Amsterdam 2008).

Smit, C., *Van heinde en verre: nieuwe Leidenaren door de eeuwen heen* (Leiden 2009).

Smit, C., *Van tuinen tot stadswijk: de geschiedenis van Tuinstad-Staalwijk* (Leiden 2009).

Bouwgeschiedenis

Klaver, J., *Wandalisme of overdreven kunstliefhebberij? Sloop, behoud en restauratie van monumenten in Leiden 1850-1940* (Scriptie Universiteit Leiden 2008).

Ingrid Y. Pot-Noordman is als bibliothecaris werkzaam bij het Regionaal Archief Leiden.

Lieverse, L., A. Vonk en A. van Bochove, *Zichtlijnen en tijdslijnen op de Leidse Vestwal* (Leiden 2008).

Pollman, T. en M. Kruidenier, *Wederopbouw in Leiden: architectuur en stedenbouw 1940-1965* (Leiden 2009) (Leidse historische reeks; 21).

Kerkgeschiedenis

Ebben, M., *Winnaars en verliezers: kerkelijke goederen en het beleg en ontzet van Leiden* (Leiden 2009) (3 Oktoberlezing 2009).

Kunst- en cultuurgeschiedenis

Heesakkers, Chris L., *Het Vrontbuuc van Jan van Hout. Facsimile-uitgave van het album amicorum van Jan van Hout* (Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal, nr. 3385) met inleiding, transcriptie, vertaling en toelichting (Leiden 2009).

Fabre, E. (red.) e.a., *Van Doesburg and the international avant-garde: constructing a new world* (Londen 2009). Uitgave bij de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal Leiden, 20 okt. 2009- 3 jan. 2010 en Tate Modern London 4 feb.- 16 mei 2010.

Universiteitsgeschiedenis

Hoftijzer, P., *Bibliotheca Thysiana: 'Tot publycke dienst der studie'* (Leiden 2009).

Kooi, R.E., *Darwin in Leiden: een zoektocht naar de connecties tussen Darwin en Leiden* (Leiden 2009).

Nootenboom, H., *Jan Paedts Jacobsz. (1541-1622). Uitgever, drukker en boekverkooper te Leiden* (Doctoraalscriptie Universiteit Leiden 2009).

Omringende gemeenten

Boer, D. de en J. de Boer, *Noordwijkerhout in de 20^e eeuw* (Lisse 2009).

Braggaar, R.J., *Achter verduisterde ramen: Voorschotense kronieken 1940-1950* (Alphen aan den Rijn 2009).

Grims, F., *Ontstaan en geschiedenis van de poldermolens in Leiderdorp* (Leiderdorp 2009).

Hoeven, E. van der en A. van Noort, *Hoor, daar komt de muziek! 90 jaar St. Cecilia Voorhout* (Voorhout 2009).

Jaspers, G. e.a. (red.), *Kunst, natuur en techniek op en rond kasteel Keukenhof* (Hilversum 2009) (Jaarboek Kasteel Keukenhof: bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel en landgoed).

Lugt, F., *Het goed van Oestgeest : de Middeleeuwen in Oegstgeest, Poelgeest, Kerkwerf, Rijnsburg en Nieuw-Rhijnegeest* (Leiden 2009).

Overvliet, G. en A. Nauta, *100 Jaar crescendo in Sassenheim* (Sassenheim 2005).

Rink-Ensink, B.M., *Monumenten in Sassenheim: rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden* (Zaltbommel 2007).

Van wildernisse tot Bollenstreek: ontwikkeling van landschappen en dorpen door de eeuwen heen (Lisse 2008) Uitg. bij de gelijknamige expositie in museum de Zwarte Tulp te Lisse, 15 nov. 2008 t/m 24 mei 2009.

Overige onderwerpen

Koning, R., *Brieven van mijn vader Henk de Koning uit Duitsland en Tsjecho 1942-1945* (Assen 2008).

Vijselaar, J., *Het gesticht in en uit: opname, verblijf en ontslag van psychiatrische patiënten 1890-1950* (Z. pl. 2009).

Vries, R.A. de (eindred.), *Lorentzschool van A tot Z: een beschrijving van 61 jaar Lorentzschool* (Leiden 2009).

Historische Vereniging Oud Leiden

Opgericht 5 november 1902 door prof. dr. P.J. Blok en mr. dr. J.C. Overvoorde
Erepenning der Gemeente Leiden 1952

Erelid: mw. drs. I.W.L. Moerman (1999).

Leden van verdienste: dr. R.E.O. Ekkart (1986), mw. prof. dr. C.W. Fock (1988),
prof. mr. H.W. van Soest (1991), mr. ir. L. Barendregt (2003), prof. dr. R.C.J.
van Maanen (2003) en mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg (2007).

Bestuur

prof. dr. J.C.H. Blom (2006), voorzitter
R.J. Veldhuyzen van Zanten (2005), vice-voorzitter
mw. M. Smitsloo-de Graaff (2007), secretaris
drs. V.M. Wijnands (2010), penningmeester
mw. mr. L.R.M. Edzes-Eijsackers (2008), lezingen
R.D. Paauw (2006), mededelingenblad
mw. drs. L.J. Witkam-van der Hoek (2005), jaarboekje
mw. dr. J. Zijlmans (2007)

Aanmelding van nieuwe leden en ledenadministratie: H.G.A. Schuurmans,
Margo Antinkpad 16, 2331 HC Leiden. Alle overige correspondentie richt men
aan het secretariaat: mw. M. Smitsloo-de Graaff, Postbus 917, 2300 AX Leiden.

Oude jaarboekjes en de cd-rom met jaarboekjes 1904-2001 zijn verkrijgbaar bij
het Regionaal Archief Leiden: Boisotkade 2a, 2311 PZ Leiden.

Contributie € 20,00 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 12,50 per jaar.

Lidmaatschap voor het leven € 500. Bedrijfsleden € 250.

ING-rekening: 175228.

Bankrelatie: Fortis, Leiden, rekening nr. 64.43.37.532.

Commissie voor de redactie van het *Leids Jaarboekje*

prof. dr. R.C.J. van Maanen (1987), voorzitter
mw. drs. L.J. Witkam-van der Hoek (2004), secretaris
drs. E.T. van der Vlist (2004), eindredacteur
drs. J.F. Dröge (1985)
prof. dr. L.A.C.J. Lucassen (2008)
drs. P.F. Schevenhoven (2001)
drs. Chr. Vogelaar (2010)

Excursiecommissie

O.J. Tromp, voorzitter
W.A.W. van Walstijn, secretaris
mw. mr. M.R.M. van Vliet-Ahsmann, penningmeester
mw. O. Thorn Leeson, lid

Website

J. Arts
mw. D. van Steenpaal
A.G.A. Idenburg, beeldbankbeheer

Jury voor de Oud-Leidenprijs

dr. J.L.A. Heestermans, voorzitter
prof. dr. R.C.J. van Maanen
mw. mr. L.J. van Soest-Zuurdeeg

Commissie voor de Oud-Leidenpenning

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, secretaris
ir. A.P.J.M. Verheijen

Bestuur van de Stichting Leidse Historische Publicaties

prof. dr. J.L.A. van Rijckevorsel, voorzitter
J. Breunese, secretaris
ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester
drs. E.T. van der Vlist

Stichting Podium voor Lokale Geschiedenis

ing. F.L.M. van Cleef, penningmeester

R.J. Veldhuyzen van Zanten

Promotiecommissie

L.M.M. Heruer, voorzitter

mw. E.R. Gibbels

J. Gogelein

mw. M.G.H. Moens

Vertegenwoordigers in diverse organisaties

Stichting Geschiedschrijving Leiden: ing. F.L.M. van Cleef

Stichting Molen de Put: mr. ir. L. Barendregt

Stichting Industrieel Erfgoed Leiden: mr. ir. L. Barendregt

Vereniging Jan van Hout: R.J. Veldhuyzen van Zanten

Stichting tot instandhouding van de begraafplaats Groenesteeg Leiden:

mw. mr. L.R.M. Edzes-Eijsackers

Dirk van Eck-Stichting: drs. E.T. van der Vlist

Monumentencommissie: ing. F.L.M. van Cleef

Inhoud

Voorwoord	5
Diesrede	
Doris Wintgens Hötte, <i>Theo van Doesburg en de internationale avant-garde. Vanuit Leiden de wijde wereld in</i>	6
Elise van Nederveen Meerkerk, <i>Creatief met het archief. Over het opsporen van economische activiteiten van Leidse vrouwen in de vroegmoderne tijd</i>	18
Johan Zwakenberg, <i>Het historiestuk (1626) van Rembrandt te Leiden. Een bronnenonderzoek</i>	40
Rietje van Vliet, <i>Cornelis Heyligert (1743-1803). Apekees, intrigant en baantjesjager</i>	60
Herman Amptmeijer, <i>Jantje de Sluiker. De gebroken carrière van Johannes Andreas de Fremery</i>	85
Rinny E. Kooi, <i>De ontvangst in Leiden van Darwins On the origin of species</i>	108
Joost Klaver, <i>Slopingmanie? Het debat over de afbraak van de Leidse stadspoorten, 1862-1886</i>	126
Jaaroverzichten	
<i>Kroniek van Leiden over 2009</i>	157
<i>Archeologisch en bouwhistorisch jaaroverzicht 2009</i>	178
<i>Bibliografie van Leiden en omgeving over 2009</i>	194
Vereniging Oud Leiden	
Bestuur en commissies	197

Het *Leids Jaarboekje* is een uitgave van de HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN (opgericht 1902). Het is gratis voor leden van de vereniging.

De HISTORISCHE VERENIGING OUD LEIDEN is actief op het gebied van de geschiedbeoefening en het historisch stadsgezicht, onder meer door:

- ✓ het publiceren van het *Leids Jaarboekje* en het *Mededelingenblad*;
- ✓ het organiseren van lezingen en excursies;
- ✓ het verstrekken van (kleine) subsidies voor historische publicaties;
- ✓ het inbrengen van standpunten in discussies over de historische omgeving.

Zie voor meer activiteiten en de soorten lidmaatschappen: www.oudleiden.nl.

Artikelen in jaargang 102 (2010):

Doris Wintgens Hötte, *Theo van Doesburg en de internationale avant-garde.*

Vanuit Leiden de wijde wereld in

Elise van Nederveen Meerkerk, *Creatief met het archief. Over het opsporen van economische activiteiten van Leidse vrouwen in de vroegmoderne tijd*

Johan Zwakenberg, *Het historiestuk (1626) van Rembrandt te Leiden.*

Een bronnenonderzoek

Rietje van Vliet, *Cornelis Heyligert (1743-1803). Apekees, intrigant en baantjesjager*

Herman Amptmeijer, *Janije de Sluiker. De gebroken carrière van Johannes Andreas de Fremery*

Rinny E. Kooi, *De ontvangst in Leiden van Darwins On the origin of species*

Joost Klaver, *Slopingmanie? Het debat over de afbraak van de Leidse stadspoorten, 1862-1886*

En verschillende jaaroverzichten over 2009.

ISSN: 0922-6699